

Univerzita Karlova v Praze

Filozofická fakulta

Ústav hospodářských a sociálních dějin

Diplomová práce

Bc. Václav Rameš

Promýšlení transformace.

**Transformační politika KSČM a ČSL jako dvou kritiků
ekonomické reformy v ČSFR v letech 1990 - 1992**

Thinking Transformation Over.

Transformational Policy of KSČM and ČSL as Two Critiques of
Czechoslovak Economical Reform in 1990 - 1992

Poděkování

Děkuji především pracovníkům Knihovny Bohumíra Šmerala a archivu KSČM, archivu KDU-ČSL, archivu ČSSD a Dokumentačního střediska ÚSD AVČR za ochotu, s jakou mi byli nápomocni při zpřístupňování archivních materiálů. Dále děkuji M. Pullmannovi, M. Kopečkovi a členům jejich seminářů za podnětné reakce a připomínky.

Prohlášení

Prohlašuji, že jsem diplomovou práci vypracoval samostatně, že jsem řádně citoval všechny použité prameny a literaturu a že práce nebyla využita v rámci jiného vysokoškolského studia či k získání jiného nebo stejného titulu.

V Praze dne 1. května 2016

.....

Václav Rameš

Klíčová slova

Československo; Komunistická strana Československa; Komunistická strana Čech a Moravy; Československá strana lidová; ekonomická transformace; konceptuální historie (Begriffsgeschichte); Česká a Slovenská Federativní republika, postsocialismus

Key words

Czechoslovakia; Communist Party of Czechoslovakia; Communist Party of Bohemia and Moravia; Czechoslovak People's Party; economic transformation; conceptual history (Begriffsgeschichte); Czech and Slovak Federative Republic; postsocialism

Abstrakt

Práce se zabývá promýšlením alternativních verzí ekonomické transformace v Československu v letech 1990 – 1992, kdy docházelo k opouštění centrálně a administrativně řízeného hospodářství. Na příkladu KSČM a ČSL sleduje formulaci kritických postojů a alternativních návrhů reforem. Podává přehled politického vývoje obou stran (s důrazem na změny v jejich ideové politice) a dále se soustředí na způsob, jakým se každá z nich pokusila zformulovat svůj vlastní projekt ekonomické transformace.

Tyto alternativní projekty jsou analyzovány z hlediska ideových konceptů vyjadřujících hodnoty, s nimiž obě strany ekonomickou transformaci spojovaly. U každého z těchto konceptů je analyzován proces jeho ustavování v ideovém boji jednotlivých názorových frakcí uvnitř strany. Tato metoda je volně inspirována postupy tzv. konceptuální historie (Begriffsgeschichte), jak ji v díle *Geschichtliche Grundbegriffe* používá badatelský tým Reinharta Kosellecka, přičemž zároveň reflektuje omezené možnosti použití tohoto přístupu na období nejnovějších dějin.

Práce vychází z analýzy a srovnávání různých verzí stranických programových textů ve sledovaném období, jak veřejné tak interní povahy, a z dalšího archivního materiálu. K politickým programům přistupuje jako k místu souboje idejí, které prosazují jednotlivé zájmové a názorové skupiny uvnitř strany, a snaží se odpovědět na otázku, jaké z těchto sil byly pro jejich finální podobu rozhodující. Analýza tohoto procesu mj. ukazuje, jak se každá z nich vyrovnávala se sílícím tlakem členské základny, která zaujímalá vůči probíhající transformaci kritický postoj.

Transformační projekty ČSL a KSČM jsou zasazeny do kontextu debaty o podobě ekonomické transformace v raných 90. letech, které se v Československu zúčastnilo několik skupin odborníků i jednotlivců. Zde se práce snaží revidovat převládající pohled na tuto otázku jako na souboj zastánců „šokové“ a „gradualistické“ cesty tím, že ukazuje na další odlišné perspektivy, které aktéři této diskuse k problematice transformace zaujímalí. Ve výsledku tak práce ukazuje, že debata o budoucí podobě ekonomické transformace se vedla nejen okolo otázky rychlosti přechodu, ale i po dalších konfliktních liniích.

Abstract

This thesis focuses mainly on transformation policy of the Communist Party of Bohemia and Moravia (KSČM) and the Czechoslovak People's Party (ČSL) between 1990 and 1992, in the times of ongoing public discussions on Czechoslovakia abandoning the socialist command economy. It sums up the political development of both parties (focusing on changes in their ideology) and then concentrates on the way each of them attempted to form its own project of economic transformation.

These alternative projects are analyzed through the underlying ideological concepts that reflect the values with which both parties associated the transformation process. For each of these concepts, the political and ideological struggles between party's fractions that affected its final form are examined. This method is loosely inspired by the so-called conceptual history (*Begriffsgeschichte*), as it was used in *Geschichtliche Grundbegriffe* (written by Reinhart Koselleck et al.), while paying attention to certain limitations of applicability of this approach in the field of contemporary history.

The thesis is based on analyses of the parties' political texts, of both public and internal character, and of various other archive materials. The political texts and programmes are regarded as a space in which the ideas compete with each other, being pushed through by different groups of party members, according to their interests and persuasions. The thesis tries to examine which of these forces were crucial for establishing the final shape of the parties' programmes and shows e.g. how each party dealt with growing pressure of its local members, who were trying to push through more critical attitudes towards the transformation policy, carried out by the government.

The projects of transformation, formed by ČSL and KSČM, are set into the context of the debates on economic transformation of the early 1990's, in which several individuals participated, as well as groups of experts. At this point, the thesis aims to revise the prevailing perspective, which regards the transformation debate mainly as the conflict between the proponents of the shock therapy and gradual method, and argues that several other approaches were actually present. In conclusion, the thesis shows that the debate about transformation was orientated not

only around the question of the transformation's speed, but also alongside other conflict lines.

Obsah

OBSAH	8
ÚVOD	10
VYMEZENÍ TÉMATU	10
STRUKTURA PRÁCE	14
PRAMENY A LITERATURA	17
CHARAKTERISTIKA PRAMENNÉ ZÁKLADNY	17
SEKUNDÁRNÍ LITERATURA A METODOLOGICKÉ INSPIRACE	20
CHRONOLOGIE EKONOMICKÉ REFORMY	29
PRVNÍ ZMĚNY, UVOLNĚNÍ SOUKROMÉHO PODNIKÁNÍ	29
MALÁ PRIVATIZACE	31
RESTITUCE A ZÁKON O PŮDĚ	33
VELKÁ PRIVATIZACE	36
ALTERNATIVNÍ PROJEKTY EKONOMICKÉ TRANSFORMACE	42
ÚVOD	42
SKUPINA EKONOMŮ PŘI VLÁDĚ ČESKÉ REPUBLIKY	43
MILAN ZELENÝ A PODÍLOVÉ ÚČASTENSTVÍ ZAMĚSTNANCŮ	48
VALTR KOMÁREK	53
JAN ŠVEJNAR	55
TRANSFORMAČNÍ POLITIKA ČESKOSLOVENSKÉ STRANY LIDOVÉ	58
POLITICKÝ VÝVOJ	58
ČSL A PRAVICOVÁ ORIENTACE	65
OBSAH KŘEŠŤANSKÉ POLITIKY ČSL	70
	8

ČSL A PRIVATIZACE	76
ČSL A TRANSFORMACE ZEMĚDĚLSTVÍ	84
TRANSFORMAČNÍ POLITIKA KSČM	89
VNITŘNÍ VÝVOJ STRANY	89
EKONOMICKÁ TRANSFORMACE JAKO CESTA K DEMOKRATICKÉMU SOCIALISMU	114
PRIVATIZACE A „DEMOKRATICKÁ EKONOMICKÁ REFORMA“	123
EKONOMICKÁ TRANSFORMACE A NEBEZPEČÍ NOMENKLATURY	132
EKONOMICKÁ TRANSFORMACE A NACIONÁLNÍ OTÁZKA	137
EKONOMICKÁ TRANSFORMACE JAKO EKOLOGIZACE SPOLEČNOSTI	140
ZÁVĚR	145
SEZNAM POUŽITÉ LITERATURY A PRAMENŮ	152
PRAMENY	152
PERIODIKA	153
MONOGRAFIE A ČLÁNKY	153

Úvod

Vymezení tématu

Tato práce měla původně pojednávat o projektech československé ekonomické transformace, tak, jak je ve svých programech a ve své politice představovaly hlavní politické strany v klíčovém období let 1990 až 1992. Namísto toho se nakonec jejím tématem stala politika pouze dvou velkých stran, kterým se podařilo v prvních svobodných volbách v červnu 1990 získat po vítězném Občanském fóru nejvíce hlasů a které během následného období měly ambici přijít se svým vlastním plánem, podle něhož by měla československá společnost projít složitým obdobím postkomunistické transformace.

Hlavní příčinou této změny byl charakter dostupného archivního materiálu, který historickou práci vždy zásadně determinuje, neboť je to právě jeho důkladná analýza, která jí *jakožto historickou* vyděluje z velkého množství politologických a ekonomických analýz. Těch bylo o tématu české transformace v posledních pětadvaceti letech sepsáno mnoho a zdálo by se, že k nim nelze nic nového přidat, aniž bychom nesklouzli k povrchnímu parafrázování dosud známého. Předkládaný text v konfrontaci s touto námitkou, s níž jsem se musel vyrovnávat po celou dobu jeho psaní, odvozuje své právo na život právě z analýzy dosud z velké většiny nevyužitých materiálů, nacházejících se přímo v archivech dotyčných politických stran, které mi umožnily detailněji prozkoumat proces vytváření a vyjednávání různých představ o budoucí podobě československé společnosti přímo uvnitř komunistické a lidové strany.

Pečlivě zaznamenané vnitrostranické debaty na různých plénech, schůzích, sjezdech a shromážděních, množství dochovaných verzí neoficiálních a polooficiálních prohlášení, návrhy politických programů, které byly během bouřlivých debat odmítnuty či zásadně upraveny, stejně jako všemožné podněty, stížnosti a reakce, které se do ústředních kanceláří dostaly z regionálních stranických organizací i od prostých členů – to byl hlavní materiál, z něhož jsem se pokusil sestavit obraz dobového politického přemýšlení o ekonomické transformaci. Obě zvolené strany, KSČM i ČSL, byly vybrány jakožto největší politické subjekty, které

se vůči prováděné ekonomické transformaci kriticky vymezovaly už v raných 90. letech¹, vedle analýzy jejich transformační politiky se tato práce zabývá i úlohou ostatních aktérů, kteří se kritické diskuse o „české cestě“ zúčastnili. Jejich popis je stručnější a vychází většinou z textů, které sami zveřejnili v období 1990-92, a z osobních svědectví tehdy přítomných osob, z velké části již publikovaných.

Hlavní otázka, na kterou se práce snaží dát odpověď, zní: Co pro aktéry znamenala ekonomická transformace a jakou podobu se jí snažili vtisknout? Jak se k situaci po zhroucení starého režimu postavily dvě největší tradiční politické strany, jak došlo k tomu, že se v určité době obě postavily do opozice vůči probíhající neoliberální transformaci směrem ke společnosti tržního hospodářství bez přívlastků? Jaké projekty transformace na půdě těchto stran vznikaly, kdo za nimi stál a jaké z nich se nakonec prosadily (a jak?)? Jaké názorové a zájmové skupiny uvnitř stran se podílely na utváření jejich politických programů a jak se jejich ambice a ideje (ne)prosadily do jednání strany jako celku? Jaký vliv mělo ohodnocení stranické politiky elektorátem během voleb na rovnováhu sil uvnitř strany a na změnu jejich představ o ekonomické transformaci?

Od počátku nového tisíciletí sílí v českém veřejném prostoru debata nad povahou a účelností české transformační cesty. Ekonomové, politologové, sociologové a další se soustředí především na otázku, zdali se šlo transformovat jinak a lépe, s nižšími „transformačními náklady“, zda nebyla nakonec „česká cesta“ zbytečnou oklikou někam, kam se většina české společnosti ani dostat nechtěla.

Tato debata je ve své podstatě *politická*, neboť ti, kteří na tuto otázku dávají kladnou či zápornou odpověď tím zároveň vystavují své vysvědčení hodnotám a představám, s nimiž byla transformace ve své době spojována – představě o nutném převodu drtivé většiny státního vlastnictví do soukromých rukou, o zhoubné roli státu v ekonomické sféře, o trhu jakožto místu, na němž se nejlépe nachází spravedlivé a funkční rozdělení majetku ve společnosti, o státu, který není ze své podstaty schopen efektivně restrukturalizovat podnik před tím, než jej někomu prodá...² Nabízí se

¹ V tomto smyslu je o nich v textu často psáno jako o „dvou největších opozičních stranách“. Toto označení bere v úvahu i to, že ČSL byla v opozici pouze na federální úrovni a české vlády se spoluúčastnila, jeho smyslem je zdůraznit obsahové vymezení se ČSL vůči vítězné transformační cestě.

² Viz výmluvný název jedné z prací z okolí V. Klause, které se tématu věnují: WEIGL, Jiří: *Dnešní polemika o včerejší privatizaci*, Institut Václava Klause, Praha 2013.

otázky, jak se vlastně tyto ideje v českém prostředí prosadily a jaké jejich alternativy měla v klíčovém období do druhých svobodných voleb česká veřejnost k dispozici. Zodpovězení druhé z nich je jedním z cílů předkládané práce.

Z vymezení tématu plyne i další věc; jako autor historické analýzy nezastávám *a priori* názorové pozice ani jednoho ze zúčastněných aktérů, nepřikláním se v práci ani k jedné z představovaných variant ekonomické transformace. Mým úkolem je rekonstruovat jednotlivé transformační koncepty, postihnout jejich dynamiku ve sledovaném období a definovat význam jednotlivých aktérů (ať už individuálních či kolektivních) pro jejich utváření. Tento postup samozřejmě také vychází z určitého hodnotového východiska, které je dáno už jen tím, že považuji otázku ekonomické transformace za relevantní objekt historického výzkumu, jedná se však o hodnotové ukotvení, které se odehrává na rovině metodologické a ne na rovině obsahového ztotožnění se s jedním z aktérů.

Předkládaná práce není ekonomickým rozbořem transformace, ale pokusem o sociálně historickou analýzu. Při ní se zabývám pojmy, které aktéři používali, když mluvili, psali a především přemýšleli o nadcházející ekonomické transformaci, a snažím se je propojit s jejich hodnotami a zájmy. Konkrétní ekonomická opatření pro mě fungují jako ukazatelé těchto hodnot a představ, které se za nimi skrývají – nechci však zkoumat jejich hospodářskou efektivitu. Ostatně tak zásadní změna paradigmatu, jakou postkomunistická transformace bezpochyby byla, se odehrála primárně jako politický souboj a nikoliv jako odborná debata ekonomů, jak sami její aktéři přiznávají.

Časové vymezení práce je na první pohled velmi úzké. Analýza je ohraničena přelomem let 1989/1990, kdy ustává období bezprostředně revoluční,³ a druhými svobodnými volbami do federálního shromáždění v červnu 1992. Z logiky zkoumaného tématu vyplývá, že místy se práce dotýká i doby těsně před a těsně po tomto období (týká se to zejména druhé poloviny roku 1992), tyto přesahy však mají za účel zasadit zkoumané události do smysluplného kontextu a jsou spíše okrajového významu.

³ Pojem „sametová revoluce“, jakkoliv je mnohdy samotnými jejími aktéry (P. Pithart) zpochybňován, používám pouze coby všeobecně srozumitelné označení událostí konce období diktatury komunistické strany, bez ambice jakkoliv se zapojovat do debaty ohledně (ne)revolučního charakteru tohoto přechodu.

Důvodů pro toto časové vymezení je hned několik. V květnu 1992, těsně před druhými volbami, byla spuštěna první vlna kuponové privatizace, která zásadně změnila podobu československého hospodářství i společnosti. Její start představuje výrazný mezník v postkomunistické transformaci; od této doby je jasné, který scénář transformace zvítězil a jeho kritici se musí spokojit s rolí „okopávače kotníků“ nově zvolené české vlády, která je s projektem liberální transformace bytostně spjata. Volby v červnu 1992 se jeví i jako konec „přípravné fáze“ parlamentní demokracie – v příštích letech se politické prostředí stabilizuje a rozvržení úspěšných a neúspěšných politických síl dozná větší změny až po politické krizi roku 1997.

V létě 1992 končí přípravná fáze ekonomické transformace. Předchozí dva roky jsou obdobím nebývalého politického a intelektuálního kvasu, intenzivních ideových debat na půdě obou zkoumaných stran, jejichž aktéři sami často vnímali „historickou tíhu“ probíhajících událostí a byli si vědomi jejich určujícího charakteru pro budoucnost. Během let 1989-1992 konala komunistická strana celkem pět sjezdů (dva federální a tři pro Čechy a Moravu), stejně jako ČSL (tři celorepublikové a dva pro zemské organizace), což ve srovnání s tempem běžným v parlamentních demokraciích ukazuje na to, že právě první dva polistopadové roky jsou z hlediska vytváření politických idejí mimořádně zajímavé. Sama ekonomická transformace je revolučním jevem, který má v celých českých dějinách jen málo paralel.

Specifickým tématem je srovnání jejího průběhu v českých zemích a na Slovensku, které šlo po rozdělení společného státu odlišnou cestou transformace. Národnostní problematika je v práci přítomná pouze tehdy, pokud je součástí perspektivy, skrze níž nahlíží aktéři ekonomickou transformaci, mým cílem však není zkoumat jejich státoprávní politiku. Primárním hlediskem, skrze nějž jsem analyzoval archivní prameny, byla ekonomická transformace jakožto politický projekt, a úloha nacionální problematiky v práci tomuto hledisku odpovídá.

Problematicky se může jevit i malý časový odstup mezi současností a zkoumaným obdobím. Osobně pokládám proluku jedné dospělé generace za dostatečnou k tomu, aby mohla být postkomunistická transformace objektem historického zkoumání. Sam patřím mezi ty, pro něž je toto období přístupné jen jako historické, existence neustále se zvětšující skupiny těch, kteří jsou na tom stejně, může být sama o sobě důkazem toho, že se postkomunistická transformace stala součástí dějin.

Struktura práce

Práce je rozdělena na čtyři hlavní části.

První z nich (*Chronologie ekonomické reformy*) podává stručný přehled o proběhlé ekonomické transformaci v Československu v raných 90. letech. Soustředí se na změny právních úprav, týkajících se ekonomické sféry, a popisuje průběh tří hlavních transformačních operací – malé privatizace, velké privatizace a restitucí. Vysvětlení těchto hlavních pojmů a základní orientace v transformační politice nového státu je nutnou podmínkou pro další výklad. Pramenně tato část práce vychází ze sekundární literatury a ze vzpomínek pamětníků, jejím úkolem je popsat základní politický vývoj let 1990 – 1992, v jehož rámci se odehrávají následující analýzy.

Druhá část (*Alternativní scénáře ekonomické transformace*) představuje hlavní alternativní scénáře ekonomické transformace, které se objevily ve veřejném prostoru v letech 1990 – 1992. Snaží se popsat způsob a čas jejich vzniku, stručně analyzovat, v čem se lišily od vítězné koncepce, která je popsána v první kapitole, a načrtnout její další osudy a osudy jejích protagonistů. Tři představené alternativy nevyčerpávají spektrum všech existujících představ o průběhu transformace, představují však jejich hlavní a nejreprezentativnější zástupce. Kritériem pro výběr byla jejich ucelenost, tj. autoři musejí předkládat vlastní koncepci transformace a neomezovat se na kritiku vládního scénáře, jejich časový výskyt ve sledovaném období let 1990 – 1992 a dále jejich zapojení se do debaty ve veřejném prostoru s celostátní působností.

Další dvě kapitoly analyzují transformační politiku lidové a komunistické strany. Každá z nich začíná analýzou vnitrostranického vývoje v raných 90. letech, která popisuje způsob, jakým proběhl přerod z diktátorské strany leninského typu (v případě KSČ) či z podřízenosti národní fronty (v případě ČSL) v politický subjekt parlamentní demokracie. Důraz je přitom kladen na programovou činnost strany, tj. na přijímání politických prohlášení, sestavování volebních programů, schvalování či odmítání ideových dokumentů, dále na vzájemnou komunikaci centrálních orgánů strany (ústředního výboru, programových komisí) a zástupců regionálních organizací – zejména tam, kde se jedná o ideové otázky, týkající se transformační politiky. Předmětem analýzy je i vliv voleb, jejich výsledků a volebních koalic na její podobu.

Z rozboru programových textů a prohlášení v první části obou kapitol vyplývá, že ekonomická transformace byla v prostředí obou stran nahlížena zejména skrze několik klíčových témat. Každému z nich je věnována kratší analýza, která detailněji rozebírá tyto „transformační koncepty“. V případě lidové strany se jedná o pravicovou identitu (která zásadně ovlivňuje způsob, jakým se staví jak k socialistickým alternativám, tak k projektu liberální transformace), dále o obsah její křesťanské politiky (která se během sledovaného období stane klíčovou perspektivou, formující lidovecký postoj k probíhající transformaci) a o kritiku vládního transformačního scénáře spolu s komplikovaným pokusem předložit vlastní alternativu. Tu chce ČSL demonstrovat především na otázce transformace zemědělství, jejímuž projektu je věnována poslední část kapitoly.

V případě KSČM je hlavní „regulativní ideou“ transformační politiky projekt „demokratického socialismu“, který komunisté přijmou za svůj ve chvíli, kdy se zřeknou pokusů rehabilitovat zdiskreditovaný „socialismus bez přívlastků“. Mostem k tomuto společenskému řádu má být „demokratická ekonomická reforma“, která přichází s vlastním transformačním scénářem, jehož principy jsou analyzovány v další části kapitoly. Ve vztahu k vládní ekonomické politice dominuje u KSČM obava z toho, že prováděná opatření povedou k rozdělení národního majetku mezi bývalé „nomenklaturní kádry“, které se spojily s nově ustavenou státní byrokracií – boj proti nomenklatuře také do velké míry ovlivňuje vlastní transformační politiku strany. Vedle něj se do stranického diskursu silně prosazuje i národnostní perspektiva, která vidí nebezpečí ve výprodeji státního majetku zahraničním investorům, především německým – zde nacházíme kořeny národně orientované politiky KSČM, která kulminuje v druhé polovině 90. let. Posledním velkým konceptem, který se v debatě o ekonomické transformaci mezi komunisty uplatňuje, je idea ekonomické transformace jako všeobecné ekologizace společnosti, která značí přechod ke kvalitativně novému společenskému uspořádání, založeném na subjektivizování toho, čemu se obecně říká „životní prostředí“.

Smyslem těchto analýz transformačních konceptů je ukázat, okolo čeho se otáčela debata nad otázkou „jak bude vypadat ekonomická transformace“, jaké skupiny uvnitř obou stran se k těmto ideám hlásily a jak se jim podařilo či nepodařilo je prosadit do hlavního proudu stranické politiky. Každá z těchto kapitol sleduje chronologicky vývoj příslušného konceptu, snaží se popsat, jak se stal součástí diskuse o transformaci, jak se měnil jeho obsah a zda šlo o ideu, která se

prosazovala shora, tj. z centrálních orgánů, či naopak zda jí do diskusí vnášela přímo členská základna. Právě rozpor mezi očekáváními centrálních orgánů ohledně toho, jakou politiku by strana měla dělat, a požadavky regionálních organizací, reprezentující v obou případech statisícovou členskou základnu, se v průběhu výzkumu ukázal jako určující pro formování oficiální stranické politiky v programových textech.

V textu je používáno pojmu diskurs. V použitém kontextu značí víceméně synonymum k českému „rozprava nad něčím“, přičemž se předpokládá, že aktéři, kteří diskurs svými výroky vytváří, tak činí s konkrétním záměrem, že tedy výsledná podoba diskursu, která podléhá neustálé změně, zobrazuje konflikt zájmů těch, kteří do něj vstupují. Přesto nechce být tato práce „diskursivní analýzou“ (ve smyslu M. Foucaulta), neboť nezkoumá použité výrazové prostředky za účelem analýzy druhů vědění (a zprostředkovaně způsobů vládnutí), ale pouze jako místa, na nichž probíhá politický boj o to, za jaké projekty transformace se postaví autorita příslušné politické strany.

V odkazu na realizovanou variantu ekonomické transformace se v textu často vyskytují slovní spojení „vládní transformační scénář“, „česká cesta“, „vítězný transformační návrh“ či „Klausova reforma“. Všechny jednotně odkazují na prosazený transformační koncept, popsany v první kapitole, aniž by mezi nimi bylo zásadního rozdílu a byla kladena otázka, do jaké míry je tento koncept například dílem V. Klause nebo T. Ježka. Odpověď na ní je pro analýzu čs. transformace nepochybně důležitá, není však předmětem této práce.

Prameny a literatura

Charakteristika pramenné základny

Drtivá většina archivního materiálu, který jsem v práci použil, se nachází v sídlech obou politických stran, jimiž se zabývám. Jedná se o fondy z archivu Komunistické strany Čech a Moravy, které obsahují především materiály vážící se ke stranickým sjezdům (stenozáznamy jednání, návrhy usnesení sjezdu, projednávané texty, předkládané programy), dále materiály ústředního výboru KSČM, v nichž se kromě stenografických zápisů z některých jednání nachází i projednávané dokumenty (návrhy politických programů) a zejména přehledně zpracované podněty zástupců regionálních organizací strany, kteří sem adresovali své pochvaly, výtky a připomínky k práci stranických šéfů a tlumočili tak stanoviska řadových komunistů. Vedle toho jsem využil též materiály vážící se k proběhlým okresním a republikovým programovým konferencím (zčásti ve fondu ústředního výboru), na nichž si během let 1990-92 KSČM ujasňovala, jaké hodnoty chce ve své politice nadále hájit. Pro objasnění vnitřních napětí ve straně mi byly velmi nápomocné i jediné dva ročníky vnitrostranického časopisu *Mosty*, který vycházel v letech 1990 a 1991 a který je k dispozici ve fondech Národní knihovny.

Druhým bohatým zdrojem pro mě byl archiv lidové strany, který, kromě řady materiálů vážícím se ke starší historii strany (zejména v období Národní fronty), obsahuje tak velké množství materiálu k období postkomunistické transformace, že jsem byl nucen z něj zpracovat pro účely práce pouze větší část. Jednalo se o všechny dostupné materiály k stranickým sjezdům proběhlým mezi lety 1990 – 1992, dále o všechny materiály předsednictva ústředního výboru strany, a asi o třetinu dostupných archiválií, vážících se k oběma volbám do federálního shromáždění (červen 1990 a červen 1992) a o stejné množství propagačního materiálu, týkajícího se i ostatních politických stran. Vedle toho mi byly nápomocny i archiválie z fondu sdružujícího schválené politické programy a stanovy lidové strany.

Kromě těchto dvou bohatých zdrojů jsem se během první fáze sestavování práce inspiroval i materiály v archivu České strany sociálně demokratické a v archivu dokumentačního centra Ústavu pro soudobé dějiny AVČR. V textu nakonec nejsou přímo použity, přesto mi však byly velmi nápomocné při orientaci v problematice postkomunistické transformace. Za ochotu, s níž mi byli při poskytování a zpracování materiálu nápomocni, patří všem pracovníkům těchto čtyř archivů velký dík.

Původně zvažovaná koncepce mé práce do velké míry stavěla na využití pramenů z archivu Občanské demokratické strany, do něhož se mi však, přes zpočátku velmi slibný vývoj, nakonec nepodařilo získat přístup. To je také jeden z důvodů, proč je ve výsledku věnována pozornost především dvěma druhým nejsilnějším parlamentním stranám (podle voleb do sněmovny lidu a sněmovny národů FS v červnu 1990). Zprostředkovaně tento fakt zformoval i celou strukturu práce, která se musela nově vymezené pramenné základně přizpůsobit, aby byla schopna vytvořit obsahově koherentní celek.

Pramenem, při jehož analýze je zapotřebí obezřetnosti, se ukázaly být tradiční stranické noviny, které v raných 90. letech obě strany vydávaly – Lidová demokracie (ČSL) a Rudé právo (KSČ). Už letmý pohled na jejich obsah ukazuje, že je nelze chápat jako hlásnou troubu názorů mateřské strany, obzvláště ne v situaci, kdy ve straně samotné existuje několik odlišných názorových proudů (což je případ KSČM i ČSL). Pomineme-li novinové rozhovory s dobovými aktéry, jejichž historická vytižitelnost je jasná a přirozená, tak se redakční komentáře a články mnohdy odlišovaly od oficiální politiky vedení strany (tj. především od politiky ústředního výboru) a vedly k otevřeným konfliktům, kdy se strana z pozice toho, kdo vydávání novin financuje, snažila „své“ redaktory disciplinovat. V případě KSČM a Rudého práva vedlo názorové schizma mezi ÚV a Rudým právem k brzkému rozchodu, v případě ČSL byly odstředivé tendence redakce mnohem menší a stanoviska redakce lze tudíž do určité míry považovat za ilustrativní pro politiku vedení ČSL. Právě to však možná vedlo k poklesu čtenosti, který donutil vedení strany v roce 1992 odprodat Lidovou demokracii soukromému majiteli, jenž ji následně sloučil s Lidovými novinami.

Politická orientace Rudého práva a Lidové demokracie by sama byla zajímavým tématem ke zpracování, jeho výpovědní hodnota pro tuto práci by však byla spíše okrajová, a tak je stranických deníků používáno v převážné míře pouze

jako zdroje informací faktografického charakteru a výpovědí dobových aktérů. V několika případech používám článků z Lidové demokracie pro zjištění reakce lidové strany například na probíhající dražby v malé privatizaci – činím tak s vědomím jejich omezené výpovědní hodnoty, anebo v případech, kdy je z textu jasně patrná poplatnost autorů stranickému vedení.⁴

U témat z oblasti soudobých dějin se přímo nabízí využití vzpomínek živých pamětníků. Velká část z těch, kteří byli v raných 90. letech v centru politického dění, veřejně publikovala svoje paměti, ostatní se ke svým zkušenostem vyjadřovali v pozdějších rozhovorech v tisku. Jejich svědectví posloužily při práci jako bohatý zdroj faktografie (zejména vzpomínky V. Klause, P. Pitharta, D. Třísky, T. Ježka, Z. Šulce, M. Ransdorfa, V. Klusoně, J. Sedláka a dalších) a inspirace, přestože jsem s nimi osobně rozhovory nevedl – velké množství obsáhlých svědectví (zejména v případech V. Klause a T. Ježka) samo o sobě poskytuje pramennou základnu, postačující pro účely této práce. Ta je primárně postavena na srovnávání mnohdy velmi jemných odstínů textů politického charakteru a snaží se o rekonstrukci abstraktního politického myšlení, pro něž může svědectví pamětníka poskytnout spíše obecný rámec, než aby skrze něj bylo možno analyzovat např. vývoj pojmu „demokratický socialismus“ v prostředí komunistické strany. Přesto pro mě byla svědectví aktérů zcela zásadním zdrojem pro stanovování východisek a tezí práce, stejně tak jsem jich bohatě využíval během celého průběhu psaní.⁵

Při práci s prameny jsem musel respektovat určitá omezení, která plynou z faktu, že postkomunistická transformace je relativně nedávnou minulostí a archivní materiály, použité při jejím průzkumu, obsahují některé citlivé údaje, tak jak je definuje zákon č. 101/2000 Sb. o ochraně osobních údajů, §4 b). K jeho respektování jsem se před zpřístupněním archivních fondů písemně zavázal, v textu práce jsou

⁴ Tento jev nebyl v žurnalistice raných 90. let pravděpodobně nijak výjimečný – nikoliv z politického prospěchářství, ale kvůli (z dnešního pohledu nízké) míře investigativity reportérů, která je patrná např. z televizních vysílání publicistických pořadů (*Co týden vzal*, *Debata*, zpravidla pod vedením redaktora O. Černého) či z dobových dokumentárních filmů, věnujícím se politickým otázkám (*Léčba Klausem* Igora Chauna). Svědectví o „plachosti“ novinářů raných 90. let, kteří nebyli zvyklí vstupovat do konfliktu s politickými představiteli, podává např. P. Pithart (PITHART, P.: *Po devětaosmdesátém*, s. 313 - 315) či V. Žák (rozhovor na <http://ippkid.cz/2010/10/06/dialog-o-transformaci-s-vaclavem-zakem/>, datum posledního přístupu 2. března 2016).

⁵ Zajímavým zdrojem svědectví jsou například obsáhlé rozhovory na portálu *Institutu pro péči o kulturní a intelektuální dědictví* (www.ippkid.cz), které, jakkoliv jsou silně poznamenány kolísavou žurnalistickou kvalitou, poskytují velký prostor dotazovaným aktérům a mohou tak sloužit jako bohatý zdroj faktografie.

tedy výstupy z archivních pramenů anonymizovány, s výjimkou obecně známých údajů, které jsou volně dohledatelné i mimo tyto materiály (např. jména členů užšího vedení strany). Obsah těchto skrytých údajů by kromě toho neměl pro výzkumné cíle práce žádnou výpovědní hodnotu.

Sekundární literatura a metodologické inspirace

Přesto, že je ekonomická transformace tématem mladým, literatura, která k ní byla za poslední dvě desetiletí vyprodukována, je velmi obsáhlá. Řada politologických studií se věnuje specifickým problémům spojeným se zrodem parlamentní demokracie, přičemž zkoumá i návaznosti s obdobím pozdního socialismu,⁶ nejpřehlednější vylíčení událostí prvního desetiletí po sametové revoluci z hlediska politologického pak podávají práce Lubomíra Kopečka.⁷

Množství sociologických studií, mnohdy z doby těsně popřevratové, se věnuje společenským předpokladům zhroucení komunistického panství⁸ a formování nové liberální společnosti,⁹ originální interpretaci rozpadu státního socialismu, která

⁶ Z nejnovějších například NAXERA, Vladimír: *Korupce v komunistickém režimu a v průběhu postkomunistické transformace. Studie korupčních, klientelistických a patronážních jevů z prostředí Československa / České republiky*, Doplněk, Brno 2015. Od téhož autora dále řada dalších prací na toto téma.

⁷ KOPEČEK, Lubomír: *Éra nevinnosti. Česká politika 1989 – 1997*, Barrister and Principal, Praha 2010. Nově i navazující TÝŽ: *Deformace demokracie? Opoziční smlouva a česká politika 1998 – 2002*, Barrister and Principal, Praha 2015.

⁸ Např. *Statistické údaje, které jsme nesměli znát*, Federální statistický úřad, Státní nakladatelství technické literatury, Praha 1990. Dále ŠAFAŘÍKOVÁ, Vlasta a kol.: *Transformace české společnosti 1989-1995*, Doplněk, Brno 1996.

⁹ Např. KREIDL, Martin: *Percepce příčin chudoby a bohatství*, Pracovní texty výzkumného projektu „Sociální trendy“, 7/1997, Sociologický ústav AVČR. Zde autor popisuje změnu postojů většinové společnosti ve vztahu k majetku, kdy dřívější rovnostářství přetrvává pouze u nízkopříjmových vrstev obyvatelstva, zatímco střední a vyšší vrstvy se nově reprezentují veřejným podporováním zásluhovosti vysokých příjmů. Zde by bylo zajímavé srovnat vnímání vysokého majetku ve společnosti o desetiletí později, kdy ve veřejném prostoru začíná dominovat kritický pohled na proběhlou privatizaci. Obdobnému tématu jako Kreidl se věnuje též EARLE, John S. – GEHLBACH, Scott G. – SAKOVÁ, Zuzana – VEČERNÍK, Jiří: *Mass Privatization, Distributive politics, and Popular Support for Reform in the Czech Republic*, Sociologický ústav AV ČR, Praha 1997, kde autoři zkoumají postoje jednotlivých skupin obyvatelstva k privatizaci s několikaletým odstupem. Podobně další publikace SÚ AVČR.

Zásadní jsou i sociologické práce vzniklé pod vedením Pavla Machonina, např. MACHONIN, Pavel – TUČEK, Milan, a kol.: *Česká společnost v transformaci. K proměnám sociální struktury*, Sociologické nakladatelství, Praha 1996. Dále MACHONIN, Pavel: *Česká společnost a sociologické poznání (Problémy společenské transformace a modernizace od poloviny šedesátých let 20. století až do současnosti)*, ISV nakladatelství, Praha 2005.

vysvětluje i ustavování nových elit během transformace, přinesl Ivo Možný ve svém eseji *Proč tak snadno*.¹⁰ V něm vznáší hypotézu, že hospodářský systém pozdního socialismu přestal poskytovat nomenklaturním kádrům dostatečné možnosti uspokojování konzumních potřeb a reprezentace, a ztrácel tak pro ně svou legitimitu. V momentě, kdy se jim naskytla možnost zbavit se ponižující podřízenosti státostraně a odvozovat svůj společenský kapitál nikoliv od svých kontaktů v mocenské hierarchii, ale realizací svých ekonomických schopností, opustili potápějící se loď panství zestárlé nomenklatury a stali se prvními „štikami v rybníce“ (D. Tříška) nového společenského systému.

Tuto tezi lze doplnit o poznámky Davida Ellermanna (ekonom Světové banky), který označil šokovou transformační terapii za specifickou strategii nové politické elity, která, zaštitivší se autoritou západních odborníků, s ní spojila svůj mocenský vzestup a vyšla tak vstříc právě snahám nomenklaturních kádrů, které chtěly co nejrychleji transformovat svůj sociální kapitál do ekonomické sféry.¹¹ Stranou pozornosti této teorie ovšem zůstává, jakým způsobem vybudovala politická elita veřejný konsensus pro provedení radikálního vlastnického převratu, a zda při tom narazila na odpor veřejnosti i svých politických oponentů – odpověď na druhou část otázky se snaží dát i tato práce.

Dnešní čtenář má k dispozici i velké množství ekonomických analýz transformačního období, které lze rozdělit na dvě skupiny. První z nich tvoří texty samotných aktérů, kteří publikovali buďto své paměti, anebo se pokusili o odborný rozbor transformačního procesu. Biografické texty obvykle reflektují dobovou úlohu aktéra a jsou psány jako apologetiky postojů, které dotyční dříve zastávali; typicky texty Václava Klause a z produkce jeho Institutu (IVK) na jednu stranu poskytují rekonstrukci motivů, které vedly jejich autory k prosazování české cesty, na druhou stranu jsou obohaceny o jejich zkušenosti s „druhým životem“ privatizace.¹² Nejpozoruhodnější biografií významného dobového aktéra je obsáhlý rozhovor Tomáše Ježka s novinářem Petrem Husákem, který vzbudil ve své době polemické

¹⁰ První vydání je již z roku 1991; MOŽNÝ, Ivo: *Proč tak snadno....: některé rodinné důvody sametové revoluce: sociologický esej*, Sociologické nakladatelství, Praha 1991.

¹¹ ELLERMAN, David: *Lessons from Eastern Europe's voucher privatization*, In: *Challenge: The Journal of Economic Affairs*, July – August 2001, s. 14.

¹² Zejména KLAUS, Václav: *Chtěli jsme víc než supermarket*, Fragment, Praha 2014, ze starších pak TÝŽ: *Proč jsem konzervativcem*, TOP Agency, Praha 1992. Odkazy na další práce autorů jsou uvedeny na příslušných místech v práci.

ohlasy kvůli porušení novinářské etiky, které bylo spojeno s jeho vydáním (Husák publikoval text přes Ježkův zákaz a bez jeho autorizace),¹³ své vzpomínky na 90. léta ale publikovali i názoroví oponenti architektů privatizace (Zdislav Šulc, Lubomír Mičoch) a tehdejší osobnosti politického života (P. Pithart).

Vedle vlastních vzpomínek se pamětníci zapojují i do odborné debaty o přínosech a ztrátách české transformace – vládní scénář ve svých analýzách obhajují (vedle IVK) zejména bývalý náměstek V. Klause Dušan Tříška a o generaci mladší ekonom Marek Loužek,¹⁴ naopak kriticky se k němu ve svých analýzách staví jejich bývalý kolega T. Ježek a členové ekonomického týmu české vlády (V. Klusoň, L. Mičoch, Z. Šulc), stejně jako další tehdejší oponenti politiky federálního ministerstva financí (M. Zelený, J. Švejnar).

Druhá skupina ekonomických studií je psána odborníky, kteří přistupují k transformaci zvenčí, aniž by se jí byli aktivně účastnili v rozhodujících pozicích. V českém prostředí jde zejména o srovnávací studii Martina Myanta a Jana Drahokoupila *Tranzitivní ekonomiky*, která se věnuje komparaci transformačních procesů ve všech státech bývalého východního bloku, a podrobnější analýzu českého kontextu z pera prvně jmenovaného *Vzestup a pád českého kapitalismu*.¹⁵ V zahraniční odborné ekonomické literatuře bylo ekonomické transformaci věnováno obrovské množství studií v odborných periodikách,¹⁶ z těch, které mi byly inspirací při psaní této práce, jde zejména o zmiňovaný esej D. Ellermana, který se věnuje významu hospodářských klientelistických sítí a jejich vztahu k nové politické elitě při prosazování kuponové privatizace.

Historicky orientovaných prací je výrazně méně. Ve velkých syntézách dějin 20. století obvykle vystupuje postkomunistická transformace jako uzavření narativu, jehož hlavním obsahem je výklad krátkého 20. století, rámovaného z obou stran

¹³ Viz recenze MĚCHÝŘ, Jan: *Pramen vody živé, poněkud zkalené*, In: *Soudobé dějiny*, II.-III./1998, s. 321.

¹⁴ Zejména jejich příspěvky ve sborníku *Dnešní polemika o včerejší privatizaci*, Institut Václava Klause, Praha 2013.

¹⁵ MYANT, Martin – DRAHOKOUPIL, Jan: *Tranzitivní ekonomiky. Politická ekonomie Ruska, východní Evropy a střední Asie*, Academia, Praha 2013. MYANT, Martin: *Vzestup a pád českého kapitalismu. Ekonomický vývoj České republiky od roku 1989*, Academia, Praha 2014.

¹⁶ Zejména v letech probíhající transformace. Některé texty mohou sloužit i jako primární pramen, např. rozhovor s M. Friedmanem během jeho návštěvy v Praze na podzim 1990 v *The Columbia Journal of World Business* (March 1991).

existencí Sovětského svazu.¹⁷ Pokusem učinit z transformace středobod historické interpretace a překonat její roli „uzávěru 20. století“ je nejnovější práce německého historika Philipa Thera, v níž ji chápe jako specifický příspěvek středovýchodní Evropy k dějinám neoliberálního vládnutí, které dominovalo euroatlantickému prostoru od konzervativní revoluce na přelomu 70. a 80. let až do finanční krize v letech 2008/2009.¹⁸

V českém prostředí se tématu historie transformace dotýká J. Suk v závěrečných kapitolách obsáhlé práce *Labyrintem revoluce* a v dalších svých textech,¹⁹ analýzu role komunistické minulosti v politikách hlavních polistopadových

¹⁷ Například viz HOBBSAWM, Eric: *Věk extrémů. Krátké 20. století 1914 – 1991*, Argo, Praha 1998. Ono krátké dvacáté století je pro Hobsbawma především obdobím konfrontace dvou světových systémů, transformace pak vypouští obyvatele planety do světa unipolarismu, který je mnohem méně přehledný a těžko strukturovatelný.

V Čechách v 90. letech velmi populární americký publicista Paul Johnson zase chápe transformaci jako konec „věku politiků“, kterému dominovaly sociálně inženýrské společenskovední teorie vzývající úlohu státu, přetavené do socialistických režimů. Na závěr své interpretace 20. století klade řečnickou otázku: „Smíme doufat, že se věk politiků tak jako předtím věk náboženství chýlí ke konci?“ a dodává, že proti tomuto poučení z kolapsu komunistických režimů se dnes staví jen „nepatrná a ubývající skupina deprimovaných fanatiků“. (JOHNSON, Paul: *Dějiny 20. století*, Rozmluvy, Praha 1991, s. 708-709.)

Obdobně i pro britského historika Tonyho Judta znamená transformace v první řadě konec diktátorského státního socialismu, ten však vnímá hlavně jako nutnou podmínku pro vytvoření nové evropské identity. Ta má být soustředěna okolo specificky evropské „státní raisony“ (M. Foucault), která se bude lišit jak od mimoevropských autoritářských systémů, tak od severoamerického pojetí státu a společnosti: „Sice by něco takového před šedesáti lety předpokládal jen málokdo, ale 21. století by přece jen ještě mohlo patřit Evropě“. Viz JUDT, Tony: *Poválečná Evropa*, Nakladatelství Slovart, Praha 2008, s. 821.

O něco skeptičtější postoj zaujímá český historik J. Křen, který interpretuje transformaci jako pokus bývalého východního bloku napodobit vzor západního světa, který je však pro něj (jakožto pro semiperiferii ve wallersteinovském smyslu) nedosažitelný. Viz KŘEN, Jan: *Dvě století střední Evropy*, Argo, Praha 2005, s. 1007. Podobně (avšak bez wallersteinovského analytického aparátu) popisuje postkomunistickou transformaci i britský historik Norman Davies (DAVIES, Norman: *Evropa. Dějiny jednoho kontinentu*, Prostor – Academia, Praha 2005).

Naopak německý historik Hartmut Kaelble ve svých sociálních dějinách Evropy (*Sozialgeschichte Europas. 1945 bis zur Gegenwart*, Bundeszentrale für Politische Bildung, Bonn 2007) nechápe rok 1989 jako zásadní mezník v sociálním vývoji starého kontinentu a fenomén transformace pro něj hraje marginální roli, omezující se na dočasné prohloubení rozdílu v životní úrovni mezi východem a západem (s. 415 a s. 418). Tato interpretace obzvláště kontrastuje s pojetím transformace jako ustavení neoliberálního řádu v Evropě, jak ji představuje P. Ther (viz dále), konfrontace obou protikladných hledisek je mimořádně intelektuálně přitažlivá.

¹⁸ THER, Philip: *Die neue Ordnung auf dem Alten Kontinent. Eine Geschichte des neoliberalen Europa*, Suhrkamp Verlag, Berlin 2014. Ther zdůrazňuje význam transformace pro rozšíření a udržení neoliberalismu v dalších dvou desetiletích a překonává tak jeho pojetí jako kulturního importu ze západu na východ, v němž bývalý sovětský blok vystupuje výhradně v pasivní roli. Diskutabilním se jeví jeho vymezení neoliberalismu, který považuje za podobně rozkročenou kategorii politického myšlení jako např. nacionalismus (s. 25.), vyznačující se podle něj mnoha regionálními odlišnostmi a mutacemi, mající však společné ideopolitické jádro (s. 108).

¹⁹ SUK, Jiří: *Labyrintem revoluce. Akteři, zápletky a křížovatky jedné politické krize*, Prostor, Praha 2009. Dále k institucionálnímu vývoji raných 90. let TÝŽ: *Konstituční, nebo existenciální revoluce? Václav Havel a Federální shromáždění 1989/1990*, Sešity Ústavu pro soudobé dějiny 47/2014, Praha.

stran předkládá kolektiv autorů ve sborníku *Rozdělení minulosti* (pro tuto práci byly velmi užitečné zejména statě A. Gjuričové a M. Kopečka, zabývající se vývojem v ČSL a KSČM) a roli antikomunismu v popřevratové české politice dále zkoumá francouzská historička F. Mayer.²⁰ Jednou z hlavních inspirací pro původně zvažovanou verzi této práce byla i kniha kanadského historika J. Krapfla *Revolution with a Human Face*, v níž autor na základě bohatého pramenného materiálu analyzuje mj. politické myšlení účastníků lidových demonstrací v Československu v listopadu 1989²¹

Co se týče politického vývoje obou zkoumaných politických stran, existuje v českém prostředí vedle řady diplomových a kvalifikačních prací²² (většinou z oboru politologie) i několik větších monografií, zabývajících se obdobím po roce 1989. Zásadní prací je v tomto ohledu dvoudílný lexikon *Politické strany* z roku 2005, který poskytuje bohaté informace ohledně organizačního vývoje drtivé většiny politických subjektů vyskytujících se na českém území po roce 1989, a který mi byl neocenitelným zdrojem informací. Stručný přehled polistopadového vývoje komunistické strany dále poskytuje D. Kunštát v politologické studii *Za rudou oponou. Komunisté a jejich voliči po roce 1989*,²³ v níž mimo jiné podávají analýzu hodnotových preferencí členů KSČM v porovnání k běžné populaci, většina údajů v analýze se však váže k novějšímu období fungování strany okolo roku 2010.

Zajímavým způsobem zpracovává dějiny moderní KSČM kolektiv politologů a sociologů z FSV a FF UK v práci *Mezi masovou a kartelovou stranou*.²⁴ KSČM charakterizují autoři jako zvláštní typ masové politické strany, jež se opírá o silnou spolupráci vedení s členskou základnou, která ve straně realizuje i jiné než

²⁰ MEYER, Françoise: *Češi a jejich komunismus. Paměť a politická identita*, Argo, Praha 2009.

²¹ KRAPFL, James: *Revolution with a human face. Politics, culture and community in Czechoslovakia in 1989 – 1992*, Cornell University Press, Ithaca 2013. Slovenské vydání vyšlo pod názvem *Revolúcia s ľudskou tvárou* v roce 2009 v nakladatelství Kaligram.

²² Z použitých jde o POKLOP, Pavel: *KDU-ČSL*, diplomová práce obhájená na katedře politologie FSS MUNI 2003. Dále SUCHÝ, Petr: *KDU-ČSL po roce 1989*, diplomová práce obhájená tamtéž v roce 1998. ROLEČEK, Hynek: *Transformace a štěpení KSČM po roce 1989*, rigorózní práce obhájená na Ústavu politologie FFUK v roce 2011. Kvalifikačních prací na příbuzná témata se vyskytuje v databázi theses.cz několik stovek.

²³ KUNŠTÁT, Daniel: *Za rudou oponou. Komunisté a jejich voliči po roce 1989*, Sociologické nakladatelství SLON, Praha 2013.

²⁴ POLÁŠEK, Martin – NOVOTNÝ, Vilém – PERROTINO, Michel a kol.: *Mezi masovou a kartelovou stranou. Možnosti teorie při výkladu vývoje ČSSD a KSČM v letech 2000 – 2010*, Sociologické nakladatelství SLON, Praha 2012.

politické dimenze svého života a celkově má pro její fungování klíčový význam, na rozdíl od jiných typů politických uskupení, které staví namísto aktivního členství např. na masové politické kampani v politicky pasivní veřejnosti. I v tomto případě se však autoři soustředí primárně na období po stabilizaci KSČM v roce 1993. Porevolučnímu vývoji KSČM do roku 2005 se věnují i Adam Drda a Petr Dudek v knize *Kdo ve stínu čeká na moc*,²⁵ která má spíše publicistický a politicky angažovaný charakter a je do velké míry ovlivněna skeptickým a ironizujícím postojem autorů k samotné existenci komunistické strany. Zdaleka nejkompletnější přehled politické činnosti stranických platforem na půdě KSČM pak podává práce kolektivu z Masarykovy univerzity *Komunismus v České republice*.²⁶

Mnohem menší pozornost je věnována porevolučnímu vývoji v Československé straně lidové. Věnoval se mu hlavně Petr Fiala v knize *Laboratoř sekularizace*,²⁷ kde analyzuje vztah náboženství a politiky v čs. prostředí, další odborné práce na toto téma pochází ze Sociologického ústavu AVČR.²⁸

Z metodologického hlediska byla pro můj pokus o analýzu klíčových transformačních konceptů nejinspirativnější slavná práce kolektivu německých historiků pod vedením W. Conzeho a R. Kosellecka *Geschichtliche Grundbegriffe*.²⁹ Autoři se v ní pokouší rekonstruovat změny v politickém vyjadřování během novověké transformace tradičního společenství v moderní společnost, přičemž zkoumání podrobují několik desítek politických pojmů (šlechta, stát, práce, křesťanství...). Bohatý pramenný materiál ukazuje postupnou změnu politického myšlení v období tzv. *Sattelzeit*, kdy se zcela mění způsob přemýšlení o světě a

²⁵ DRDA, Adam – DUDEK, Petr: *Kdo ve stínu čeká na moc*, Paseka, Praha – Litomyšl 2006.

²⁶ FIALA, Petr – HOLZER, Jan – MAREŠ, Miroslav – PŠEJA, Pavel: *Komunismus v České republice. Vývojové, systémové a ideové aspekty působení KSČM a dalších komunistických organizací v české politice*, MUNI, Brno 1999.

²⁷ FIALA, Petr: *Laboratoř sekularizace. Náboženství a politika v nenáboženské společnosti: český případ*, Centrum pro studium demokracie a kultury, Praha, 2007.

²⁸ LINEK, Lukáš – PECHÁČEK, Štěpán: *Základní charakteristiky členské základny KDU-ČSL*, Sociologický ústav Akademie věd České republiky, Praha 2006.

²⁹ KOSELLECK, Reinhart – BRUNNER, Otto – CONZE, Werner (hg.): *Geschichtliche Grundbegriffe. Historisches Lexikon zur politisch-sozialen Sprache in Deutschland*, Erste Band, Ernst Klett Verlag, Stuttgart 1972.

úloze člověka ve společnosti, analýzy jednotlivých pojmů pak slouží jako případové studie objasňující tuto změnu.

Existuje mnoho námitek proti použití podobného postupu na období nejnovějších dějin. Koselleckovská analýza pracuje s odstupem dvou staletí, která činí zkoumané významy slov v jejich předmoderním pojetí dostatečně cizími pro člověka dnešní doby, aby byl schopen spatřit kontrast s jejich pozdějším užitím. Tento moment, kdy pojmová analýza novověkého politického jazyka odhaluje čtenáři svět skutečně nový, jím samým nezažitý, nemůže být v analýze soudobých dějin už z jejich samotné definice přítomen, neboť většina z nás si intenzivně pamatuje zážitek z „druhé břehu“.

Cílem předkládané práce však není poskytnout slovník politického myšlení transformačního období (jako je tomu v případě *Geschichtliche Grundbegriffe*), ale prozkoumat, jak probíhal proces, který dal příslušným pojmům význam, jež v době svého ustavení nebyl zdaleka tak samozřejmým, jak se může jevit dnes. Analýza pojmů, které autoři používali, když mluvili o ekonomické transformaci, tak nemá poskytnout jejich současnou definici, ale ukázat, jaké významy pojmů (např. křesťanská politika či demokratický socialismus) byly ve hře.³⁰ Období postkomunistické transformace je mimo jiné charakteristické hledáním nového jazyka pro pojmenování společenské reality.³¹ Jeho jednotlivé pojmy se podílí na vytváření reality tím, že jí strukturují, a v konkrétních situacích nám tak nabízejí možnosti našeho jednání; sestavování pojmové mřížky, skrze níž nahlížíme svět, je pak předmětem politického boje. Ten jsem se snažil v rozborech transformačních konceptů zachytit, jejich společným základem má být analýza pojmu „ekonomická transformace“ která je vyděluje z nepřehledné změti výroků a promluv.

³⁰ V kontextu předkládané práce je zajímavé srovnání vývoje pojmu „křesťanská politika“ v prostředí lidové strany s vývojem adjektiva „křesťanskosociální“ v 19. století, jak jej v G.GB. analyzuje Annette Kuhn (viz *Geschichtliche Grundbegriffe*, Band 1, s. 815 – 820).

³¹ Rozpad dřívějšího „autoritativního diskursu“ pozdní socialistické diktatury analyzuje práce *Konec experimentu* M. Pullmanna. V závěru autor naznačuje, že některé pojmy veřejného života po listopadu 1989 (trh, demokracie) mají podobnou funkci, jako normalizační legitimizační floskule, totiž že deklarují příslušnost k „slušné společnosti“. Tento výkladový model je však možné zkoumat až pro období „normálního provozu“ parlamentní demokracie, přechodné období transformace je naopak místem, kdy se budoucí konsensus (k němuž mají tyto pojmy odkazovat) teprve ustavuje. (Viz PULLMANN, Michal: *Konec experimentu: přestavba a pád komunismu v Československu*, Scriptorium, Praha 2011, s. 226). Podobnou metodologii jako Pullmann používá pro analýzu jazyka normalizačního Rudého Práva i lingvista Karel Palek pod pseudonymem Petr Fidelius (FIDELIUS, Petr: *Řeč komunistické moci*, Triáda, Praha 1998).

Koselleckův a Conzeho tým si při práci stanovil několik kritérií, podle nichž určil sadu základních pojmů pro výzkum.³² Při tomto rozdělení vycházejí z rozdílu mezi slovem (Wort) a pojmem (Begriff): pojem nelze na rozdíl od slova přesně definovat, neboť jeho obsah je do určité míry dílem vůle promlouvajícího, obzvláště jde-li o pojem politický. Pojem přesahuje slovo, čerpá svůj obsah z kontextu, v němž je použit a je pojmenováním skutečnosti i jejím přetvořením. U slova lze určit, do jaké míry je použito „správně“, tj. do jaké míry odpovídá tomu, co má označovat, zatímco pojem oproti tomu „musí zůstat mnohoznačný, aby zůstal pojmem“. V odkazu na F. Nietzscheho autoři tvrdí, že „všechny pojmy, v nichž je shrnut jejich sémiotický proces, se vzpírají definici, neboť definovatelné je pouze to, co nemá žádnou minulost“.³³ V tomto smyslu je „pojem“ používán i v této práci.

Nabízí se i otázka, do jaké míry je období postkomunistické transformace srovnatelné s Koselleckovým *Sattelzeit*. Nepokrývá ani desetinu jeho časové rozlohy (pokud si ohraničíme transformaci změnou majetkové struktury, která byla v Čechách v podstatě dokončena k roku 2000), nicméně porovnáme-li jazyk, kterým aktéři popisují politickou realitu před a po ní, je jasné, že během několika let došlo k jeho zásadní proměně – a to jak vymizením toho, co M. Pullmann označuje jako „autoritativní diskurs“, tak i změnou obsahu pojmů, které byly používány mimo něj.³⁴ Tento fakt nelze zcela vysvětlit vlnou kulturního importu ze západu, která po roce 1990 zaplavila bývalý východní blok, neboť aktéři sami se západnímu obrazu přizpůsobovali „po svém“, tedy nikoliv prostým přejímáním chování a myšlení, jaké viděli na západě, ale jeho specifickým uchopením v „zděděných“ společenských souvislostech. Kromě toho by podle této teorie nemohly existovat prakticky žádné rozdíly v politickém myšlení postkomunistických států, což odporuje realitě. Změna politického jazyka měla tedy nepochybně svou vnitřní dynamiku a nešlo jen o jednorázový dovoz ze západní Evropy a Spojených států.

³² Podle nich jsou předmětem zkoumání základní pojmy vážící se k ústavnosti, klíčové termíny politických, hospodářských a společenských organizací, sebeoznačení reflektující vědeckou činnost, hlavní hesla politických a společenských hnutí, označení profesních a majetkových skupin a nakonec jádrové pojmy (Kernbegriffe) ideologií, které rozčleňují společenský svět a svět práce. (*Geschichtliche Grundbegriffe*, Band 1, s. XIV).

³³ *Geschichtliche Grundbegriffe*, Band 1, s. XXIII.

³⁴ Zde odkazují zejména na analýzu revolučních prohlášení listopadu a prosince 1989, kterou provádí J. Krapfl (*Revolúcia s ľudskou tvárou*, s. 101 – 147) a také na výzkum postojů veřejnosti vůči klíčovým pojmům „kapitalismus“ a „socialismus“ na přelomu 80. a 90. let, který popisuje M. Vaněk (VANĚK, Miroslav: *Veřejné mínění o socialismu před listopadem 1989*, Maxdorf, Ústav pro Soudobé dějiny AVČR, Praha 1994, s. 53 – 59).

Období raných 90. let se také vyznačuje velikou rychlostí a intenzitou probíhající změn, která je srovnatelná s překotným vývojem prvních let francouzské revoluce a vyniká zejména ve srovnání s dvaceti lety normalizace. P. Ther mluví o „dechberoucím zrychlení kola dějin“,³⁵ které je patrné zejména v případě vývoje v Československu, kde konec komunismu nastal ze zemí středovýchodní Evropy nejnáhleji. Pro zodpovězení paralely s mnohem pomalejší změnou na přelomu 18. a 19. století by však bylo položit si otázku, do jaké míry s sebou příjezd kola dějin přinesl autenticky nové vidění světa, jako tomu bylo o dvě staletí dříve, a do jaké míry se jednalo o regionálně podmíněnou napodobeninu vývoje v Evropském hospodářském společenství – stručně řečeno, zda je střeoevropský postkomunismus specifickou cestou postindustriální společnosti.

³⁵ THER, P.: *Die Neue Ordnung*, s. 29.

Chronologie ekonomické reformy

První změny, uvolnění soukromého podnikání

Události listopadu 1989 zastihly československou společnost uprostřed posledního reformního pokusu snažícího se zachránit rozpadající se systém administrativně řízeného hospodářství. Československá verze přestavby navazovala na obdobné změny, které se odehrávaly od poloviny 80. let v Sovětském svazu, zároveň se vyznačovala výraznou neochotou čelních představitelů státní moci vydat se do nejistých vod hospodářských reforem, které se jim posledních dvacet let úspěšně dařilo potlačovat. Z těchto důvodů tak můžeme československou přestavbu fakticky datovat až od počátku ledna 1987, kdy byl zveřejněn program hospodářských přeměn na několik dalších let pod názvem *Zásady přebudování hospodářského mechanismu ČSSR*,³⁶ vypracovaný na základě náhlé politické potřeby během vánočních svátků.³⁷

Výsledkem těchto horečných snah byl především nový zákon o státním podniku z června 1988 (č. 88/1988 Sb.), který částečně narušoval patronát strany nad podnikovou sférou tím, že umožňoval vybraným provozům, které dostaly nově statut „státního podniku“, zvolit si samosprávné zaměstnanecké orgány, které měly pravomoc volit a odvolávat ředitele podniku.³⁸ Součástí změn byla i větší tolerance vůči soukromému podnikání, které bylo v malé míře umožněno především nařízením vlády ČSR č. 1/1988 o prodeji zboží a poskytování jiných služeb občanů na základě povolení národního výboru (tzv. „ekonomický pronájem“). Dle tohoto nařízení si mohl občan Československa starší 18 let spolu se svou rodinou pronajmout vedle svého hlavního zaměstnání i provoz menšího rozsahu a za úplaty ho obhospodařovat.

³⁶ Zveřejněn v *Rudém právu* 9. ledna 1987.

³⁷ ŠULC, Zdislav: *Stručné dějiny ekonomických reforem*, s. 63.

³⁸ V praxi mnoha podniků se jednalo spíše o formální změny, tj. novými metodami byly potvrzeny „staré kádry“ a trvající klientelistické vztahy mezi podnikovými a centrálními orgány tak nebyly nikterak narušeny. Viz MYANT, Martin: *Vzestup a pád českého kapitalismu. Ekonomický vývoj České republiky od roku 1989*, Academia, Praha 2014, s. 36.

Sametová revoluce posunula otázku ekonomické reformy na kvalitativně jinou úroveň. Během jara 1990 schválilo Federální shromáždění několik zákonů, které legalizovaly většinu podnikatelských činností běžných v tržních ekonomikách – jedná se zejména o zákon o soukromém podnikání občanů z 18. dubna 1990 (č. 105/1990 Sb.), dále zákon o obchodních společnostech (č. 104/1990 Sb., z téhož dne) a nový zákon o státním podniku, který byl schválen o den později (č. 111/1990 Sb.). Tyto zákony základně měnily dosud platný hospodářský zákoník z roku 1964 (č. 109/1964 Sb.), který byl zrušen až k 1. lednu 1992, kdy jej nahradil nový obchodní zákoník z listopadu 1991 (č. 513/1991 Sb.).

Stěžejní otázkou, na níž se soustředila největší pozornost veřejnosti a která také byla s to do největší míry ovlivnit podobu budoucí společnosti, byla privatizace státních podniků. Na tom, že k ní musí dojít, panovala shoda mezi drtivou většinou těch, kteří se na debatě o ekonomické transformaci podíleli (viz další kapitoly), nejasné však bylo, jakých privatizačních metod bude nakonec použito a komu státní majetek ve výsledku připadne. To se projevilo i v prvním *Scénáři ekonomické reformy*, který projednalo Federální shromáždění v září 1990 a který byl výsledkem dvou odlišných koncepcí Federálního ministerstva financí a skupiny ekonomických expertů při vládě České republiky (viz kap. *Alternativní projekty ekonomické transformace*). Jeho text se explicitně nevyjadřoval k tomu, která z uvažovaných privatizačních metod bude nakonec použita, a poskytoval širší možnosti výkladu. To se projevilo zejména v dalších měsících, kdy Federální ministerstvo financí uplatnilo větší politický vliv a nakonec prosadilo svou představu o podobě privatizace.

Federální shromáždění *Scénář* v září pouze projednalo a schválilo, text neměl podobu ani závaznost zákona, což během debaty na společné schůzi obou komor vyvolalo polemiky ohledně smyslu samotného jeho projednávání. Ve výsledku však pro usnesení, ve kterém FS akceptovalo ideje ve *Scénáři obsažené*, hlasovala drtivá většina přítomných zákonodárců: 94 poslanců sněmovny národů (oproti 18, kteří jej odmítli a 16, kteří se hlasování zdrželi) a 87 poslanců sněmovny lidu (9 bylo proti a 23 se jich zdrželo).³⁹

³⁹ Záznam debaty a hlasování na digitální knihovně PSP ČR <http://www.psp.cz/eknih/1990fs/slsn/stenprot/006schuz/s006016.htm>. (datum posledního přístupu 19. 2. 2016). Zpětně není bohužel možné dohledat hlasování jednotlivých poslanců, neboť elektronické sčítací zařízení, které toto umožňuje, bylo ve FS v provozu až od roku 1991. Do té doby hlasovali poslanci zdvižením ruky a skrutátor zapisoval pouze konečný počet hlasů, nikoliv jmenovité hlasování jednotlivých poslanců. Informaci o hlasování konkrétních poslanců neposkytuje ani dobový tisk.

Scénář ekonomické reformy rozděloval proces privatizace na tři části; malou privatizaci, velkou privatizaci a restituce. Všechny tři části byly v následujících letech realizovány paralelně vedle sebe, avšak s nestejným datem začátku. Chronologicky vzato jako první byla spuštěna malá privatizace (schválena v říjnu 1990, spuštěna v lednu 1991), následně restituce (první zákon v říjnu 1990, druhý v únoru 1991, realizace od roku 1991) a nakonec velká privatizace (schválena v únoru 1991, první prodeje provedeny už v prosinci 1990 ale masový start až v květnu 1992).

Malá privatizace

Majetkové převody tzv. malé privatizace byly prováděny na základě zákona č. 427/1990 Sb. o převodech vlastnictví státu k některým věcem na jiné právnické nebo fyzické osoby. Přízvisko „malá“ nesouvisí s objemem privatizovaného majetku, ačkoliv se většinou skutečně jednalo o menší podniky a provozovny, ale s faktem, že do rukou nových majitelů přešly pouze státní provozovny (se současnými zásobami) bez aktiv a pasiv, která zůstávala v mateřských podnicích, které s nimi původně hospodařily (později se likvidovaly z výnosů privatizace).

Dle vzpomínek T. Ježka vznikla idea malé privatizace v létě 1990 jako reakce na očekávání veřejnosti, která se půl roku po politických změnách stále ještě nedočkala viditelné změny hospodářského systému.⁴⁰ Návrh příslušného zákona vypracovalo české Ministerstvo pro správu národního majetku a jeho privatizaci (dále „ministerstvo pro privatizaci“),⁴¹ které jej předložilo na společném jednání všech tří československých vlád v Kroměříži 25. září 1990. Vládní sbory se jednomyslně vyslovily pro předložení zákona Federálnímu shromáždění, které ho schválilo 25. října a posléze jej doplnily prováděcí zákony na úrovni obou republik (pro ČR se jedná o zákon č. 500/1990 Sb. z 15. listopadu o působnosti orgánů ČR ve věcech převodů vlastnictví státu k některým věcem na jiné právnické nebo fyzické osoby).

Během debaty ohledně finální podoby malé privatizace došlo k několika názorovým konfliktům. První se odehrál ohledně otázky, zda by měli při prodeji provozních jednotek mít jejich zaměstnanci právo přednostní koupě. Proti tomuto

⁴⁰ HUSÁK, P.: *Budování kapitalismu v Čechách*, s. 131. Též JEŽEK, T.: *Zrození ze zklamavky*, s. 62.

⁴¹ Paralelně k němu fungovalo Ministerstvo pre správu a privatizáciu národného majetku Slovenskej republiky.

návrhu, který byl diskutován už během schůzky tří vlád v Kroměříži, se postavila před hlasováním ve federálním shromáždění většina poslaneckých výborů,⁴² a tak bylo nakonec předkupní právo přiznáno pouze osobám, které měly již před privatizací příslušný provoz ve zmiňovaném „ekonomickém pronájmu“. Oba hlavní zástupci předkladatelů, federální ministr financí V. Klaus a český ministr pro privatizaci T. Ježek, později shodně označili tento fakt za „vítězství občanského principu“,⁴³ podle něhož měli mít všichni občané stejné právo zúčastnit se privatizace bez ohledu na to, zda pracují v podniku, který bude přecházet do soukromého vlastnictví – v opačném případě by byli totiž znevýhodněni např. státní zaměstnanci, kteří by nedostali příležitost stát budoucími „hrdiny kapitalistické práce“ (D. Tříška).

V zákonu se také nakonec neobjevil návrh M. Zemana, který by ukládal nabyvatelům provozoven povinnost splatit na místě pouze polovinu kupní ceny, přičemž zbytek peněz by mohl být rozložen na splátky do dalších dvou let. Zeman argumentoval tím, že vysoké prodejní ceny, kterých bývá při dražbách dosaženo, znemožňují většině obyvatelstva dosáhnout vlastními silami na jejich koupi a jejich rozklad povede k většímu zapojení široké veřejnosti. Naopak s kladným ohlasem se setkaly obavy řady vystupujících z toho, že systém přímého prodeje (v kombinaci s plánovanou a již částečně prováděnou devalvací koruny) zvýhodňuje zahraniční zájemce, kteří disponují větší kupní silou a mohou si potencionálně přivlastnit velkou část čs. majetku. Proto byla nakonec jejich účast omezena a směli se účastnit pouze tehdy, pokud v prvním kole dražby nebyl vybrán domácí zájemce.

Z malé privatizace byly také vyloučeny zemědělské závody, družstva a všechnen majetek, který spadal pod malý restituční zákon a pod budoucí zákon o mimosoudních rehabilitacích, přesto, že v té době ještě nebyl ani sepsán. Noví nabyvatelé museli udržovat daný provoz minimálně po dobu dvou let – tím se zákon snažil reagovat na obavy z rozpadu potravinové sítě – a v této době jej mohli odprodat jen osobám, které se teoreticky mohly dražby podniku zúčastnit (tj. československým státním příslušníkům). Zákon zároveň stanovil pronajímateli povinnost poskytovat po stejnou dobu provozovateli nájem.

⁴² Viz stenozáznam jednání obou komor z 24. – 25. října 1990 v digitální knihovně PSP ČR, <http://www.psp.cz/eknih/1990fs/slsn/stenprot/007schuz/s007014.htm> (datum posledního přístupu 19. 2. 2016).

⁴³ JEŽEK, Tomáš: *Zrození ze zkumavky. Svědectví o české privatizaci 1990 – 1997*, Prostor, Praha 2007, s. 63. Obdobně KLAUS, Václav: *Proč jsem konzervativcem*, nakladatelství TOP Agency, Praha 1992, s. 64.

Malá privatizace byla nakonec schválena přesvědčivou většinou hlasů (110 ze 127 přítomných ve Sněmovně národů, 102 ze 120 přítomných ve Sněmovně lidu), proti byl jediný poslanec.⁴⁴ Pro jeho následnou realizaci byla klíčová role okresních privatizačních komisí, které jmenovalo a kontrolovalo příslušné ministerstvo pro privatizaci. Ty sestavily seznam podniků („provozních jednotek“) pro malou privatizaci ze státního majetku nacházejícího se na území daného okresu, a po jeho schválení ministerstvem organizovaly dražby.

První dražba prodejny potravin v Koněvově ulici se uskutečnila 26. ledna 1991 za velké pozornosti médií a úspěšní vydražitelé dostali v upomínku aukční kladívko, podepsané ministrem privatizace Ježkem. Ztržené peníze byly umístěny do speciálního státního fondu mimo běžný rozpočet, aby nenarušovaly rozpočtovou disciplínu, a byly později použity na různé projekty v oblasti školství, infrastruktury apod., celá malá privatizace pak skončila v roce 1994 s celkovým příjmem přes 30 miliard korun a s více než 30 000 vydraženými provozovnami na kontě.

Restituce a zákon o půdě

Otázka majetkové kompenzace proběhlého znárodnění byla odborníky diskutována už od sametové revoluce a na jaře 1990 mimo jiné vedla k odchodu L. Mlčocha z Vlasákova ekonomického týmu, který proti jeho vůli nakonec restituce nezačlenil do své první transformační koncepce. Zářijový *Scénář* schválený Federálním shromážděním počítal s majetkovým vyrovnáním některých poškozených, nespecifikoval však přesný rozsah majetku, kterého by se restituce týkaly, ani nepředkládal lhůty, v nichž by se měly odehrát. Iniciativy se chopilo české ministerstvo pro privatizaci, které paralelně se zákonem o malé privatizaci sepsalo i tzv. „malý restituční zákon“ č. 403/1990 Sb., plným názvem „zákon o zmírnění následků některých majetkových křivd“, který federální shromáždění schválilo 2. října 1990.

Sám název zákona naznačuje, že podle jeho autorů se nejednalo o definitivní tečku v otázce restitucí, které měly výhledově pokračovat dále – podle „malé

⁴⁴ Bohužel nelze zjistit jmenovitě hlasování poslanců, neboť hlasovací zařízení, které by toto umožňovalo, nebylo v provozu. Ve stenoáznamu je pouze konstatován počet hlasů k jednotlivým návrhům.

restituce“ se totiž vracel původní majetek pouze těm, kterým byl znárodněn podle zákona č. 71/1959 Sb. a vládního nařízení 15/1959 těsně před deklarováním socialistické republiky, a podle dalších „výměrů odvětvových ministerstev, vydaných po roce 1955“. To potvrzuje i fakt, že následný zákon o malé privatizaci, pocházející z téhož ministerstva, vyřazoval z aukčního prodeje veškerý majetek, znárodněný po roce 1948, tedy v rozsahu pozdějších „velkých restitucí“. Jejich zářijová podoba navíc přinášela problém v podobě termínu „zhodnocení“ resp. „znehodnocení majetku“ během předchozích 40 let, které muselo být později vyčíslováno a následně kompenzováno buďto státem, nebo restituentem.⁴⁵

Idea restitucí měla své horlivé zastánce především v řadách křesťansky orientovaných politiků (KDS, ČSL), naopak nejednotné bylo stanovisko poslanců za OF. Zákon ke schválení FS formálně předložila skupina několika poslanců, vyznačující se velkým názorovým rozptylem (P. Uhl, M. Soldát, J. Sokol...), stejně variabilní bylo i složení podporovatelů a odpůrců restitucí, které (až na komunisty, jež je zprvu kompletně odmítali) nerespektovalo ani intuitivní rozdělení na politickou pravici a levici. Velká část Meziparlamentního klubu demokratické pravice, z něhož se následně rekrutovala podstatná část členů ODS, se za ideu restitucí postavila, zatímco například V. Klaus ji od počátku odmítal jako zbytečné zpomalení ekonomické reformy.

Po přijetí malého restitučního zákona začala federální vláda vypracovávat zákon, který by restituční vyrovnání dotáhl až k roku 1948. Původní verze tohoto zákona počítala (pravděpodobně na nátlak ministra financí V. Klause) pouze s finančním odškodněním v maximální výši 30 000 Kčs, zbytek měl být restituentům vyplacen v akciích, tento návrh však federálním shromážděním neprošel. Jeho druhá varianta, předložená na začátku února 1991, se zákonodárcům zdála zase příliš nedopracovaná a tak si vynutili její přepsání, přičemž kvůli němu pozdrželi projednávání zákona o velké privatizaci, což vyvolalo kritiku zejména ze strany federálního ministra financí. Po několikadenní parlamentní přestřelce byl nakonec zákon č. 87/1991 Sb. o mimosoudních rehabilitacích přijat 21. února 1991.

Jako mezník pro uplatnění restitučních nároků určil datum 25. února 1948, prodloužení restitucí dále do minulosti by totiž znamenalo nebezpečí revize

⁴⁵ Podle T. Ježka byla původní podoba malého restitučního zákona tohoto opatření prosta a uvažovala o prostém navrácení majetku v té podobě, v jaké se zrovna nacházel. Viz HUSÁK, P.: *Budování kapitalismu v Čechách*, s. 119.

poválečných znárodňovacích opatření. Z restitucí byly nakonec vyloučeny i osoby, které neměly československé občanství, čímž padly naděje mnoha emigrantů na vrácení majetku, který jim byl zkonfiskován po opuštění vlasti. Další podmínka, která stanovovala, že restituent musí mít trvalý pobyt na území Československa, byla v roce 1994 zrušena Ústavním soudem.

Poslední součástí restitučních opatření bylo přijetí zákona č. 229/1991 Sb. o úpravě vlastnických vztahů k půdě a jinému zemědělskému majetku. Jeho přijetí předcházely několikaměsíční diskuse, během nichž vykrystalizovaly dvě hlavní koncepce – tzv. „vládní návrh“, sestavený federální vládou, a „návrh tři T“ podle jmen jeho předkladatelů (Tlustý, Tyl a Tomášek). Lišily se především v otázce, jak řešit restituční nároky těch družstevníků, kteří do JZD vstoupili pod nátlakem (zda je upřednostnit před těmi, kteří vstoupili dobrovolně, jak navrhovala federální vláda), a těch, kteří do něj vstoupili bez většího majetku – zda má být JZD děleno spíše poměrně mezi všechny členy (vládní návrh), či zda má být rozděleno podle toho, s jakým množstvím půdy do něj vlastníci vstupovali (návrh tři T).

Finální podoba zákona, přijatá 21. května 1991, byla kompromisem mezi oběma koncepcemi – restituční nároky se přiznávaly pouze v případech nuceného vstupu a jako náhrada za ty pozemky, které nebylo možno ze strategických důvodů z družstva vyvázat, měli restituenti dostat jiné části půdy, popřípadě finanční odškodné. Pro peněžní vyrovnání nároků, které nemohly být uspokojeny nemovitostmi, byl založen speciální Restituční investiční fond, do něhož se z každé provedené kuponové privatizace povinně odváděla 3% akcií, z nichž byly náhrady placeny. Smyslem existence tohoto fondu bylo nezatěžovat majetkovými vyrovnáními státní rozpočet.⁴⁶

Většina majitelů půdy však i po přijetí zákona č. 42/1992 o úpravě majetkových vztahů a vypořádání majetkových nároků v družstvech (z 21. prosince 1991) zůstala věrna kolektivnímu obhospodařování půdy v JZD, která se následně transformovala na vlastnická družstva či na akciové společnosti.⁴⁷ Speciálním případem byly státní statky, během jejichž privatizace bylo uplatněno velké množství uplatněných restitučních nároků, což částečně ochromilo jejich hospodářskou funkci

⁴⁶ JEŽEK, T.: *Zrození ze zkumavky*, s. 135.

⁴⁷ ŠULC, *Stručné dějiny ekonomických reforem*, s. 90.

a pozdrželo jejich prodej soukromým vlastníkům. Ten se mnohdy táhl až do druhé poloviny 90. let.⁴⁸

Velká privatizace

Většina státního majetku byla privatizována v procesu tzv. velké privatizace, jejíž hlavní část se odehrála mez jarem 1992 a koncem roku 1994. Klíčový zákon č. 92/1991 Sb. o podmínkách převodu majetku státu na jiné osoby byl schválen ve Federálním shromáždění 26. února 1991, v dubnu k němu přibyly ještě „prováděcí“ zákony obou republik (pro ČR jde o zákon č. 171/1991 Sb. o působnosti orgánů ČR ve věcech převodů majetku státu na jiné osoby a o Fondu národního majetku ČR).

S velkou privatizací počítal už transformační scénář z podzimu 1990. Jejím definičním znakem bylo, že se při ní na rozdíl od malé privatizace převádí do soukromého vlastnictví státní majetek včetně aktiv a pasiv, přičemž účast na privatizaci byla umožněna i cizincům (s částečnou výjimkou kupónové metody, viz dále). Z velké privatizace byl také vyňat státní majetek, na který se vztahovaly restituční zákony

Krátce po schválení zákona sestavilo ministerstvo privatizace soupis majetku v držení federace a obou republik,⁴⁹ který jej rozděloval na tři části – majetek určený k likvidaci, majetek který zůstane v rukou státu a majetek určený pro privatizaci (poslední skupina byla ještě rozdělena na dvě části, podle toho, ve které vlně měl být podnik privatizován). Následně muselo vedení každého podniku povinně předložit ministerstvu svůj privatizační projekt, v němž se samo rozhodlo, jaký způsob privatizace pro jednotlivé části svého podniku zvolí, přičemž kdokoliv (včetně cizích státních příslušníků) mohl předložit návrh konkurenční. Rozhodnutí o definitivním způsobu privatizace pak leželo na bedrech republikového ministerstva pro privatizaci (v případě federálního majetku na federálním ministerstvu financí), na konci celého procesu však mohla uplatnit své veto vláda a rozhodnout ze strategických důvodů

⁴⁸ Viz např. interpelace poslance Jana Jegly (HSD-SNS) na ministra zemědělství J. Luxe z 15. února 1995 a následná odpověď (sněmovní tisk 1443A), digitální knihovna PSP ČR.

⁴⁹ Od 1.1 1991 byl veškerý státní majetek v ČSFR rozdělen na federální, český a slovenský, podle toho, který stát k němu držel vlastnická práva.

zcela jinak. Její souhlas byl také potřeba, pokud byla nakonec vybrána varianta privatizace, která odprodávala celý podnik jedinému vlastníkovi.

Podle vzpomínek ministra pro privatizaci T. Ježka byl zájem o alternativní návrhy privatizace veliký, průměrně bylo předloženo pět projektů na jeden privatizovaný podnik, uchazeči zvenčí však naráželi na neochotu podnikového vedení poskytovat jim potřebné informace a vystavit se tak konkurenci. Česká vláda reagovala na tuto situaci novelou privatizačního zákona z února 1992 (č. 92/1992 Sb.), v níž stanovila podnikům povinnost poskytnout zájemcům informace o hospodaření podniku a jeho struktuře bez zbytečného odkladu.

K jednotlivým privatizačním projektům vypracovával stanovisko zakladatel podniku (většinou odvětvové ministerstvo), čímž také jeho role v procesu privatizace prakticky končila. Autoři velké privatizace zdůvodňují tato omezení snahou vyšachovat z privatizace nomenklaturní politicko-ekonomické klany, které přežívaly ve státních podnicích z předrevolučních dob, a hrozilo u nich, že by ovlivňovaly proces privatizace ve svůj prospěch.⁵⁰ Ze stejného důvodu byla veřejnosti nabídnuta ona možnost předložit vlastní privatizační projekt na libovolný podnik. Aby byl manévrovací prostor vedení závodů co nejmenší, bylo v samotném zákoně o velké privatizaci výrazně omezeno jeho právo disponovat s majetkem podniku, který mohlo odprodávat pouze se souhlasem vlády.

Dle T. Ježka však tato opatření nebyla zcela efektivní, neboť vládní odbory byly ve výsledku zahlceny žádostmi o povolení odprodeje drobného technického vybavení (míchaček, úklidové techniky apod.) a neměly tak prostor pro kvalifikované posouzení jednotlivých žádostí a zamezení případnému vyvážení majetku do soukromých firem: „Podniky byly ve vymýšlení způsobů, jak se vyhnout organizované privatizaci, zpravidla o krok dále než zákonodárce. Ke cti tehdejšího federálního shromáždění i české národní rady je však třeba připsat, že náskok podniků byl relativně rychle likvidován“.⁵¹

Z výše uvedených důvodů pramení také silná pozice ministerstva pro privatizaci, které bylo chápáno jako nástroj rozbití „komunistických mafií“ a mělo za úkol provést privatizaci co nejrychleji, aby zamezilo přerůstání jejich vlivu do nové

⁵⁰ Viz JEŽEK, T.: *Zrození ze zkumavky*, s. 92. Též KLAUS, Václav: *K desátému výročí zahájení kupónové privatizace*. In: *Kupónová privatizace. Sborník textů*, Centrum pro ekonomii a politiku, publikace č. 13/2002, s. 94.

⁵¹ JEŽEK, T.: *Zrození ze zkumavky*, s. 98.

společnosti. Z tohoto důvodu byla například agenda ministerstva vyňata ze správního řádu, tzn. proti jeho rozhodnutí neexistovala pro občany možnost odvolání jako u běžných státních úřadů,⁵² neboť podle jeho autorů hrozilo v případě dlouho se táhnoucích soudních řízení prodloužení „předprivatizační agonie“ a vlastnického vakua, které by mohlo být zneužito podnikovými správci k vytunelování státních podniků.⁵³

Jednou z variant odprodeje byla tzv. kuponová privatizace, která měla poskytnout občanům šanci zúčastnit se rozdělování státního majetku i v případě, že nedisponovali dostatečným kapitálem (což byl případ většiny čs. populace). Každý občan ČSFR starší 18 let si mohl za 35 Kčs koupit kuponovou knížku a k ní registrační známku v hodnotě 1000 Kčs. Knižka obsahovala celkem 11 tisíc investičních bodů (IB), které mohl držitel investičních kuponů (DIK) směnit za akcie podniků privatizovaných v příslušném kole. Kurzy IB k akciím jednotlivých podniků stanovovala speciální komise na ministerstvu privatizace (pod vedením V. Rudlovčáka), pokud bylo zájemců více, než byl počet privatizovaných akcií v podniku, tak byly jejich požadavky kráceny tak, aby zůstaly vůči sobě ve stejném poměru. Seznamy podniků, které byly v jednotlivých kolech privatizovány, uveřejňovalo Centrum pro kuponovou privatizaci (CKP) při federálním ministerstvu financí v novinách *Kupónová privatizace*, které byly prodávány na všech registračních místech, na nichž bylo též možno odevzdat vyplněnou kuponovou knížku.

V *Kupónové privatizaci* se DIK seznámil se základními údaji o podnicích, určených pro bezprostřední privatizaci – stručná informace na jednom řádku obsahovala kromě jména společnosti počet emitovaných akcií určených pro kuponový prodej, základní jmění společnosti ke konci roku 1991, čisté obchodní jmění (bez závazků a dluhů), objem vlastněných pasiv cizích subjektů, účetní bilanci podniku na poslední tři roky, jeho úvěry, počet zaměstnanců a podíl majetku, který je privatizován jinými způsoby než kupony, neboť velká část vítězných privatizačních

⁵² Dle novely č. 544/1992 ze 13. listopadu 1992.

⁵³ T. Ježek uvádí i případy, kdy vedení podniků zorganizovalo „prodej“ závodu či jeho součástí zahraničnímu kupci, od něhož si nechalo vyplatit provizi, využívajíc toho, že cizí investoři se v československé situaci neorientovali a mylně pokládali své partnery za způsobilé obdobnou transakci provést. (JEŽEK, T.: *Zrození ze zkumavky*, s. 112).

projektů počítala s kombinovanou variantou rozdělení majetků DIKům a odprodeje „za hotové“.

Ještě před spuštěním kuponové privatizace schválila vláda ČR prodej několika desítek velkých podniků přímo do rukou zahraničních investorů (při poskytnutí strategických záruk ze strany kupujícího a restrukturalizaci podniků ze strany vlády). Nejznámějším případem tohoto typu prodeje je Škoda Mladá Boleslav (dříve AZNP), která byla prodána německému koncernu Volkswagen již v prosinci 1990. Tyto přímé prodeje, realizované v součinnosti českého ministerstva privatizace (T. Ježek), ministerstva průmyslu (Jan Vrba) a předsedy české vlády (P. Pithart), se odehrávaly zejména v letech 1990-1992, neboť po volbách v červnu 1992 ztratily politickou podporu, na níž byly závislé.⁵⁴

Pokud byl podnik vybrán pro kupónovou privatizaci,⁵⁵ byl následně změněn na akciovou společnost (vedení zůstalo ve svých funkcích až do první poprivatizační valné hromady) a jeho základní jmění bylo následně publikováno v *Kupónové privatizaci*. Většina státních a národních podniků provedla tento převod ke konci dubna 1992, přičemž ze svého majetku vydělila část určenou pro přímou restituci, byla-li jeho součástí. V první vlně kuponové privatizace se zaregistrovalo v celé ČSFR přes 8,5 milionů DIKů (z toho takřka 6 milionů v ČR), většina z nich (asi 93%) tak učinila až v prvních měsících roku 1992, těsně před uplynutím zákonné lhůty pro registraci. Významnou úlohu v tom pravděpodobně sehrála masivní mediální kampaň některých investičních privatizačních fondů (IPF), které profesionálním marketingem přesvědčily dosud váhající, aby se do celého procesu zapojily.

⁵⁴ Jejich kompletní výčet je uveden na konci knihy JEŽEK, T.: *Zrození ze zkumavky: svědectví o české privatizaci*, Prostor, Praha 2007. Hlavní iniciátoři těchto transakcí se k nim dodnes hrdě hlásí, viz např. PITHART, Petr: *Po devětaosmdesátém. Rozpomínání a přemýšlení*, Academia, Praha 2015, s. 181, též Jan Vrba (rozhovor pro idnes.cz z r. 2011 viz http://ekonomika.idnes.cz/klaus-chtel-skodovku-prodat-pres-kupony-vzpomina-exministr-vrba-py8-/ekonomika.aspx?c=A110415_153857_eko_profily_fih_, datum posledního přístupu 24.2.2016)

⁵⁵ T. Ježek naznačuje v otázce použití kuponové privatizace konflikt mezi FMF a českým ministerstvem pro privatizaci, kdy FMF mělo dle něj počítat s tím, že jedinou prakticky realizovanou privatizační variantou budou investiční kupony a jiné projekty ani nebudou schváleny. Proto také prosazovalo termín zahájení kuponové privatizace již na leden 1992, zatímco ministerstvo privatizace dosáhlo jeho odložení na květen, aby stihlo projednat všechny navrhované privatizační projekty (i tak byl jejich počet v porovnání s množstvím času enormní). Protěžování kuponové varianty oproti ostatním formám privatizace ze strany FMF dosvědčuje i P. Pithart, viz PITHART, P.: *Po devětaosmdesátém*, s. 189, JEŽEK, T.: *Zrození ze zkumavky*, s. 86, též HUSÁK, P.: *Budování kapitalismu v Čechách*, s. 153.

S institucí podobnou IPF původně nepočítala žádná z koncepcí privatizace, i podle vzpomínek tehdejších aktérů došlo k jejich vzniku živelně a bez koordinace shora.⁵⁶ Jejich princip spočíval v tom, že DIKové, kteří měli dojem, že nejsou sami schopni se dostatečně kvalifikovaně rozhodnout, do jakých podniků chtějí své kupony investovat, je mohli svěřit specializovaným investičním fondům, které jim následně měly vyplácet případné dividendy z nabytých akcií. IPF se poprvé objevily na podzim 1991 a těsně až do počátku první vlny kuponové privatizace v květnu 1992 jejich činnost neupravoval žádný zákon, přestože některé již rozjížděly velkorysé propagační akce. Ty se nakonec ukázaly jako velmi úspěšné, neboť v první vlně kuponové privatizace svěřilo celkem 72% DIKů své investiční příležitosti do rukou IPF, které mohly, na rozdíl od držitelů knížek, pocházet i z ciziny.

Pro IPF bylo zřízeno speciální „předkolo“ kuponové privatizace, během kterého DIKové po zveřejnění nabídky státních podniků své kupony svěřovali fondům – ty se pak účastnily regulérního prodeje nastejno s individuálními investory. Velmi diskutovanou byla později nedostatečná právní úprava fondů, která umožnila jejich zakladatelům prostřednictvím kontrolních balíků akcií rozsáhlé vyvádění majetku na úkor drobných akcionářů. Po úpravě zákona v roce 1996, který tyto možnosti omezoval, se část IPF transformovala buďto do akciových společností nebo do holdingů (např. Harvard Capital and Consulting do Harvardského průmyslového holdingu), mimo jiné i proto, že kapitálová účast IPF v jednotlivých podnicích byla omezena na 20% jeho akcií.⁵⁷ Tento zákon však některé IPF stejně nerespektovaly (např. HC&C), což spolu s dalšími později se vynořivšími kriminálními kauzami (a s potřebou některých představitelů IPF okázale demonstrovat svou příslušnost k nové třídě kapitalistů)⁵⁸ přispělo k velmi negativnímu veřejnému obrazu, který o privatizačních fondech panuje v současné české veřejnosti

První vlna kuponové privatizace měla 5 kol, druhá, trvající od prosince 1993 do března 1994, o jedno kolo více, a celkem skrze ně prošel majetek v účetní

⁵⁶ Viz TRÍSKA, Dušan: *Východiska, cíle a principy provedení kuponové privatizace* In: *Kupónová privatizace. Sborník textů*, Centrum pro ekonomii a politiku, publikace č. 13/2002, s. 49.

⁵⁷ Detailní popis způsobů tunelování IPF viz JEŽEK, T.: *Zrození ze zkumavky*, s. 186.

⁵⁸ JEŽEK, T.: *Zrození ze zkumavky*, s. 166.

hodnotě 333 miliard korun, tj. asi 61 % majetku z velké privatizace.⁵⁹ Výtěžek byl použit na dílčí investice do státního rozpočtu a na posílení polostátních bank, které trpěly nenávratností poskytovaných úvěrů.⁶⁰

⁵⁹ JEŽEK, T.: *Zrození ze zkumavky*, s. 129. Mírně odlišné údaje viz LOUŽEK, Marek: *Budme hrdí na kuponovou privatizaci*, In: *Kuponová privatizace. Sborník textů*, Centrum pro ekonomii a politiku, publikace č. 13/2002, s. 133.

⁶⁰ Potvrzuje JEŽEK, T.: *Zrození ze zkumavky*, s. 83 a s. 116.

Alternativní projekty ekonomické transformace

Úvod

Ekonomická reforma byla jedním z hlavních úkolů, které stály před novou (po)revoluční vládou. Kromě výše popsaného scénáře, sestaveného ekonomy převážně okolo Federálního ministerstva financí, se této výzvy chopilo i několik dalších odborníků či expertních skupin, kteří však neprosadili své představy v politickém boji následujících měsíců. Možné alternativy hospodářské transformace se staly populárním publicistickým tématem už před přelomem tisíciletí, kdy se na veřejnost se začaly dostávat první kriminální kauzy, spojené s obdobím privatizace, a začal se postupně prosazovat kritičtější pohled na předchozí období. Často také podobné úvahy používali jako svou zbraň političtí soupeři liberálně pravicové politiky (a zejména V. Klause) a spor o interpretaci 90. let tak dostával rozměr sporu o současnost, podobně jako tomu je například u debat o povaze komunistického režimu.⁶¹

Následující kapitoly přináší přehled nejdůležitějších alternativních koncepcí ekonomické transformace (a zejména privatizace, která byla jejím centrálním tématem), které se objevily v čs. veřejném prostoru v klíčových letech 1990 – 1992. Každá kapitolka je věnována jednomu autoru či skupině autorů, kteří představili vlastní verzi ekonomické transformace, dovedli ji do určitého stádia úplnosti a následně byli v politickém boji poraženi. Někteří za sebou neměli žádné politické krytí a tak jejich návrhy ani nesestoupily ze stránek odborných publikací a novin do politické arény, jiní naopak měli formální moc a vhodné postavení, ale nepodařilo se jim sestavit dostatečně koherentní koncepci transformace.

⁶¹ S tím se ztotožňuje i řada tehdejších vládních protagonistů, viz WEIGL, Jiří a kol.: *Dnešní polemika o včerejší privatizaci*, Institut Václava Klause, publikace č. 3 / 2013

Každý text se snaží podat stručný popis základních principů navrhované alternativy, zdůraznit, v čem se lišila od realizované vládní politiky, a formulovat důvody, pro které se nestala pro budoucnost určující. Do debaty o podobě ekonomické transformace zasáhlo vedle těch níže vyjmenovaných pochopitelně mnoho dalších lidí, většinou se však jednalo spíše o kritické připomínky na adresu vládního programu a nikoliv o celistvě zpracované alternativní návrhy, nejsou tudíž objektem pozornosti této práce.⁶²

Skupina ekonomů při Vládě České republiky

Jedním z prvních subjektů, které připravily vlastní scénář ekonomické transformace, byla skupina ekonomických expertů Hospodářské rady České republiky, kterou formálně zaštiťoval místopředseda české vlády František Vlasák. Jejimi členy byli jak bývalí pracovníci akademických institucí (Václav Klusoň), tak samizdatoví ekonomové (Zdislav Šulc, Lubomír Mlčoch, Čestmír Kožušník, Otakar Turek, Karel Kouba), často bývalí aktivní účastníci reformního pokusu 60. let. Spojovalo je přesvědčení o nutnosti provedení radikální ekonomické transformace směrem k „peněžně tržní ekonomice“⁶³ s primátem soukromého vlastnictví, a zároveň odpor vůči nedostačujícím „poloreformám“ typu sovětské přestavby, které dle jejich mínění nebyly dostatečně důsledným rozchodem s centrálně plánovanou ekonomikou a zůstávaly jen na polovině cesty.

První setkání některých budoucích členů Vlasákova týmu se odehrálo na půdě Československého ekonomického fóra (ČSEF), které bylo založeno během listopadu 1989 a na jehož první schůzi se podle svědectví jednoho z ekonomů Z. Šulce objevily kromě akademických ekonomů i „stovky ředitelů a podnikových ekonomů z Čech, Moravy i Slovenska“.⁶⁴ Fórum mělo ambici plnit funkci dosud chybějící intelektuální platformy, na nichž by mohli odborníci z oblasti společenských věd (především ekonomie) i z hospodářské praxe diskutovat o možnostech přechodu čs.

⁶² Koncepce reformy, zpracovaná na půdě KSČM, viz kap. *Privatizace a „demokratická ekonomická reforma“*.

⁶³ ŠULC, Zdislav: *Stručné dějiny ekonomických reforem v Československu (České republice) 1945 – 1995*, Doplněk, Brno 1998, s. 74.

⁶⁴ ŠULC, Zdislav: *Zjeviště i zákulisí české politiky a ekonomiky*, Doplněk, Brno 2011, s. 211.

hospodářství k tržnímu uspořádání. Od samého počátku však fungovalo mimoběžně se skupinou ekonomů při koordinačním centru Občanského fóra, kteří byli soustředění okolo budoucího ministra financí V. Klause. Činnost ČSEF uhasla pravděpodobně během roku 1991 spolu s tím, jak byla vyřešena otázka dalšího směřování ekonomické transformace.

Nezávisle na vzniku ČSEF inicioval na počátku roku 1990 místopředseda české vlády František Vlasák vznik ekonomického týmu, který měl za úkol připravit projekt transformace k tržnímu hospodářství, a do jeho čela postavil ekonoma Karla Koubu. Jako první podklady pro práci posloužily jeho členům texty, které sepsal Z. Šulc právě pro Československé ekonomické fórum, ucelená transformační koncepce pak byla vypracována na přelomu března a dubna 1990 v *Návru strategie přechodu k tržní ekonomice* a podílelo se na ní i několik konzultantů mimo skupinu (O. Šik, M. Horálek, M. Pick, M. Matějka, J. Kolář, A. Suk). Tento dokument se tak stal nejspíš prvním oficiálním projektem ekonomické transformace, vzešlým z vládních struktur.

Klíčovou otázku vlastnické transformace pojímali jeho autoři opačně než jejich kolegové z FMF⁶⁵; stát měl v jejich pojetí podniky nejprve restrukturalizovat a až poté postupně privatizovat. Aby byla zajištěna efektivnost restrukturalizačního procesu, měly být všechny státní podniky převedeny pod správu nově zřízeného Fondu národního majetku (FNM), které by byl státem sice spravován, ale hospodařil by nezávisle na státním rozpočtu. Tato operace je postavena na myšlence, že podniky by měly být prodány soukromému vlastníkovi až v momentě, kdy budou alespoň částečně připraveny pro fungování na trhu, s nímž neměly za posledních čtyřicet let žádné zkušenosti. Jako první by tudíž byly z fondu odprodány podniky nejsilnější, schopné nastoupit do konkurenčního boje, aniž by byly vystaveny riziku zbytečného krachu, a z utržených peněz měl FNM financovat restrukturalizaci podniků slabších. Postupně se tak měl zbavovat svého majetku „od nejlepšího k nejhoršímu“, přičemž poslední skupina takřka zcela nerentabilních podniků měla být prodána v k tomu účelu sestavených „balíčcích“, v nichž by byly k sobě poskládány části různých podniků tak, aby ty výhledově krachující byly doplněny výhledově ziskovými a měly tak větší šanci najít si kupce.

⁶⁵ Podrobný popis scénáře viz KLUSOŇ, Václav: *Akciová společnost; otázky její vnitřní struktury a uplatnění v období přechodu k tržní ekonomice*, Academia, Praha 1991, s. 69 – 86. Komentovaná varianta téhož viz pozdější práce KLUSOŇ, Václav: *Úvahy post-transformační*, Karolinum, Praha 2007, s. 15 – 50.

Samotný prodej se měl uskutečnit několika způsoby, z nichž hlavní roli měla hrát metoda transformace státního podniku na akciovou společnost a metoda založení akciové společnosti státem spolu s novými soukromými spoluvlastníky. V prvním případě Fond národního majetku jakožto vlastník vydává podnikové akcie, které poté začne odprodávat soukromým zájemcům; nový soukromý spoluvlastník může eventuálně místo koupě akcií navýšit základní jmění společnosti a z něj nové akcie emitovat, aniž by stát musel svůj podíl přímo prodávat. Druhý způsob spočívá v tom, že se FNM se zájemcem dohodne na založení akciové společnosti, v níž vkladem soukromého vlastníka bude cena privatizovaného podniku a vkladem FNM pak podnik sám, načež podnik vydá akcie v hodnotě celkového jmění, které si FNM a soukromý vlastník rozdělí v poměru ke svému vkladu. Stát si může dále své akcie ponechat, popřípadě je odprodat dalším zájemcům; přednost této druhé metody oproti první podle autorů spočívá v tom, že respektuje právní úzus, který podmiňuje založení akciové společnosti přítomností několika vlastníků a ne jen samotného FNM, jako je tomu v první variantě.

Nejednotné stanovisko zaujímal *Návrh strategie* k problému liberalizace cen, kde uvažoval o dvou variantách. Obě z nich se vyslovovaly pro rychlé otevření domácího trhu, avšak lišily se v otázce uvolnění zahraničního obchodu – první varianta navrhovala ji provést v podstatě souběžně s liberalizací vnitřních cen, druhá počítala s delší regulací devizového trhu, který by byl uvolňován postupně v horizontu měsíců. Cenová liberalizace vnitřního trhu měla být navíc provedena až po převedení státních podniků pod Fond národního majetku, aby bylo sníženo riziko jejich monopolního chování.

Cílem celého projektu bylo najít pro státní podniky co nejvhodnější vlastníky a minimalizovat možnosti korupce, i když sami autoři přiznávají, že FNM jakožto reprezentant „anonymního, fiktivního společenského vlastníka“ není vůči těmto rizikům imunní. Předpoklad, že stát je schopen se do určité míry zhostit restrukturalizace podniku a následně nalézt vhodného kupujícího, je však hlavním ideovým rozdílem mezi koncepcí týmu čs. vlády a týmu federálního ministerstva financí (FMF).⁶⁶

Ten přišel se svým konceptem, na němž se kromě ekonomů FMF podíleli i pracovníci Státní plánovací komise (V. Dlouhý), zhruba ve stejné době, kdy byl

⁶⁶ Viz cit. práce KLUSOŇ, V: *Úvahy post-transformační*, s. 15 – 50.

sepsán při české vládě *Návrh strategie přechodu k tržní ekonomice*. Návrh FMF (s názvem *Strategie ekonomické reformy*)⁶⁷ byl v zásadních rysech totožný s později prováděnými ekonomickými reformami (viz kap. *Chronologie ekonomické reformy*) a spolu s materiálem ekonomů z české vlády jej projednala 3. května 1990 federální vláda, která se rozhodla vypracovat třetí variantu, vycházející z obou odlišných koncepcí. Jejím sestavením bylo pověřeno FMF, čímž převzalo iniciativu v pravděpodobně rozhodující moment (podle Z. Šulce měl F. Vlasák jako jediný zástupce české skupiny při jejím sepisování roli pouze „minoritního připomínkujícího činitele“),⁶⁸ na druhou stranu se podařilo prosadit návrh poslance OF M. Zemana, aby byl tento třetí scénář dán k připomínkám odborným ekonomickým institucím. To dle M. Myanta naopak kolidovalo s přáním V. Klause, aby mělo OF připravený jasný ekonomický program ještě před volbami v červnu 1990.⁶⁹

Třetí scénář reformy v sobě obsahoval některé přechozí návrhy obsažené v koncepci ekonomů čs. vlády. Počítal s tím, že privatizované podniky budou nejprve oddluženy a restrukturalizovány v rámci FNM a následně budou odprodány soukromým subjektům za využití různých privatizačních metod. Pro restrukturalizaci státních podniků ve FNM používá pojem „komercializace“, neboli jejich uzpůsobení parametrům volného trhu.⁷⁰ Mezi možnými způsoby privatizace uvádí jak metodu přímého prodeje domácím i zahraničním vlastníkům, tak metodu dražby a použití investičních kuponů za účelem zahrnutí širokých vrstev obyvatelstva do rozdělování státního majetku, nspecifikuje však, v jaké míře by měly být jednotlivé metody používány. Naopak cenovou liberalizaci hodlal provést dle původního projektu FMF jednorázově a najednou s otevřením zahraničního obchodu. Text scénáře schválily výbory federálního shromáždění a poslanci jej projednali 17. září 1990⁷¹, přičemž mu

⁶⁷ Dle Z. Šulce byl tým na federálním ministerstvu financí „o koňskou délku pozadu“ za týmem čs. vlády. Proti tomu stojí tvrzení T. Ježka, který datuje první náčrty koncepce reformy na FMF ještě před vytvoření dokumentu čs. vlády. Srov. ŠULC, Zdislav: *Zjeviště i zákulisí české politiky a ekonomiky*, Doplněk, Brno 2011, s. 212. JEŽEK, Tomáš: *Budování kapitalismu v Čechách*, 110.

⁶⁸ ŠULC, Zdislav: *Stručné dějiny ekonomických reform*, s. 76.

⁶⁹ MYANT, Martin: *Vzestup a pád českého kapitalismu*, s. 43.

⁷⁰ Scénář byl otištěn jako příloha *Hospodářských novin* dne 4. září 1990. K tématu komercializace doslova říká, že „cílem organizační restrukturalizace je vytvoření kapitálově silných, konkurence schopných jednotek“.

⁷¹ Viz zápis 6. společné schůze SL a SN FS ČSFR, 17. září 1990, Společná česko-slovenská digitální parlamentní knihovna (www.psp.cz).

většina z nich vyslovila podporu, jejich stanovisko však nemělo charakter zákona, nýbrž pouze politického souhlasu s navrženou koncepcí.

V dalších měsících jeho realizace závisela zejména na federálních institucích, které jej v některých bodech (zejména v postavení fondu národního majetku) opustily. Dle Z. Šulce na to mělo vliv i jednání federální vlády s Mezinárodním měnovým fondem a Světovou bankou o poskytnutí úvěru na vytvoření devizových rezerv při devalvaci koruny,⁷² jeden z „federálních“ ekonomů Tomáš Ježek později popsal obavy sebe a svých kolegů z toho, že „vlasákovci“, jsouce složeni i z bývalých architektů ekonomické reformy 60. let, nebudou zárukou definitivního přechodu k tržnímu hospodářství a budou se snažit v Československu prosadit „poučenější pokus o oživení reformy z roku 1968“.⁷³

Vliv ekonomů čs. vlády na definitivní podobu ekonomické transformace byl tedy od května 1990 spíše marginální, od podzimu 1990 pak již iniciativu plně převzaly orgány federace. Samotný expertní tým české vlády byl rozpuštěn k 30. září 1990 a někteří z jeho členů v pozdějším období vystupovali jako aktivní kritici proběhlé ekonomické transformace,⁷⁴ naopak její zastánci vstupovali do konfrontace se svými bývalými kolegy spíše zřídka.⁷⁵

⁷² ŠULC, Zdislav: *Stručné dějiny ekonomických reforem*, s. 77.

⁷³ HUSÁK, P.: *Budování kapitalismu v Čechách*, s. 110.

⁷⁴ Například MLČOCH, Lubomír: *Úvahy o české ekonomické transformaci*, Vyšehrad, Praha 2000. KLUSON, Václav: *Poznámky k privatizaci*, Ekonomický ústav ČSAV, Praha 1991. ŠULC, Zdislav: *Vize a skutečnost české transformace (K historii sporů o strategii přechodu k tržní ekonomice 1989 – 1999)*, Národohospodářský ústav J. Hlávky, Praha 2002.

⁷⁵ V. Klaus přechází ve svých vzpomínkách na ekonomickou transformaci spory s ekonomy české vlády mlčením (KLAUS, V.: *Chtěli jsme víc než supermarkety*, též WEIGL, Jiří a kol.: *Dnešní polemika o včerejší privatizaci*, Institut Václava Klause, publikace č. 3 / 2013.) a jako odpůrce své transformační koncepce jmenuje „Komárka, Zemana, odboráře a Havlovo křídlo Občanského fóra“ (KLAUS, Václav: *Kde začíná zítřek*, Euromedia group k.s., Praha 2009, s. 123), kterým přisuzuje prosazování „více méně regulované ekonomiky západoevropského, či dokonce perestrojkovského typu“ (tamtéž). Transformační projekt skupiny pod F. Vlasákem však nelze bezpodmínečně ztotožnit ani s jedním z citovaných přístupů, neboť umožňuje přejít jak k regulované ekonomice se silnou účastí státu, tak ke společnosti s takřka kompletně odstátněnou vlastnickou strukturou. Obdobně ve stejné práci popisuje třetí variantu transformačního scénáře ze září 1990 jako výsledek práce ekonomů FMF, „právníků kolem Rychetského“ a „ekonomů kolem Zemana a Komárka“ (s. 140), přičemž opět není jasné, zda má na mysli právě skupinu pod F. Vlasákem, s níž však ani M. Zeman ani V. Komárek neměli podle vzpomínek jejich členů nic společného.

Milan Zelený a podílové účastenství zaměstnanců

Dalším z výrazných kritiků vládní koncepce transformace byl českoamerický ekonom Milan Zelený. V 60. letech po dokončení VŠE pracoval několik let v ekonomicko-matematické laboratoři EÚ ČSAV pod Otou Šikem (spolu s V. Klausem a T. Ježkem), kde se zabýval ekonometrií a kvantitativními metodami ekonomického výzkumu. V srpnu 1967 odjel na stáž do USA na University of Rochester a po svém vyloučení z ČSAV v roce 1969 se do Československa už nevrátil. Ve Spojených státech se věnoval akademické dráze a zabýval se zejména teorií řízení podniku, přičemž působil na řadě univerzit po celém světě a později se věnoval i technickým a přírodovědným oborům.⁷⁶ Po roce 1989 začal opět působit i v Čechách, návrat pro něj však byl dle vlastních slov po odborné i osobní stránce do velké míry zklamáním, zejména kvůli neúspěšné snaze prosadit svou vizi ekonomické transformace.

V klíčových letech 1990-1992 působil Zelený na newyorské Fordham University (kde později obdržel doživotní profesorské místo) a do české debaty o ekonomické transformaci vstoupil v červnu 1990, kdy začal uveřejňovat své texty v *Lidové demokracii*. Sérii článků, které vycházely následujícího půl roku a v nichž představil svou vizi transformace, vydal na konci roku knižně pod názvem *Československo očima exilového ekonoma* (nakladatelství Alternativy a Polarita), v roce 1991 k nim připojil druhý díl, nazvaný *Ještě je čas* (nakladatelství Alternativy, Praha 1991).⁷⁷

Zelený od začátku kritizoval jak vládní reformní kroky, tak jejich obecnější teoretická východiska. Ve stati *Neradikální radikalismus* odmítá myšlenku, že privatizace se má provést co nejrychleji s poukazem na to, že samotná rychlost transformačního procesu nemůže být kritériem, podle něhož by se měl její projekt posuzovat, neboť nevypovídá o skutečné kvalitě hospodářských vztahů. Otázka rychlosti podle něj do ekonomické či intelektuální debaty vůbec nepatří a je zbytečné ztotožňovat rychlou privatizaci s radikálními změnami, neboť „skočit rychle do středu rokle zajisté není radikalismus, ale bláznovství (...) [a] dosáhnout svého cíle, byť i

⁷⁶ Viz vlastní životopis na www.milanzeleny.com

⁷⁷ U příležitosti 25. výročí sametové revoluce uvolnil M. Zelený většinu těchto textů na svých stránkách.

pomalu a povlovně, může být jediným důstojným zájmem civilizovaného národa. Radikalismus spočívá v cíli, nikoliv v prostředcích.“⁷⁸

K vysvětlení své transformační koncepce používá Zelený klasifikaci společenských soustav podle toho, kdo drží kontrolu a vlastnická práva nad majetkem. Socialismus se podle ní vyznačuje státním vlastnictvím (které je navíc ideologickou fikcí a de facto neexistuje) a státní kontrolou výrobních prostředků a vedou z něj celkem tři možné cesty.⁷⁹ První směřuje k transformaci státního vlastnictví ve vlastnictví veřejné či soukromé, ovšem při zachování pravomocí státu kontrolovat klíčová rozhodnutí a podnikovou strategii. Tato forma je typická pro „hospodářský fašismus“, kde stát ovlivňuje budoucnost akciově vlastněných společností, a „hospodářský nacismus“, kde zasahuje do soukromých firem. Druhou možností je zachování státního vlastnictví při veřejném či soukromém vedení podniku, které je typické pro dřívější reformy východního bloku, v nichž stát pronajímá podniky akcionářům (Gorbačovova přestavba) nebo pracovním kolektivům (jugoslávský model). Obě tyto možnosti však podle Zeleného nepředstavují alternativu pro budoucnost;⁸⁰ jugoslávská cesta je „kombinací volnosti bez vlastnické zodpovědnosti“, sovětská přestavba pak vytváří „pocit vlastnictví“, ale nikoliv skutečné vlastnictví.

Třetí model, který Zelený považuje za ideální, se vyvíjí od veřejně (akciově) vlastněných a veřejně kontrolovaných společností k podnikům, kde vlastnická i rozhodovací práva přebírají sami zaměstnanci. Klíčovým prvkem v tomto systému je co největší provázanost vlastnictví majetku a rozhodovacích pravomocí, které ruší podřízený vztah mezi vlastníkem výrobních prostředků a prodejcem pracovní síly tím, že oba dva subjekty slučuje v jeden. Tento vývoj se podle Zeleného postupně prosazuje v západním světě, státy východního bloku však mají neopakovatelnou historickou šanci přeskóčit fázi veřejného (akciového) vlastnictví a kontroly, privatizovat státní majetek rovnou do rukou zaměstnanců a vytvořit tak „skutečné

⁷⁸ *Neradikální radikalismus*, In: *Lidová demokracie*, 26. července 1990.

⁷⁹ *Viz Neradikální radikalismus*, In: *Lidová demokracie*, 26. července 1990.

⁸⁰ Socialismus si oproti kapitalismu definuje Zelený jako systém nadekretovaný shora, v opozici vůči spontánnímu kapitalismu (podobně jako János Kornai), vyznačující se státním vlastnictvím výrobních prostředků. Jakákoliv jiná varianta vlastnického uspořádání je pouze podtypem kapitalistického systému, bez ohledu na způsob přerozdělování důchodů.

soukromé vlastnictví“.⁸¹ Veřejná akciová společnost, která sehrála významnou roli v hospodářském růstu USA ve 20. století, se podle Zeleného již přežila a budoucnost patří podnikům formálně akciovým, které však své cenné papíry neobchodují veřejně, nýbrž mezi své zaměstnance.⁸²

V této souvislosti se ostře vymezuje vůči V. Klausovi, který označil systém podílového účastenství zaměstnanců za nespravedlivý „z hlediska občanského principu“ a za „vyřešenou otázku“ z hlediska ekonomické vědy.⁸³ Zelený jeho výroky ohodnotil jako odbornou ignoranci⁸⁴ a na oplátku označil celou ideu kupónové privatizace za „ponižující rozpoutání divokého západu“, které povede k rozkradení a odlivu majetku do zahraničí.⁸⁵ Podle něj kupony zbytečně zdržují proces nalézání odpovědných vlastníků a navíc motivují DIKy, kteří bez práce přijdou k majetku, aby jej zhodnotili co nejrychleji, tj. aby odprodali své kupony tomu, kdo bude schopen si je koupit. Dostatečným kapitálem dle Zeleného disponují jen „milionáři minulého režimu, cizinci, členové politicky jmenovaných představenstev a současní vládní a ministerští činitelé“,⁸⁶ nedává proto smysl stavět českou cestu privatizace na masovém použití investičních kuponů. Ty označuje za „kusy bezcenného papíru s jakousi podobiznou a absurdním podpisem“ a „naturálně administrativní přiděly (...) o kterých se nesnilo ani nejzarytějším ‚stalinstům‘“,⁸⁷ celá kupónová privatizace je pak podle něj „prostý a přímý hospodářský puč byrokracie“.

Kriticky se vyjadřuje i na adresu malé privatizace, neboť dražby malých provozoven podle něj nevedou k nastartování podnikání. Na vině jsou vysoké

⁸¹ *Podílové účastenství zaměstnanců* In: *Lidová demokracie*, 12. června 1990.

⁸² *O akciových společnostech* In: *Lidová demokracie*, 5. června 1990.

⁸³ *Reforma nepotřebuje korekturu* (rozhovor) In: *Hospodářské noviny*, 21. října 1991 (též KLAUS, Václav: *Proč jsem konzervativcem*, TOP Agency, Praha 1992, s. 64).

⁸⁴ Konflikt mezi M. Zeleným a V. Klausem kulminoval na přelomu let 1990/91 osobním sporem, kdy Klaus v rozhovoru pro *Východočeský večerník* 12. listopadu označil „nějakého neznámého pana profesora Zeleného“ za socialistu, a obvinil ho, že jezdí do ČSFR „plést lidem hlavy“, Zelený v odpovědi v *Rudém právu* 21. 2. 1991 označil Klausovu ODS za „stranu leninského typu“ a ironizoval jeho transformační program „jediné možné cesty“.

⁸⁵ *Není to jedno!* In: *Rudé právo*, 13. listopadu 1991.

⁸⁶ Přepis přednášky *Ekonomický bus do propasti*, přednesené 25.10. 1990 na semináři Čs. ekonomického fóra, In: ZELENÝ, Milan: *Neučte se z vlastních chyb*, Ottovo nakladatelství, Praha 2007, s. 96.

⁸⁷ *Neradikální radikalismus*, In: *Lidová demokracie*, 26. července 1990.

prodejní ceny, které odčerpávají kupujícím kapitál, nutný pro úspěšný start podnikání, a administrativní omezení oboru podnikatelské činnosti, které se musí nový majitel v následujících dvou letech věnovat.⁸⁸ „Aukce za hotové jsou (...) zcela nevhodný a nemorální mechanismus. (...) [a] takzvaně aukční ceny jsou nutně cenami konfiskačními. Majetky nepřecházejí do rukou dělníků a zaměstnanců, ale zůstávají v rukou mafií, komunistické nomenklatury a jejích zástupců.“ Kriticky poukazuje zejména na to, že noví majitelé nejsou skutečnými vlastníky nabytých provozoven, protože nemovitosti, v nichž se nachází, patří nadále státu. Dražební hodnotu podniku tak ironicky označuje za poplatek daný státu za to, že mu kupující následně může platit ještě nájem.

Svoje vlastní představy o tom, jak by měla transformace postupovat, zveřejnil Zelený v *Revui obchodu, průmyslu a hospodářství* v září 1990,⁸⁹ kde odmítl jak Klausovu „privatizaci britského typu“, která převádí státní vlastnictví do rukou akcionářů z řad široké veřejnosti, tak i švédský sociálnědemokratický model, založený na silné roli státu, který je podle něj nevhodný pro čerstvě se transformující ekonomiky. Svou ideu podnikových akcí označil jako „americkou cestu“, neboť kopíruje pohyb vlastnické struktury ve Spojených státech, a v dubnu 1991 ve stranickém listu republikánů načrtl několik podrobnějších variant zaměstnanecké vlastnické participace.⁹⁰ Dále zdůrazňoval, že před samotnou privatizací je nutné nastavit zákony pravidla ekonomické soutěže, podpořit finanční gramotnost obyvatelstva a zajistit dostatečně proškolený aparát pro její provedení. Majetek státních podniků by se dle Zeleného měl privatizovat ze 30% zaměstnancům, 20% by měly dostat k dispozici penzijní a investiční fondy, 20% občané příslušných obcí, 10% komerční banky a jen zbylých 20% by dal k dispozici široké veřejnosti ve formě kuponů.⁹¹

Majetek by měl být odstátněn nejprve v sektoru služeb (obchody, restaurace, hotely), následně v části zemědělských družstev a v části oděvního a textilního

⁸⁸ ZELENÝ, M.: *Neučte se z vlastních chyb*, s. 95

⁸⁹ *Devatenáct tezí k hospodářské obnově Československa* In: ZELENÝ, Milan: *Neučte se z vlastních chyb*, s. 64.

⁹⁰ *Quo usque tandem?* (duben 1991, časopis *Republika*), In: ZELENÝ, Milan: *Neučte se z vlastních chyb*, s. 116.

⁹¹ *Quo usque tandem?* (duben 1991, časopis *Republika*), In: ZELENÝ, Milan: *Neučte se z vlastních chyb*, s. 113.

průmyslu – k detailnější posloupnosti privatizace se Zelený vyjádřil spíše rámcově: „Začal bych v mikroekonomice, službách, u vybraných odvětví, kde je to nejjednodušší. Potom, za dva až tři roky, bychom mohli uvažovat o těžkém průmyslu, kde je situace složitější“, uvedl v srpnu 1990 pro Lidovou demokracii.⁹² Teprve po této fázi má dojít k liberalizaci cen – jejich předčasné uvolnění by totiž nevytvořilo konkurenční prostředí, neboť za podmínek státních monopolů nefunguje systém konkurence na straně nabídky.⁹³

V teoretické rovině se Zelený celoživotně považuje za následovníka systému řízení Tomáše Bati, a v transformačním období se hlásil i k hospodářskému systému Slušovic. Ty podle něj představují „špičku světového organizačního a manažerského myšlení i praxe“ a velmi nelibě nesl jejich kritiku (zejména ze strany V. Havla), kterou označil za závist.⁹⁴ Od Bati potom přebírá jeho heslo „každý dělník kapitalistou“, které má převést do praxe právě systém zaměstnaneckého vlastnictví, a étos humanizace práce: „Privatizace musí být zvlastněním nás všech vytvořením spolupodnikatelských vztahů na podnicích a v obcích. Přímá obecní a podniková privatizace není chaos, ale prosazení se trhu a tržních subjektů, tj. nás všech. (...) Staňme se konečně spoluvlastníky a spolupodnikateli – svých věcí, svých statků a svých životů.“⁹⁵

Většinu svých textů publikoval Milan Zelený během svého pobytu v ČSFR od jara do konce roku 1990. Podle vlastních slov využil tohoto času především ke studiu situace českého hospodářství a do veřejné diskuse se aktivně zapojoval i v následujících měsících.⁹⁶ Po spuštění velké privatizace, a zejména po rozpadu Československa, které velmi kritizoval,⁹⁷ se však jeho veřejná aktivita v českém prostředí omezila na příležitostné politické glosy a analýzy v tisku. Z jeho pozdějších

⁹² *Tržní hospodářství nevyhlásíme dekretem*, rozhovor In: *Lidová demokracie*, 14. srpna 1990.

⁹³ *Quo usque tandem?* (zveřejněno v čas. *Republika*, duben 1991) In: ZELENÝ, M.: *Neučte se z vlastních chyb*, s. 105.

⁹⁴ *Fenomén Slušovice* In: ZELENÝ, M.: *Neučte se z vlastních chyb*, s. 37. Článek však pravděpodobně nebyl nakonec otištěn.

⁹⁵ *Rekapitulace, ne kapitulace*, In: *Lidová demokracie*, 7. listopadu 1990.

⁹⁶ *Privatizace nemůže být bezduchou parcelací* In: *Zemědělské noviny*, 20. listopadu 1990.

⁹⁷ *Rozbili nám Československo, necháme si to líbit?* In: *Haló noviny*, 13. února 1993.

vyjádření je patrné zklamání z celkového vývoje české společnosti⁹⁸ a často se kriticky vrací k ekonomické transformaci – v předmluvě ke své knize v roce 2006 například kupónovou privatizací označil za „monumentální chybu“ a za „experiment s lidmi“. Zkušenosti z raných 90. let pro něj zakládají celkově pesimistický pohled na budoucnost České republiky v 21. století.⁹⁹

Valtr Komárek

Velmi diskutovaná je role Valtra Komárka, bývalého ředitele Prognostického ústavu, který patřil po sametové revoluci mezi nejpopulárnější československé politiky. Během svého akademického působení v 80. letech se osobně setkával s většinou československých ekonomů, kteří do transformační debaty zasáhli, a požíval značného veřejného respektu i díky své roli v sestavení slavné *Souhrnné prognózy ČSSR do roku 2010*.¹⁰⁰ Ekonomové z okruhu Federálního ministerstva financí však od počátku transformačního období zpracovávali své koncepce bez něj. T. Ježek jej zpětně označil za „neučesaného sólistu“, nehodícího se pro týmové zpracování transformační koncepce,¹⁰¹ podle Z. Šulce mělo na Komárkovo upozadění zase vliv to, že bezprostředně po sametové revoluci se většina ekonomů, kteří měli schopnosti a ambice podílet se na přípravě transformace, přesunula buďto k federálnímu ministerstvu financí, nebo k odborné skupině u české vlády¹⁰² a Komárkovi, který zastával funkci místopředsedy federální vlády odpovědného za oblast ekonomiky, se tak nepodařilo přetáhnout k sobě kvalitní pracovníky. On sám

⁹⁸ Na novinářský dotaz „Co se vám vybaví, když se řekne Klaus“ odpověděl mj., že si dovede představit „mnohem hodnotnější činnost i zábavu, než komentovat výroky a chování V. Klause, takže se příště zeptejte prosím vás na něco smysluplnějšího“. Viz ZELENÝ, M.: *Neučte se z vlastních chyb*, s. 175.

⁹⁹ Viz např. *Švejnar versus Klaus. Z neuveřejněného předvolebního interview* (březen 2008), dostupné na <http://milanzeleny.com/cs-CZ/stranky/1/-/0/89/svejnar-vs-klaus> (datum posl. přístupu 12. 2 2016).

¹⁰⁰ Později ji vydal knižně: KOMÁREK, Valtr: *Prognóza a program*, Academia, Praha 1990.

¹⁰¹ HUSÁK, Petr: *Budování kapitalismu v Čechách. Rozhovory s Tomášem Ježkem*, Volvox Globator, Praha 1997, s. 59. Oproti tomu další pracovník PÚ Karel Köcher vzpomíná, že „...všichni, a to včetně Václava Klause, byli přesvědčeni, že Valtr Komárek je ekonomický bůh“. Toto tvrzení však neodpovídá mj. názorům, které V. Klaus ve svých textech prezentoval již od konce 60. let a které jsou obecně v rozporu s postoji V. Komárka. Köcherovo tvrzení viz rozhovor na http://www.reflex.cz/clanek/historie/52703/ve-sluzbach-cia-a-kgb.html?utm_source=reflex.cz&utm_medium=copy (datum posledního přístupu 16. 2 2016).

¹⁰² ŠULC, Zdislav: *Zjeviště i zákulisí české politiky a ekonomiky*, s. 209.

ve svých pamětech přiznává určitý odstup mezi ním a ostatními pracovníky PgÚ který panoval na konci 80. let a mohl by tento fakt vysvětlovat.¹⁰³

Podle nich již na konci 80. let připravoval v Prognostickém ústavu se svými kolegy a za spolupráce zahraničních odborníků „komplexní koncepci ekonomické reformy“,¹⁰⁴ která měla být založena na postupné liberalizaci cen, etapové privatizaci státního vlastnictví při současné restrukturalizaci nefungujících podniků, ochraně před zahraničním kapitálem a vybudování sítě sociálních opatření. Tento scénář nazývá „gradualistickou metodou“ a dodává, že si zpočátku ani nedovedl představit, že by jeho bývalí kolegové, pracující nyní pod hlavičkou federálního ministerstva financí, mohli v budoucnu prosazovat něco jiného.¹⁰⁵

Komárkovu narůstající izolaci podtrhla i několikátýdenní návštěva jižní Ameriky na jaře 1990, během níž vypadl z politického dění v klíčové době, kdy jeho kolegové ve vládách finišovali s přípravami svých transformačních koncepcí. To později podle svých slov považoval za zradu loajality vůči své osobě od bývalých podřízených, s nimiž měl v úmyslu v budoucnu spolupracovat. Dokument *Realizace vládního programu v oblasti hospodářské politiky*, který nakonec sepsal s pracovníky Federálního cenového úřadu, se v létě 1990 vyslovil proti šokové liberalizaci cen, reformě daní a prosazoval pouze vytvoření legislativních předpokladů pro soukromé podnikání, nepředložil však koncepci privatizace státního majetku a nebyl přetaven do formy konkrétnějšího projektu.¹⁰⁶ Po volbách v červnu 1990 Komárek nezasedl v žádném z federálních či republikových orgánů a působil jako poslanec za Občanské fórum ve Sněmovně lidu, po rozpadu OF vstoupil v roce 1991 do sociální demokracie, za níž kandidoval i ve volbách 1992. V nich se stal hlavní tváří ČSSD, která svůj ekonomický program postavila do velké míry na odmítnutí „Klausovy

¹⁰³ KOMÁREK, Valtr: *Mé pády a vzestupy*, Nakladatelství dopravy a spojů, Praha 1992, s. 44.

¹⁰⁴ Tamtéž, s. 46.

¹⁰⁵ Tamtéž, s. 63.

¹⁰⁶ ŠULC, Zdislav: *Stručné dějiny ekonomických reforem*, s. 73. Tuto tezi potvrzuje i T. Ježek In: HUSÁK, P.: *Budování kapitalismu v Čechách*, s. 106.

cesty“,¹⁰⁷ nepředstavila však alternativní transformační scénář, kterým by ve větším měřítku zaujala voliče.¹⁰⁸

Jan Švejnar

Obdobně diskutovaná byla i role česko-amerického ekonoma Jana Švejnara, zejména v souvislosti s jeho kandidaturou na prezidentský úřad v roce 2008, během níž se s V. Klausem přel i o svůj podíl na ekonomické transformaci.¹⁰⁹ Švejnar se zúčastnil ekonomického semináře v Kolodějích o víkendu 2. – 4. února 1990,¹¹⁰ na kterém představil svou *Strategii ekonomické přeměny Československa*. Tu podle svých slov sepsal o několik měsíců dříve a publikoval jí v časopise *PlanEcon Report* na sklonku roku 1989.¹¹¹

Švejnar se v ní vymezuje proti „léčbě šokem“, která s sebou podle něj přináší příliš velké sociální napětí a hrozí rozvratem čs. národního hospodářství. Namísto něj navrhuje rozložit reformní operace do několika kroků. Centrálně určované ceny doporučuje skokově liberalizovat, přičemž domácí výrobce by měl před zahraniční konkurencí ochránit systém cel, který by zároveň poskytl státu prostředky pro realizaci dalších etap transformace. Ještě před tím je podle Švejnara potřeba upravit legislativu tak, aby umožnila vznik samostatného soukromého podnikání, ve třetí fázi reformy pak má následovat privatizace a celková liberalizace trhu.

V privatizačním scénáři počítá především s bezúplatným rozdělením části státního majetku občanům. Podniky by se nejprve transformovaly na akciové společnosti, jejichž podíly by vlastnily specializované státní holdingy, které by pak akcie rozdělily mezi občany (rovným dílem nebo podle nějakého měřítko, např. věku).

¹⁰⁷ Z dobových Komárkových kritik vládního programu např. KOMÁREK, Valtr: *Ohrožená revoluce*, Medzinárodná účastinná spoločnosť Bradlo, Bratislava 1991 (s. 81 – 141). S tématem dialogu V. Komárka a V. Klause souvisí i odpověď V. Klause a jeho kolegů na studii Prognostického ústavu, která se kriticky vyjadřuje k realizované transformaci: *Alarmistické, demotivující odsudky nebo vstřícný pokus o hledání optimální reformní strategie?* TOP Agency, Praha 1991.

¹⁰⁸ *Volební program Československé sociální demokracie*, 1992, s. 13. CSSD f0318.

¹⁰⁹ Václav Klaus nemluví pravdu, 30. listopadu 2007, dostupné na <http://www.jansvejnar.cz/?page=102.vaclav-klaus-nemluvi-pravdu> (datum posledního přístupu 16. února 2016).

¹¹⁰ Seznam účastníků viz HUSÁK, P.: *Budování kapitalismu v Čechách*, s. 102.

¹¹¹ V roce 1990 vyšla česky: ŠVEJNAR, Jan: *Strategie ekonomické přeměny Československa*, Lidové noviny, Praha 1990. Obě verze (čs. i ang.) jsou dostupné na stránkách www.jansvejnar.cz.

Toto opatření má za cíl zamezit prodeji velkého množství státního majetku do zahraničí a zároveň stimulovat vznikající kapitálový trh, který bude následně moci ohodnotit podniky podle jejich výkonnosti. Část akcií si může stát ze strategických důvodů ponechat či je použít jako kapitál sociálních a zdravotních fondů, Švejnara koncepte však nepočítá s jejich přímým prodejem zaměstnancům. Ti by měli být na fungování podniku zainteresováni skrze participaci na řízení podniku (v dělnických radách či svým zastoupením ve správních radách) a skrze odbory. Další uvažovanou variantou privatizace státních podniků jsou dražby, zejména metodou „zalepených obálek“, tj. postup, při němž všichni uchazeči nabídnou nejvyšší cenu, jakou jsou ochotni zaplatit, aniž by věděli o nabídkách svých konkurentů.

Švejnara koncepte klade důraz na přednostní vytvoření právního rámce pro fungování tržní ekonomiky, které má přecházet samotnému zahájení transformačního procesu. V otázce převodu vlastnictví ze státu na soukromé subjekty se do velké míry shoduje s vítězným projektem FMF, neboť je také postavena na bezúplatném rozdělování majetku občanům a na veřejných aukcích. Sporný však zůstává význam Švejnara koncepte pro další vývoj v Československu. Sám o ní říká, že „zásadním způsobem ovlivnila diskusi o transformaci naší země“, ¹¹² což zdůraznil zejména vůči tvrzení V. Klause, který naopak prohlásil, že Švejnara se na ekonomické transformaci „prostě nepodílel, ani milimetrem se toho neúčastnil“. ¹¹³

Jan Švejnara se sice od počátku 90. let aktivně účastnil veřejného a především akademického života v Československu a později v České republice, hlavní architekti transformace se však k jeho úloze při formování „české cesty“ takřka nevyjadřují ¹¹⁴ a vzhledem k výše popsaným osobním sporům není pravděpodobné, že by se nechali jeho teoriemi zásadně ovlivnit. V souvislosti s tím se též nabízí otázka, jakou roli sehrál při konstituování „české cesty“ často zmiňovaný kolodějský seminář z února 1990, který je vnímán autory čs. transformace jako místo, kdy D. Tříška a T. Ježek

¹¹² Viz vlastní životopis na <http://www.jansvejnara.cz/?page=zivotopis> (datum posledního přístupu 17. února 2016).

¹¹³ ŠVEJNAR, Jan: *Václav Klaus nemluví pravdu*. Dostupné na <http://www.jansvejnara.cz/?page=102.vaclav-klaus-nemluvi-pravdu> (datum posledního přístupu 17. února 2016).

¹¹⁴ Vedle již zmiňovaných prací např. JEŽEK, Tomáš: *Zrození ze zkumavky. Svědectví o české privatizaci 1990 – 1997*, Prostor, Praha 2007.

přišli s ideou investičních kuponů a na němž J. Švejnar též vystupoval se svým projektem.

Transformační politika Československé strany lidové

Politický vývoj

Na události 17. listopadu zareagovala lidová strana velmi rychle. Jako vůbec první oficiální deník přinesla stranická *Lidová demokracie* odsouzení policejního zásahu na Národní třídě;¹¹⁵ během deseti následujících dní odstoupilo zkompromitované vedení strany a jeho místo zaujali příznivci v minulých měsících zformovaného obrodného proudu ČSL, kteří zvolili 27. listopadu do čela strany jihomoravského poslance Josefa Bartončíka.¹¹⁶

Personální obrodu strany dokončil plánovaný V. sjezd ČSL, který se konal mezi 3. a 5. dubnem 1990 v pražském Paláci kultury, a kromě nového vedení na něm delegáti schválili kandidátky pro nadcházející volby do federálního shromáždění spolu s volebním programem, prozatím ve formě nekompletního „otevřeného materiálu“.¹¹⁷ Ačkoliv ekonomická transformace od samého začátku představovala jednu z hlavních perspektiv lidovecké politiky, v první polovině roku 1990 se úvahy o ní ještě pohybovaly spíše v rovině obecných představ přechodu ke „svobodné tržní společnosti“.¹¹⁸ Hlavním tématem, na němž postavila ČSL svou taktiku pro nadcházející volby, bylo odmítnutí předlistopadového režimu a distancování se od dřívější účasti strany v národní frontě, která měla být způsobena chybnou politikou stranického vedení. To „ze strachu usnášelo vše, co od něj bylo požadováno“, zatímco členská základna „obstála i v dobách nejtěžších“ skrze svou drobnou práci v komunální politice.¹¹⁹ Za účelem detailnějšího propracování zejména ekonomické

¹¹⁵ *Síla studentské solidarity* In: *Lidová demokracie*, 18. 11 1989, s. 1 a 3.

¹¹⁶ Více k obrodnému procesu v lidové straně viz *Rozdělení minulostí*, s. 223.

¹¹⁷ *Usnesení sjezdu Čs. strany lidové* In: *Lidová demokracie*, 8. dubna 1990, s. 1.

¹¹⁸ Viz např. projev J. Bartončíka na tiskové konferenci 5. 4 1990 In: Archiv Československé strany lidové (dále AČSL), fond „V. sjezd“, *Tisková konference ČSL, stenozápis*, s. 12. Též *Stenozáznam sjezdu*, projev místopředsedy Kořána, s. 110.

¹¹⁹ AČSL, f. 17 „Volby 1990“ *Koncepce volebního boje*.

části programu se nově zvolené vedení usneslo na založení odborných komisí, které měly sestavit detailní plán ekonomické transformace.¹²⁰

Vzhledem k tomu, že volby v červnu 1990 byly první skutečně demokratické za posledních několik desítek let, bylo těžké odhadovat, kterou z nekomunistických stran voliči v nadcházejícím klání podpoří. ČSL se ho zúčastnila v koalici s Křesťanskodemokratickou stranou, slovenským Kresťansko-demokratickým hnutím a Svobodnou roľníckou stranou, pod hlavičkou Křesťanskodemokratické unie (KDU).¹²¹ Koalice měla velká očekávání, neboť se považovala za reprezentanta „hlavních politických proudů ve společnosti“. K tomu přispíval i fakt, že jako jediný politický subjekt měla zastoupení jak pro české země, tak pro Slovensko. Naději na drtivé volební vítězství dávala i silná pozice ideově spřízněné německé CDU / CSU, která v posledních volbách do Spolkového sněmu (1987) získala přes 44 % hlasů, a v říjnu 1990 svůj úspěch opakovala, a obdobně silné nizozemské CDA (Christen-Democratisch Appèl), která v roce 1989 zaznamenala své největší dosavadní vítězství v parlamentních volbách s průměrným výsledkem 35 % hlasů. Výsledek okolo 40 % hlasů očekávala i KDU, ve hře podle ní bylo i získání absolutní většiny hlasů, zatímco Občanskému fóru přisuzovala výsledek okolo 20 % a KSČ mezi 10 % a 15 %.¹²²

O to větší prožívala po volbách zklamání, když namísto toho získala ve volbách do obou komor Federálního shromáždění shodně 8,7 % hlasů a ve volbách do České národní rady 8,4%. Získané hlasy jí nezajistily podíl na rozhodování ve federální vládě, v níž zasedli ministři z OF, VPN a s lidovci spřízněného KDH, avšak umožnily jí účastnit se české vlády, která byla složena z koalice většiny velkých stran s výjimkou KSČ (tj. z OF, ČSL a HSD-SMS).

Nesporně velkou měrou se na volebním neúspěchu podílela první velká politická kauza polistopadového období, v níž byl předseda ČSL Josef Bartončík obviněn v přímém televizním přenosu (jen několik desítek hodin před otevřením volebních místností) Janem Rumlem (OF) ze spolupráce se Státní bezpečností.

¹²⁰ *Usnesení sjezdu Čs. strany lidové* In: *Lidová demokracie*, 8. dubna 1990, s. 1.

¹²¹ Nesouvisí s názvem pozdější KDU-ČSL. Značku KDU si lidová strana podruhé zaregistrovala v červenci 1991, což vyvolalo rozkol s KDS, která vytvořila samostatný poslanecký klub s Liberálně demokratickou stranou, zatímco lidová strana přijala zkratku KDU do svého názvu na VI. sjezdu v březnu 1992.

¹²² AČSL, fond 17. „Volby 1990“, dokument *Československá Křesťanská a demokratická unie: Volební koalice, červen 1990*.

Pocit křivdy přetrvával ve stranickém vedení ještě dlouho po doznění celé události, která vedla k Bartončíkově pádu na podzim 1990, přesto ji však vedení ČSL ani její členové nepokládali za hlavní příčinu volební prohry.¹²³ Z materiálů, v nichž regionální organizace strany hodnotí průběh voleb a vyjadřují své názory na příčiny porážky, vysvětluje, že jako hlavní nedostatek předvolební práce se jevila zúčastněným absence propracovanějšího programu, v důsledku čehož neměli kandidáti při názorových konfrontacích s ostatními stranami z čeho vycházet, a dle dotázaných členů vystoupila během voleb na povrch celková programová nevytříbenost ČSL. Na jaře ustavené odborné komise pověřené vypracováním transformačního programu se vůbec nezačaly scházet¹²⁴ a závěrečná zpráva, sestavená na základě reakcí z regionů, konstatuje, že „na [jarním] sjezdu, který měl být východiskem a signálem k volebnímu boji, jsme nebyli schopni žádný program projednat a odsouhlasit“.¹²⁵

Vedle ideových nedostatků se strana projevila také jako nedostatečně organizačně vybavená; svou vlastní volební kampaň reflektovali sami členové jako špatně organizovanou, bez vhodné centrální strategie a koordinace. Příprava kandidátů podle nich neprobíhala systematicky, provázanost mezi nimi a centrem byla špatná, a pokud byly podniknuty větší akce, doplácely na špatnou komunikaci mezi ústředními orgány a oblastními organizacemi. To se projevilo i v kuriózním případě, kdy z delegace kandidátů, vyslaných na týdenní školení v předvolebním boji do SRN, neuměl takřka nikdo německy.¹²⁶ Rostoucí nespokojenost uvnitř strany se rozhodlo vedení vyřešit svoláním mimořádného sjezdu na konec září 1990 do Žďáru nad Sázavou, kde měla být v první řadě zodpovězena otázka celkového politického směřování strany.¹²⁷ Komise pro jeho přípravu sestavila v létě 1990 *Návrh programu Čs. strany lidové pro mimořádný sjezd strany*, který spolu s *Hodnocením voleb a Zprávou o činnosti ČSL za minulé období* rozeslala k připomínkování regionálním organizacím, jejichž delegáti se k nim vyjadřovali i přímo na sjezdu během rozprav.¹²⁸

¹²³ Obdobné soudí i Lubomír Kopeček, viz *Éra nevinosti*, s. 69.

¹²⁴ Komise byly na Mimořádném sjezdu znovu ustaveny a bylo jim uloženo zahájit k 31. 10 1990 svou činnost. Viz AČSL, f. 1 „Mimořádný sjezd“, *Usnesení z mimořádného sjezdu*, bod. IV.3.

¹²⁵ AČSL, f. 1 „Mimořádný sjezd“, *Hodnocení voleb*, s. 3.

¹²⁶ AČSL, f. 1 „Mimořádný sjezd“, *Hodnocení voleb*, s. 1.

¹²⁷ Srovnej např. návrh na stranické referendum o dalším profilu ČSL včetně případné změny jejího názvu AČSL, fond „Mimořádný sjezd 1990“, *Organizační zabezpečení mimořádného sjezdu ČSL*, s. 4.

¹²⁸ AČSL, f. 1 „Mimořádný sjezd“, *Hodnocení voleb*, referát přednesený na sjezdu, s. 1.

Fakt, že sjezd vnímali jeho účastníci jako přelomovou událost, dokládá i skutečnost, že jednou z uvažovaných změn byla změna názvu strany,¹²⁹ podle dobového tisku byla ve hře i možnost jejího úplného rozpadu.¹³⁰

Mimořádný sjezd se nesl ve znamení programových debat, kterým dominovala otázka křesťanské politické identity. ČSL se od svého počátku definovala jako strana křesťansky orientovaná, řadoví členové i vedení však na podzim 1990 kritizovali dosavadní politiku jako příliš religiózní, zaměřenou na úzkou skupinu křesťanských věřících a někdy dokonce vyloženě klerikální.¹³¹ Oproti tomu shoda prozatím panovala na pravolevém vymezení ČSL, v němž zastávala pozici jasně napravo od středu: předseda Bartončík, který byl na sjezdu vystřídán ve funkci Josefem Luxem, označil dokonce lidovou stranu za jediný politický subjekt pro voliče s jiným než levicovým světonázorem.¹³² Na sjezdu se také zrodila užší spolupráce ČSL s nepříliš významnou Svobodnou rolnickou stranou, která vnesla do programové debaty později velmi významnou otázku transformace zemědělství.

V programových debatách během podzimu 1990 vystupovala nejaktivněji severočeská organizace z Liberce, která dokonce předložila několik vlastních programových návrhů¹³³, přestože nepatřila mezi tradiční bašty lidové strany. Hubený volební výsledek lehce přes 3% (vůbec nejhorší pro stranu v celé ČSFR) namísto očekávaných 40% pravděpodobně motivoval její členy k o to větší snaze prosadit své představy o dalším směřování strany. Na sněmu tak spolu se zástupci dalších regionů ve svých vystoupeních na téma ekonomické transformace začínají zdůrazňovat nutnost sociální korekce liberální vládní politiky a pohlíží na probíhající změny zejména skrze životní situaci těch, kteří jimi mohou být materiálně poškozeni. Ke kritickému pohledu na dosavadní průběh transformace se v této době veřejně přihlásil i ústřední výbor strany ve svém prohlášení k prvnímu výročí sametové

¹²⁹ Viz tamtéž. Uvažované varianty počítaly buďto s připojením adjektiva „křesťanská“ (Křesťansko-demokratická unie, Křesťansko-sociální unie) nebo ponecháním „lidová“ (Lidová strana, Lidová unie), popřípadě i s vypuštěním obou (Demokratická unie).

¹³⁰ *Kvalitně, konstruktivně a kvalifikovaně. Zasedal ústřední výbor ČSL* In: *Lidová demokracie*, 15. října 1990, s. 1. Obdobně před sjezdem viz *Senzace se nekonala. K mimořádnému sjezdu ČSL* In: *Lidová demokracie*, 3. října 1990, s. 1.

¹³¹ Viz např. *Zpráva za minulé období a nástin politické linie*, s. 3 In: AČSL, f. 1 „Mimořádný sjezd“.

¹³² AČSL, f. 1 „Mimořádný sjezd“, *Zpráva za minulé období a nástin politické linie*, s. 4.

¹³³ AČSL, f. 1 „Mimořádný sjezd“, *Dokument krajské organizace předkládaný jednání mimořádného sjezdu ČSL*, tamtéž také *ČSL před mimořádným sjezdem. Hodnocení, úvahy, analýzy, náměty*.

revoluce.¹³⁴ V něm jednak podrobil ostré kritice státní sdělovací prostředky za to, že protěžují Občanské fórum na úkor ostatních politických stran a umlčují hlasy zpochybňující „oficiální verzi“ událostí listopadu 1989, jednak zdůraznil, že „mezi lidmi stoupají obavy z důsledků ekonomické reformy“ a většina obyvatelstva postrádá v současné době solidní sociální perspektivu. V krizi se podle ÚV navíc nacházely i mnohé politické strany, které stojí před ekonomickým a existenčním zánikem, což ohrožuje celý systém pluralitní demokracie.

Volání po silnější orientaci na řešení sociálních problémů nastupující transformace zesílilo zejména po liberalizaci cen 1. 1. 1991 a vyústilo v pokus skupiny lidoveckých politiků posunout ČSL z pravice směrem k levému středu (viz dále). Došlo k němu na jaře 1991 u příležitosti prvních zemských sjezdů české a moravské organizace ČSL, kdy na základě usnesení z Mimořádného sjezdu přecházela lidová strana na systém zemské územní správy, tj. mezi centrální a krajské orgány (které byly zároveň zrušeny) byly vsunuty Česká a Moravskoslezská zemská organizace (ČZO, MZO). Obě ZO se poprvé zformovaly na ustavujících sjezdech 2. a 3. března 1991 v Kroměříži a 9. března 1991 v Praze.

Těsně před pražským sjezdem sepsala skupina sedmi členů ČSL (mezi nimi i jeden kandidát do českého zemského výboru ČSL a jeden člen sekretariátu strany) programové prohlášení nazvané *Křesťanskosociální manifest*, ve kterém vystoupili s vizí alternativní ideové profilace strany, založené na důraznějším prosazování sociálních požadavků a menším vymezování se vůči levici. Manifest dostali k dispozici všichni delegáti ustavujícího sjezdu ČZO, během nějž probíhala o jeho obsahu poměrně ostrá diskuse. Na moravský sjezd odeslán nebyl, neboť je datován ještě před něj (k 6. březnu 1991).¹³⁵ Celá akce „obrodného proudu v ČSL“, jak jej autoři sami nazývali, se tak jeví jako česká záležitost.¹³⁶

Z textu *Manifestu* je patrné, že je bezprostřední reakcí na lednovou liberalizaci cen, s níž spojuje obavy ze zásadního snížení životní úrovně u většiny obyvatelstva.¹³⁷ Jeho autoři prosazují vystoupení ČSL z české vlády a odmítají

¹³⁴ *Prohlášení ÚV ČSL In: Lidová demokracie*, 12. listopadu 1990, s. 1.

¹³⁵ AČSL, f.1 „1. sjezd zemské KDU-ČSL 1991“ (dále „1. zemský sjezd“) *.Křesťanskosociální manifest*. Pozn.: Název KDU-ČSL byl v rozporu s názvem fondu používán až od VI. sjezdu ČSL na jaře 1992

¹³⁶ *Křesťanskosociální manifest* byl uveřejněn v *Lidové demokracii* dne 9. března 1991 na titulní straně.

¹³⁷ AČSL, f.1 „1. zemský sjezd“, *Křesťanskosociální manifest*.

odpovědnost za probíhající transformační politiku, která dopadá na sociálně slabší skupiny obyvatelstva, „zejména na mladé rodiny s dětmi a důchodce“, jejichž zatížení v budoucnu „nesmí přesáhnout práh únosnosti“.¹³⁸ Vystoupení z čs. vládní koalice se jim však prosadit nepodařilo a zveřejnění *Manifestu* vyvolalo bezprostředně na sjezdu rozporuplné reakce. Většina vystoupivších jej hodnotila jako příliš nekonkrétní („výplod z pera utopistů minulého století“¹³⁹) a zejména odmítala navrhovanou širší spolupráci s levicovými stranami, z nichž *Manifest* explicitně nevylučoval ani komunisty.¹⁴⁰ Návrh na posun ČSL ke středu a potencionálně i k levici našel odezvu jen u malé části regionálních delegátů a z veřejně známých lidovců se k němu explicitně přihlásil jen Rudolf Sacher ve svém kandidátském projevu na předsedu, kde také podpořil myšlenku vystoupení ČSL z vlády.¹⁴¹

V kritice neobstál ale ani pokus prosadit do programového prohlášení ČZO liberálnější pojetí sociální politiky, stojící na omezování role státu, proti kterému se postavili zejména zástupci regionů.¹⁴² Naopak s úspěchem se setkal další programový návrh ze severních Čech nazvaný *Krizový stav ekonomiky a legislativy*, v němž jeho autoři představují devět základních opatření, které by měla ČSL prosazovat do konečné podoby ekonomické transformace, zahrnující vesměs státní podporu potencionálně ohrožených skupin obyvatelstva (viz dále). Většina regionálních zástupců ho brala jako vhodný základ pro nové programové prohlášení ČZO zejména z toho důvodu, že předkládal konkrétní návrhy na státní ochranu ohrožených skupin obyvatelstva před nepříznivými důsledky liberální reformy.¹⁴³

V následujících měsících se stále více rozšiřovala názorová propast mezi vedením ČSL a Richardem Sacherem, jehož ostrá kritika vlády byla do té doby ve straně poměrně populární.¹⁴⁴ Sacher byl dlouhodobě jedním z nejviditelnějších

¹³⁸ *Křesťanskosociální manifest*, s. 2.

¹³⁹ ¹³⁹ AČSL, f. 1 „1. zemský sjezd“, *Záznam ze sjezdového jednání ČZO*, s. 13.

¹⁴⁰ Viz např. odmítnutí spolupráce s Obrodou od A. Baudyše AČSL, f. 1 „1. zemský sjezd“, *Záznam ze sjezdového jednání ČZO*, s. 5.

¹⁴¹ Z kandidatury později odstoupil. Projev viz *Záznam sjezdového jednání ČZO*, s. 10 In: AČSL, f. 1 „1. zemský sjezd“.

¹⁴² AČSL, f. 1 „1. zemský sjezd“, *Návrh programového prohlášení ČZO*.

¹⁴³ AČSL, f. 1 „1. zemský sjezd“, *Záznam jednání ČZO*, s. 13.

¹⁴⁴ Viz např. reakce na jeho projev na posledním zasedání ÚV před zemskými sjezdy, na němž se vyslovuje pro předčasné volby In: *Lidová demokracie*, 25. února 1991, s. 1: *ČSL před zemskými sjezdy*.

reprezentantů lidové strany¹⁴⁵ a vedle tzv. Bartončikova křídla byl také hlavním zastáncem posunu doleva. Jeho postupný rozchod s ČSL byl zpečetěn v posledních týdnech před volbami v květnu 1992, kdy vystoupil ve volebních spotech Levého bloku v televizi. Jeho chování bylo většinou členů strany vnímáno jako jeden ze zásadních důvodů dalšího volebního neúspěchu¹⁴⁶ a vedlo po silné reakci řadových členů i vedení strany k jeho vyloučení z ČSL.¹⁴⁷

VI. sjezd KDU-ČSL¹⁴⁸ v březnu 1992 znamenal potvrzení identity lidové strany jako pravicové, sociálně orientované a nakonec i podporující probíhající transformační procesy. Volby v červenci 1992 však dopadly pro KDU-ČSL ještě hůře než ty předchozí. Ve Sněmovně lidu strana získala jen 7 zastupitelů z celkových 99 při necelých 6% hlasů a umístila se tak nejen za vítěznou koalici ODS-KDS, ale i za koalici Levý blok (KSČM a Strana demokratické levice), sociální demokracií a Sládkovými republikány. Stejně pořadí bylo i ve volbách do Sněmovny národů FS, kde KDU-ČSL při celkových 6% hlasů získala 6 křesel z 75. O málo lepší pozici zaujala strana v České národní radě, kam s 6,3% vyslala 15 svých zastupitelů z celkových dvou set. Oproti volbám v červnu 1990 strana ve čtyřech krajích posílila a ve čtyřech ztratila, celkový rozdíl však vyznívá výrazně v její neprospěch. Přesto zasedla jak v krátce trvající federální vládě (v níž ovládala resort dopravy a spojů), tak v první vládě Václava Klause, kde měla na starosti ministerstva obrany a kultury.

Po déletrvajících sporech ze strany po volbách odešel také bývalý předseda Josef Bartončík, který se svými příznivci vytvořil v srpnu 1992 Křesťanskosociální unii

¹⁴⁵ R. Sacher čelil v této době i obvinění, uveřejněnému v časopise *Fórum*, že v roce 1988 napsal dopis na ÚV KSČ, v němž kritizoval soudobé vedení ČSL a jejího předsedu Žalmana s cílem urvat pro sebe ve straně vedoucí pozici. Sacher potvrdil, že uvedený dopis napsal, odmítl ale druhou část obvinění a svou aktivitu označil za snahu o prosazení křesťanské identity ČSL v rámci tzv. obrodného proudu lidové strany. Vedení ČSL se za něj v této kauze postavilo, viz *Psal R. Sacher na ÚV KSČ?* In: *Lidová demokracie*, 20. prosince 1990, s. 1 a 3.

¹⁴⁶ *Rozbor průběhu a výsledku volební kampaně a voleb v r. 1992*, s.12 In: AČSL, fond 3 „Předsednictvo ÚV“.

¹⁴⁷ Zajímavou pozici zaujala ke konfliktu uvnitř strany *Lidová demokracie*, která musela zastávat vůči oběma názorovým skupinám stejnou loajalitu, a to i v případě, že se jejich postoje diametrálně lišily. O českém zemském sjezdu, na němž spory mezi levým a pravým křídlem vybuchly napovrch, tak referovala pod titulkem *Cesta k jednotě Československé strany lidové* a v následující reportáži, která připomíná sjezdové zprávy z období národní fronty, o debatě nad *Křesťanskosociálním manifestem* takřka neinformuje. Kontroverzní projev R. Sachera, v němž obvinil V. Havla ze členství v tajných politických spolcích, pak označila redakce jako „stručný, ale dokonalý rozbor domácí i zahraniční politiky, jež svými vazbami na zednářské lóže ničí podstatu našeho státu“. Viz *Lidová demokracie*, 11. března 1991, s. 1.

¹⁴⁸ ČSL se na VI. sjezdu 28. března 1992 spojila s Křesťanskou a demokratickou unií pod společnou značkou KDU-ČSL. Viz AČSL, f.1 „VI. sjezd“, *Usnesení I. částí sjezdu ČSL*, s. 1.

(KSU), jež se oproti KDU-ČSL profilovala jako strana politického středu, ochotná spolupracovat se subjekty na pravici i na levici.¹⁴⁹ V dalších letech však sehrála KSU v českém politickém životě jen marginální roli.

ČSL a pravicová orientace

Hlavní perspektivou, skrze kterou nahlížela ČSL nadcházející transformaci v období před volbami v červnu 1990, bylo vymezení se vůči pojmu „socialismus“, které bylo jedním ze základů celé její novodobé politické identity a odrazilo se i v hlavním volebním hesle „Svoboda místo socialismu“, které bylo hlavním motivem všech plakátů a propagačních materiálů.¹⁵⁰ Ve svých předvolebních materiálech strana skrze odmítnutí socialismu odmítá „totalitní, kolektivistický a destruktivní“ společenský systém, který stojí v opozici vůči snaze o vybudování „pluralitní demokratické společnosti“¹⁵¹ a namísto něj se zavazuje prosazovat systém demokratického společenství svobodných lidí – civilizaci lidí dobré vůle, civilizaci lásky.¹⁵² Odmítnutím socialismu se lidovci snaží vymezit zejména vůči svému největšímu volebnímu soupeři, za kterého považují Občanské fórum.¹⁵³ Celá křesťanská koalice sama sebe definuje jako „jediné politické seskupení, které zcela odmítá jakoukoliv formu socialismu“,¹⁵⁴ dokonce se snaží inspirovat americkou republikánskou stranou, která poskytla ČSL před volbami své politické experty.¹⁵⁵

Socialismus ztotožňuje především s neefektivním hospodářským systémem, který prosazuje „kolektivní anonymitu ve správě národního hospodářství“ oproti osobní odpovědnosti, a při prosazování svých cílů používá revoluční násilí jako

¹⁴⁹ MALÍŘ, Jiří – MAREK, Pavel a kol.: *Politické strany. Vývoj politických stran a hnutí v čs. zemích a Československu. II. díl 1938-2004*, Doplněk, Brno 2005 s. 1449.

¹⁵⁰ Např. plakát pro jihočeský kraj s nápisem „Volba 23 = volba cesty do svobodné Evropy, Evropy křesťanské a demokratické. Svoboda místo socialismu“. Viz AČSL, f. 17 „V90“

¹⁵¹ AČSL, f. 17 „Volby 1990“ *Československá křesťanská a demokratická unie: Volební koalice, červen 1990* s. 6.

¹⁵² AČSL, f. 17 „Volby 1990“, *Volební program Československé strany lidové*.

¹⁵³ AČSL, f. 17 „Volby 1990“ *Koncepce volebního boje*.

¹⁵⁴ AČSL, f. 17 „Volby 1990“ *Československá křesťanská a demokratická unie: Volební koalice, červen 1990*.

¹⁵⁵ AČSL, f. 1 „Mimořádný sjezd“, *Hodnocení voleb*, s. 1.

nástroj třídního boje.¹⁵⁶ Schovává se za roušku sociálního programu, ačkoliv v praxi se projevuje vždy nesociálně. „Pojmy socialistický a sociální nejsou synonyma – jsou to protiklady.“¹⁵⁷ Lidová strana také explicitně odmítá jakoukoliv jeho reformovanou variantu či třetí cestu a označuje je za historický omyl lidstva.¹⁵⁸ Vedle ekonomických argumentů je u socialismu zdůrazňována jeho souvztažnost s materialistickým světovým názorem, která je v opozici vůči křesťanské víře a dlouhodobě prokázal „neschopnost řešit problémy lidstva a světa“.¹⁵⁹

Po volebním neúspěchu se však právě silné vymezování se vůči socialismu a komunismu stalo terčem kritiky ze strany členstva i vedení, neboť dle nich zaujímal v politice ČSL příliš velký prostor na úkor konstruktivnějších témat. Jednostranná orientace na vymezení se vůči KSČ podle většiny členů nedokázala voliče dostatečně přitáhnout a byla v konečném důsledku kontraproduktivní,¹⁶⁰ zejména v situaci, kdy se strana nebyla schopna dostatečně vyhranit vůči dominujícímu Občanskému fóru.¹⁶¹

Po této kritice na podzim 1990 mění ČSL taktiku a nově se namísto hlavního odpůrce socialismu reprezentuje spíše jako nejdůležitější zástupce pravice. J. Bartončík na podzimním mimořádném sjezdu zdůraznil, že všechny ostatní politické strany kromě lidovců patří k levici a proto od nich brzy odejde výrazná část jejich voličů a v budoucnosti podpoří ČSL,¹⁶² jeho nástupce J. Lux se při návštěvě v Bratislavě zase shoduje s J. Čarnogurským, že po červnových volbách se v ČSFR levice definitivně zformovala a dodává, že „pro demokratický vývoj naší společnosti je zapotřebí vytvořit rovnováhu ve zformování zdravé pravice a stran pravého středu“.¹⁶³ Obdobně vidí situaci i členská základna; zástupce severomoravských organizací například prohlašuje, že „má-li mimořádný sjezd potvrdit své oprávnění,

¹⁵⁶ AČSL, f. 1 „V. sjezd“, *Program Československé strany lidové*, pracovní verze, s. 4.

¹⁵⁷ AČSL, f. 17 „Volby 1990“ *Koncepce volebního boje*, s. 2.

¹⁵⁸ AČSL, f. 17 „Volby 1990“ *Koncepce volebního boje*, s. 1.

¹⁵⁹ AČSL, f. 1 „V. sjezd“, *Program Československé strany lidové*, s. 4.

¹⁶⁰ AČSL, f. 1 „Mimořádný sjezd“, *Hodnocení voleb*, s. 4.

¹⁶¹ Viz projev J. Bartončíka In: AČSL, f. 1 „Mimořádný sjezd“, *Zpráva za minulé období a nástin politické linie*, s. 2.

¹⁶² AČSL, f. 1 „Mimořádný sjezd“, *Zpráva za minulé období a nástin politické linie*, s. 4.

¹⁶³ *Za jednotu pravicových sil* In: *Lidová demokracie*, 11. října 1990, s. 1.

musí podle našeho soudu především (...) dát základ k tomu, aby se v naší společnosti změnil názor na naši stranu, tj. vytvořit nový image naší strany, pod nímž se chceme prezentovat jako moderní pravicová křesťanská strana“.¹⁶⁴

Na tom, že ČSL se musí nově mnohem silněji definovat jako strana pravice, se ve svých kandidátských projevech na post předsedy strany shodují i Jaroslav Cuhra a místopředseda české vlády Antonín Baudyš. Cuhra navrhuje vytvoření „demokratické pravice jako protiváhu všemu ostatnímu co nás dnes obklopuje“ a vyslovuje se pro „pravicovou demokratickou unii zahrnující seskupení, která právě toto [zastřešení] potřebují“,¹⁶⁵ Baudyš má obdobnou vizi „křesťansko-demokratického bloku vpravo od středu“,¹⁶⁶ a „pravicový a důsledně nesocialistický“ charakter stvrzují i posjezdová komuniké.¹⁶⁷

Členové strany se paralelně s tím, jak zdůrazňují pravicovou orientaci ČSL, vymezují vůči liberálnímu pojetí pravice, které je podle nich cizí křesťanskému pojetí etiky.¹⁶⁸ Vedle toho se ve straně vedou spory o roli státu v pravicové politice – zda se má stát v duchu konzervativního přístupu omezit na zajišťování bezpečnosti a právního pořádku, či zda má hrát aktivní roli v ekonomice a zejména v sociálním zabezpečení. V souvislosti se stále silnějším zdůrazňováním sociální úlohy křesťanství se nakonec lidovci výrazně přiklání k druhému přístupu (viz dále) a ČSL tak spojuje svou pravicovou identitu s prosazováním silného státu, oproti pozdějším liberálně pravicovým občanským demokratům.

Lidovci odmítají liberalismus z ekonomických i morálních důvodů. *Volební noviny*, hlavní propagační materiál z roku 1992, jsou nadešpsány slovy: „Komunismus zkrachoval, liberalismus se ve světě vyčerpal. Cestu vidíme v návratu k hodnotám křesťanské morálky a etiky“.¹⁶⁹ V *Orientačních bodech pro občana na rozcestí* zase označuje ČSL jako jeden ze svých hlavních politických rysů to, že jako „jediná

¹⁶⁴ AČSL, f. 1 „Mimořádný sjezd“, Záznam jednání sjezdu, s. 3.

¹⁶⁵ AČSL, f. 1 „Mimořádný sjezd“, Projev ing. J. Cuhry, s. 2.

¹⁶⁶ AČSL, f. 1 „Mimořádný sjezd“, Projev doc. A. Baudyše, s. 1.

¹⁶⁷ *Senzace se nekonala. K mimořádnému sjezdu ČSL* In: *Lidová demokracie*, 3. října 1990, s.1.

¹⁶⁸ Např. prohlášení organizace na Praze 6, které se vyslovuje proti spolupráci s příliš liberální Stranou zelených, neboť „hlásá morálku a sex neslučitelné s křesťanstvím“. AČSL, f. 1 „Mimořádný sjezd“, *Návrhy dokumentů pro mimořádný sjezd ČSL. Přípomínky*. Obdobně k pravicové konzervativní identitě další zprávy regionálních organizací tamtéž.

¹⁶⁹ AČSL, f. 17 „Volby 1992“, *Volební noviny KDU-ČSL*, s. 1.

z pravicových stran prosazuje sociální tržní ekonomiku“, tedy „rychlou ekonomickou reformu se sociálním aspektem“, oproti nesociálnímu pojetí trhu na liberální pravici.

Liberalismus odmítá i levicové křídlo ČSL, sdružené okolo *Křesťanskosociálního manifestu*, které se na jaře 1991 pokusilo opustit pravicovou identitu strany. „Liberální kapitalismus“ je podle něj jen obrácenou variantou materialistického socialismu, a je stejně tak „obtížen zoufalstvím, ožebračením i smrtí milionů lidí“¹⁷⁰ a kritizuje, že i v lidové straně „ne nemnozí možná i vědomě usilují“ o jeho znovunastolení. Namísto toho navrhuji širší sociální opatření směřované na podporu těch skupin obyvatelstva, které mají být kroky vlády nejvíce postiženy (zejména rodiny s dětmi a důchodce) a prosazují všeobecné zvýšení mezd.

V *Manifestu* se dokonce jeho autoři pokoušejí zbavit slovo „socialismus“ jeho explicitně negativního zabarvení. Předlistopadový režim nazývá materialistickým ‚socialismem‘, přičemž uvozovky u slova „socialismus“ naznačují, že tomuto pojmu přisuzují autoři jiný obsah než jen negativní nálepkou minulosti a snaží se tak otevřít dveře pro jeho legitimní použití pro další programové diskuse. Vedle toho kritizují „projevy politické netolerance, ústící až k odmítání jedných jednat s druhými či dokonce do požadavku vyloučit z politického života tzv. krajní pravici a krajní levici“ a připouští spolupráci se všemi „sociálně orientovanými politickými stranami, které jsou pro pluralitní demokracii“, přičemž nikde explicitně neodmítají spolupráci s KSČS.

Opuštění pravicové orientace prosazuje i Richard Sacher, který vyslovil *Manifestu* na 1. sjezdu české organizace ČSL podporu s tím, že „tento sjezd musí znamenat zásadní obrat v politice Lidové strany“.¹⁷¹ Jeho následné odmítnutí většinou zástupců ČSL pak označil za politický konjunkturalismus a kritizoval představitele strany za to, že místo toho, aby se snažili stranu orientovat na ekonomicky nejslabší vrstvy obyvatelstva, tak „debolševizují, zatímco věřící občané, kteří poznali hodnotu sociálního učení církve, vstupují do sociální demokracie. (...) Strana vsadila na pravicovou orientaci a (...) bude teď dosahovat krátkodobých politicky konjunkturálních výsledků, ale dlouhodobě bude prohrávat, protože atraktivní návrhy zákonů – jako lustrační, o protikomunistickém odboji [apod.] budou záhy přehlušeny daleko potřebnějšími a nosnými otázkami sociálními“.¹⁷² Volání po

¹⁷⁰ AČSL, f.1 „1. zemský sjezd“, *Křesťanskosociální manifest*.

¹⁷¹ AČSL, f. 1 „1. zemský sjezd“, *Záznam sjezdového jednání ČZO*, s. 10.

¹⁷² AČSL, f. 3: „Předsednictvo ústředního výboru“ 1990, *Zápis ze zasedání 13.12 1991*, vystoupení dr. Sachera

středovém profilu strany je u Sachera v průběhu předvolební kampaně v roce 1992 vystřídáno explicitně levicovou orientací, která ústí v již zmíněnou účast na propagaci Levého bloku, při níž se nechal slyšet, že „křesťanská sociální nauka je více přítomna v programech levice než pravice“.¹⁷³

Pokus opustit pravicovou orientaci strany nenašel v ČSL širší podporu, a to ani v členské základně, která se většinově postavila proti už při zveřejnění *Manifestu*. Delegát zastupující plzeňskou organizaci například ve svém vystoupení kritizuje své spolustraníky za to, že nevystupují dostatečně pravicově a dodává, že „na veřejnosti jsme ztratili tvář a věrohodnost a převládá názor, že lidová strana je křesťanskou stranou s levicovou orientací, což je zcela nepřijatelné.“¹⁷⁴ Jeho kolega zdůrazňuje, že je potřeba aby se ČSL jasně a sebevědomě programově vymezila, což dle něj znamená že „není naprosto přípustné, aby uzavírala jakékoliv dohody s levicovými stranami jako je Obroda, ČSSD, Zemědělská strana aj.“.¹⁷⁵ Tažení proti levicovosti bylo nakonec úspěšné a obdobná situace panovala i v moravské organizaci; její sjezd schválil programové prohlášení, v němž se praví, že MZO vidí hlavní politickou hrozbu v „ofenzívě levice, jejímž konečným cílem je opětovné uchopení moci“.¹⁷⁶

Na pravicovou identitu se odvolává i předseda Lux, když si na sjezdu v Jihlavě v březnu 1992 posteskuje, že je „bezesporu historickou chybou, že v době sjednocování levicových sil nedokázali křesťané vytvořit blok křesťansky orientovaných stran“.¹⁷⁷ Představa, že levicová orientace se vylučuje s křesťanskými hodnotami, se prosadila i do plánů o povolební spolupráci: programová komise ve své zprávě adresované předsednictvu ÚV uvádí jako potencionální koaliční partnery výlučně „strany středu a pravice“.¹⁷⁸

Fakt, že pravicovou identitu si ve velké většině osvojila i členská základna, dokládá i anonymní průzkum názorových a politických preferencí, které si nechalo

¹⁷³ AČSL, f.1 „1. zemský sjezd“, Odpověď místopředsedy KDU-ČSL MUDr. A. Brzka členu ČSL ze Znojma z 20.8 1992.

¹⁷⁴ AČSL, f.1 „1. zemský sjezd“, *Záznam ze sjezdového jednání ČZO*, s. 16.

¹⁷⁵ AČSL, f.1 „1. zemský sjezd“, *Záznam ze sjezdového jednání ČZO*, s. 7.

¹⁷⁶ AČSL, f.1 „1. zemský sjezd“, *Program Moravskoslezské zemské organizace ČSL*, s. 4.

¹⁷⁷ AČSL, f. 1 „VI. sjezd“, Úvodní projev předsedy Ing. Luxe na sjezdu v Jihlavě In: *Zpravodaj č. 13, roč. 2*.

¹⁷⁸ AČSL f.3 „Předsednictvo ÚV“, *Závěry programové komise*, s. 2.

mezi členstvem vypracovat vedení po volbách v červnu 1992.¹⁷⁹ Z něj vyplývá, že překvapivě vysoké procento členů strany vhodilo v červnu 1992 do urny jiný lístek než KDU-ČSL (průměrně 6%); nejvíce v severních Čechách (11,4%) a na jižní Moravě (9,3%), naopak nejdisciplinovanější bylo členstvo na severní Moravě, kde volilo lidovou stranu 97% jejích členů. Na otázku, zda by nyní (tj. na přelomu léta a podzimu 1992) dotázaný volil KDU-ČSL či jinou politickou stranu, odpověděl každý desátý respondent „jinou politickou stranu“. Největší zklamání je patrné z odpovědí členů ČSL v severočeském kraji, kde by hlas vlastní straně neodevzdal každý pátý; zde jich také nejméně vyjadřovalo souhlas s povolební politikou KDU-ČSL (54% „spokojen“ a 37% jen „částečně spokojen“). Podstatné je, že mezi odpověďmi na otázku „jakou jinou politickou stranu byste volili“ převažují strany pravice: ODS (průměrně 3% dotázaných), ODA (1,45%) a v severočeském kraji výrazněji bodovala i populistická SPR-RSČ (5,7%, celorepublikově 1,7%). Lze tedy říci, že většina členů KDU-ČSL, která byla nespokojená s politikou vlastní strany, dávala přednost stranám, které se profilovaly jako pravicové.

Obsah křesťanské politiky ČSL

Křesťanskost je základním ideovým prvkem lidové strany už od dob jejího založení, v bezprostředně polistopadovém období se strana snažila navázat na své tradiční spojení zejména s katolickou církví a postavit na něm svůj volební program. Zpočátku se její křesťanská identita odvíjí mimoběžně od ekonomických otázek a je chápána hlavně jako obecný morální regulativ lidského chování, v politice potom především jako závazek mravnosti a počestnosti. V té době se mění postoj strany k otázce, zda se vymezovat jakožto konfesní strana orientovaná primárně na věřící voliče či zda zaujmout k otázkám náboženství více sekularizovaný postoj.

V prvním programovém prohlášení ještě z listopadu 1989 se ČSL označuje primárně za „stranu všech křesťanů“,¹⁸⁰ pro volby 1990 rozšiřuje svůj záběr na „všechny občany dobré vůle“ a ty, „kterým jsou křesťanské zásady doposud vzdáleny“.¹⁸¹ Do určité míry na sebe přebírá i pastorační funkci, neboť jí jde i o

¹⁷⁹ AČSL, f. 17 „Volby V92“, *Procentuální vyhodnocení ankety podle krajů*.

¹⁸⁰ AČSL, f. 1 „V. sjezd“, *Programové prohlášení ČSL*, 28. listopadu 1989, s. 2.

¹⁸¹ AČSL, f. 1 „V. sjezd“, *Teze k návrhu programu Čs. strany lidové pro sjezd strany*, vypracováno Komisí pro přípravu mimořádného sjezdu ČSL, s. 1.

získávání přízně těch voličů, kteří „vlivem působení totalitních ideologií nedospěli vlastní úvahou ke křesťanským zásadám v životě a neměli příležitost je poznat“. Důraz na praktikovanou religiozitu je patrný i z prohlášení, v němž se ČSL hlásí kromě Václava Havla a Petra Pitharta i k „příslibu TOHO, který prošel smrtí a slibuje nám: nebojte se, já jsem přemohl svět. Já jsem s vámi navždycky“ (velká písmena v originále). Teologické ukotvení ekonomických otázek nalezneme i v prvním návrhu lidovecké hospodářské politiky z jara 1990: „Bůh dal člověku svobodu a svoboda je základní podmínkou rozvoje lidského rodu. Svoboda jako taková je nedělitelná. Jako podmínku svobody osobní a politické bude ČSL prosazovat svobodné podnikání, které bude sociálně spravedlivé“.¹⁸²

Křesťanská identita byla hlavním svorníkem volební koalice z roku 1990, v níž se tři ze čtyř stran explicitně definovaly jakožto křesťanské, a hubený volební výsledek byl na podzim 1990 interpretován do velké míry právě jako neúspěch pojetí ČSL coby strany určené primárně pro křesťany. Interní zpráva z podzimu 1990 konstatuje, že ve straně „dosud vládnou spory (...) zda se máme profilovat jako strana ryze religiozní, nebo jako strana široce otevřená veřejnosti“¹⁸³ přičemž „chybí základní rozhodnutí o charakteru strany“ a o vlastním obsahu její křesťanské identity.

Podle hodnocení místních organizací volební kampaň, orientovaná právě religiozním směrem, zklamala a identifikace voličů s náboženskou identitou byla „nezodpovědně přeceněna“, zejména na Moravě, kde hrála mnohem větší roli otázka budoucího státoprávního uspořádání. Podobný názor zastává ve svém memorandu i liberecká organizace a dodává, že „žádná křesťanskodemokraticky orientovaná strana nemůže být stranou výhradně pro křesťany“.¹⁸⁴ Ke kritice se přidávají i reprezentanti stranického vedení, *Zpráva za minulé období*, vypracovaná komisí pro přípravu sjezdu, říká, že je třeba, aby lidovci opustili své „ryze religiozní vystupování (...) Musíme zůstat křesťanskou stranou, ale již nově formovanou“.¹⁸⁵

¹⁸² AČSL, f. 1 „V. sjezd“, návrh dokumentu *Hospodářská politika* z 29. 3. 1990 přednesený na sjezdu.

¹⁸³ AČSL, f. 1 „Mimořádný sjezd“, *Hodnocení voleb*, referát přednesený na sjezdu, s. 1.

¹⁸⁴ AČSL, f. 1 „Mimořádný sjezd“, ČSL před mimořádným sjezdem. Hodnocení, úvahy, analýzy, náměty, s. 8.

¹⁸⁵ AČSL, f. 1 „Mimořádný sjezd“, *Zpráva za minulé období a nástin politické linie*, s. 3.

Otázku „co vlastně činí ČSL křesťanskou stranou“ vnímali všichni jako zcela zásadní pro její další existenci,¹⁸⁶ v tomto smyslu znamená Mimořádný sjezd ČSL na podzim 1990 zásadní přelom, neboť značí rozchod s představou o konfesně orientované lidové straně.¹⁸⁷ Novému směru křesťanské orientace jde vstříc i oficiální sjezdová zpráva otištěná v *Lidové demokracii*, v níž strana odvozuje svou ideovou platformu „od křesťanství chápaného v širších všelidských souvislostech“.¹⁸⁸

Paralelně s tím, jak ustupuje religiózní profil strany, se zejména z regionů stále více ozývají hlasy po tom, aby se ČSL postavila za zájmy těch skupin obyvatelstva, které mohou být v budoucnu poškozeny ekonomickou transformací a odvolávají se přitom právě na principy křesťanské solidarity.¹⁸⁹ Liberečtí lidovci na podzim kritizují současnou politiku vlády k nezaměstnaným jako „asociální“ a vycházející „z idealistických představ pouze krátkodobé nezaměstnanosti“,¹⁹⁰ stranický Klub důchodců zase zdůrazňuje, že „ztráta zaměstnání nesmí znamenat pokles životní úrovně pro pracovníka a jeho rodinu“¹⁹¹ a autoři Návrh programu Čs. strany lidové pro podzimní sjezd v kapitole nazvané „Člověk“ tvrdí, že „svoboda je podmíněna existenčními jistotami“ a proto chtějí prosazovat „takovou státní politiku, která vede k plnému osobnostnímu rozvoji člověka“.¹⁹²

Křesťanská identita je nově ztotožňována spíše s „křesťanskosociálním hnutím“ jakožto názorovým proudem, který zdůrazňuje sociálně orientovanou hospodářskou politiku oproti „cestě zpět k bezohlednému kapitalismu 19. století“¹⁹³ a jemu analogickým „jednostranným přístupům“ v současné politice, které „nerespektují

¹⁸⁶ Viz např. AČSL, f. 1 „Mimořádný sjezd“, *Hodnocení voleb*, s. 3. Obdobně reakce regionálních organizací nejčastěji uvádějí křesťanský charakter strany jako to, co stranu odlišuje od ostatních a co je páteří její identity

¹⁸⁷ Viz odhlasované programové dokumenty In: AČSL, f. 1 „Mimořádný sjezd“, *Projekt moderní křesťanské strany*, s. 2.

¹⁸⁸ *Senzace se nekonala. K mimořádnému sjezdu ČSL* In: *Lidová demokracie*, 3. října 1990, s. 1.

¹⁸⁹ Důraz na sociální otázku je patrný z připomínek regionálních organizací. Viz. dopisy MO ČSL ve fondu č. 1 „Mimořádný sjezd“.

¹⁹⁰ AČSL, f. 1 „Mimořádný sjezd“, *ČSL před mimořádným sjezdem. Hodnocení, úvahy, analýzy, náměty*, s. 10.

¹⁹¹ AČSL, f. 1 „Mimořádný sjezd“, *Návrh sociální politiky*.

¹⁹² AČSL, f. 1 „Mimořádný sjezd“, *Návrh programu Čs. strany lidové pro mimořádný sjezd strany*, s. 2.

¹⁹³ ¹⁹³ AČSL, f. 13 „Programy, stanovy 1990-1999“, *Návrh volebního programu ČSL z prosince 1991*, s. 8.

všechny souvislosti a tím ohrožují sociální cíle“.¹⁹⁴ Lidová strana se tak skrze křesťanskou kritiku liberální transformace vymezuje jako umírněnější pravice v opozici vůči „tvrdé“ ODS,¹⁹⁵ zároveň odmítá spolu se sociální tematikou přijmout za svou i levicovou identitu (viz předchozí).

Slábnoucí úlohu religiozity v politickém profilu strany a rostoucí význam sociálního pojetí křesťanskosti dokládá i hlavní předvolební materiál z roku 1992, *Průvodce politikou KDU-ČSL*, v němž je otázce náboženství věnován prostor jen v krátkých kapitolách věnujícím se kultuře a historii strany.¹⁹⁶ KDU-ČSL se v něm ani adresně neobrací na voliče křesťanského vyznání, místo toho označuje v úvodu za svou hlavní programovou prioritu „spolupráci všech společenských vrstev v zájmu prosperity a udržení sociálního smíru“. Před přílišným klerikalismem, který od strany odhání jak členy církví (ti mají odpor k politizaci duchovního života), tak i běžné voliče (kteří se distancují od organizovaného náboženství), varuje i interní zhodnocení politiky ČSL mezi lety 1990-1992 v dokumentu *Rub a líc naší politické práce*.¹⁹⁷ Odhady o nízkém mobilizačním potenciálu religiózně orientované politiky se ukázaly jako oprávněné, když se z voličů-křesťanů jen asi každý desátý rozhodl vhodit v červnu 1992 svůj hlas lidové straně (nejvíce na severní Moravě, takřka 20%, nejméně v severních Čechách, jen 7%).¹⁹⁸

Sociální smír staví lidovci nad volnou ekonomickou soutěž a trh nemá být podle nich místem, kde je nalézána spravedlnost. Ostré odmítnutí ekonomického liberalismu má odlišit ČSL od občanských demokratů a ukázat křesťanskou politiku v první řadě jako sociálně orientovanou. Interní *Volební strategie KDU-ČSL* pro rok 1992 výslovně uvádí, že „sociální smír musíme zajistit odmítnutím metod individualistického liberalismu s jeho svobodnou, rovnou soutěží silných se slabými“. Liberalismus dle ní ignoruje fakt, že „silní si svoji sílu zasloužili jenom z části, že z podstatné části je také darem“ a „nechápe morální povinnost solidarity silných se

¹⁹⁴ AČSL, f. 1 „Mimořádný sjezd“, *Návrh programu Čs. strany lidové pro mimořádný sjezd strany*, s. 7.

¹⁹⁵ Viz KOPEČEK, Lubomír.: *Éra nevinnosti*, s. 103.

¹⁹⁶ AČSL, f. 17 „Volby 1992“ (dále V92), *Průvodce politikou KDU-ČSL*, s. 15 a 19.

¹⁹⁷ AČSL, f. 17 „Volby 1992“, *Rub a líc naší politické práce*, s. 11.

¹⁹⁸ AČSL, f. 3 „Předsednictvo ÚV“, *Rozbor průběhu a výsledku volební kampaně a voleb v r. 1992*, s.8.

slabými“.¹⁹⁹ Kromě toho odmítá *Volební strategie* i představu sociální politiky jako post-materiální hodnoty, která je realizovatelná až po dosažení určitého výkonu hospodářství: „Nesouhlasíme s těmi, kteří tvrdí, že sociální činnost můžeme rozvinout až tehdy, až na to budeme mít.“

V projektu lidovecké sociální politiky, úzce svázané s ekonomickou transformací, lze na přelomu let 1990 a 1991 vysledovat konflikt mezi dvěma představami o jejím budoucím nastavení. Podle první z nich má být systém sociálního zabezpečení postaven především na nestátních charitativních institucích, tak, aby nedošlo k státnímu poručnictví nad občany a současně aby byl v sociálních otázkách stát „odbřemeněn“,²⁰⁰ alternativní řešení je naopak založeno na silné roli státních institucí. První princip, označovaný jako „solidarismus“²⁰¹ se vymezuje oproti „socialismu“ jakožto státnímu dirigismu zejména poukazem na ideu křesťanské vzájemnosti a negativní roli státu v období komunistické diktatury, nenašel však mezi členy ČSL velkou podporu. Tuto koncepci propagoval například *Návrh programového prohlášení České zemské organizace* z března 1991, který stavěl na představě „trhu sociálních služeb jako kteréhokoliv jiného trhu“,²⁰² ale dle většiny delegátů na sjezdu dostatečně nezohledňoval momentální potřeby obyvatelstva a byl odmítnut.

Kladně byl naopak přijat program liberecké organizace, který byl postaven na silné přerozdělovací roli státu, aktivně chránícího ohrožené skupiny obyvatelstva.²⁰³ Devět jím navrhovaných základních opatření zahrnuje mimo jiné daňové zvýhodnění zaměstnavatelů, kteří zřídí nová pracovní místa v odvětvích prioritních pro stát, výstavbu sociálního bydlení z prostředků centrální správy a samosprávy, silnou daňovou progresi za účelem „udržení lidsky důstojné úrovně hmotných podmínek pro existenci neúplných rodin“, finanční a daňovou podporu zaměstnanců se sníženou pracovní schopností nebo obnovení resortu veřejných prací k potírání nezaměstnanosti. Nezaměstnanost přitom nahlíží především skrze její negativní dopad na situaci postižených, které traumatizuje a poškozuje materiálně i psychicky:

¹⁹⁹ AČSL, f. 1 „VI. sjezd“, *Volební strategie KDU-ČSL*, s. 3.

²⁰⁰ AČSL, f. 1 „Mimořádný sjezd“, *Návrh programu Čs. strany lidové pro mimořádný sjezd strany*, s. 4-5.

²⁰¹ AČSL, f. 1 „Mimořádný sjezd“, *Návrh programu Čs. strany lidové pro mimořádný sjezd strany*, s. 1.

²⁰² AČSL, f.1 „1. zemský sjezd“, *Návrh programového prohlášení ČZO*, s. 2.

²⁰³ AČSL, f.1 „1. zemský sjezd“, *Záznam ze sjezdového jednání ČZO*, s. 10.

„Je třeba vycházet z faktu, že plánování nezaměstnanosti jako pevné součásti cílového programu ekonomické reformy vnáší do společenského klimatu pesimismus a skepsi.“ Úspěch tohoto programu dokládá i na sjezdu vznesený požadavek, aby byl otištěn v celostátním vydání *Lidové demokracie*.²⁰⁴

Silnou přerozdělovací roli státu prosazují zejména zástupci regionálních organizací. Státní ochranu především osob důchodového věku prosazuje *Návrh sociální politiky*, přednesený na mimořádném sjezdu na podzim 1990 zástupcem lidoveckého Klubu seniorů,²⁰⁵ *Návrh programu pro mimořádný sjezd* zase soudí, že má-li československý stát fungovat, „musí počítat s tím, že bude stále více zatěžován sociálními úkoly, nechce-li ještě více zaostávat za evropskou úrovní“.²⁰⁶

Mezi skupinami, které dle těchto textů potřebují obzvláštní ochranu, hrají významnou roli ženy. Ve většině programových dokumentů i vystoupení zástupců regionů se zdůrazňuje nezbytnost podpory matek, které mají „právo na plné sociální zabezpečení, na partnerský důchod a výchovné“ a úloha ženy-matky je postavena na roveň ostatním povoláním, tudíž by měla požívat i obdobných privilegií.²⁰⁷ Některé představy o státní podpoře rodiny přesahují i míru sociálního ochranářství obvyklou u levicových stran. Jeden z návrhů volebního programu z jara 1990 například počítá se zavedením nároku na delší dovolenou v případě, že „odborník (manželská poradna či psycholog) diagnostikuje ohrožení rodiny pro nedostatek času ke vzájemnému kontaktu“.²⁰⁸

Antietatistický diskurs o sociální otázce je takřka kompletně opuštěn před volbami v roce 1992. Jakkoliv se v *Průvodci politikou KDU-ČSL* setkáváme s tvrzením, že státní regulace hospodářství se má omezovat jen na reorganizaci těžkého průmyslu,²⁰⁹ celkově programové materiály demonstrují opačný přístup. I na sektor soukromého podnikání je nahlíženo jako na objekt sociální politiky státu.²¹⁰

²⁰⁴ Nakonec k tomu nedošlo. Návrh na uveřejnění viz *Záznam ze sjezdového jednání ČZO*, s. 14 In: AČSL, f. 1 „1. zemský sjezd“.

²⁰⁵ AČSL, f. 1 „Mimořádný sjezd“, *Návrh sociální politiky*.

²⁰⁶ AČSL, f. 1 „Mimořádný sjezd“, *Návrh programu Čs. strany lidové pro mimořádný sjezd strany*, s. 9.

²⁰⁷ AČSL, f. 1 „Mimořádný sjezd“, *Návrh programu Čs. strany lidové pro mimořádný sjezd strany*, s. 3. Stejně tak AČSL, f. 17 „Volby 1992“, *Průvodce politikou KDU-ČSL*, s. 26.

²⁰⁸ AČSL, f. 1 „V. sjezd“, *Program Československé strany lidové (volební)*, návrh, s. 4.

²⁰⁹ AČSL, f. 17 „Volby 1992“, *Průvodce politikou KDU-ČSL*, s. 22.

²¹⁰ AČSL, f. 1 „VI. sjezd“, *Volební strategie KDU-ČSL*, s. 3.

Proti levici se pak lidová strana vymezuje rozlišením „pravicové a levicové sociální politiky“. Rozdíl mezi oběma nemá spočívat v míře hmotného sociálního zabezpečení ani v úloze státu, jehož se stala KDU-ČSL obhájcem, ale v přístupu k příjemci podpory. Lidovecké heslo „místo sítě trampolína aneb pomoc k sebepomoci“ má naznačovat, že pravicová sociální politika si klade za cíl pomocí dávek aktivizovat občany k vyšší ekonomické aktivitě, na rozdíl od opačného přístupu, který je vlastní levici: „Aktivní pravicová sociální politika KDU-ČSL vidí člověka svobodně se rozhodujícího. Vychází z přesvědčení, že ani jeden člověk nesmí být obětován ve jménu reformy či jakéhokoliv jiného cíle (...) V protikladu k tomu pasivní sociální politika, jak ji uplatňují levicové strany, bere člověku možnost volby (...) pojímá jej jako součást masy, uspokojení mas je pak cestou k získání moci, tak jak to známe z dosavadních praktik v tomto státě“.²¹¹

ČSL a privatizace

Od samého počátku polistopadového vývoje podporovala lidová strana ideu privatizace státního majetku, přestože se snažila hrát na české pravici umírněnější a sociálně citlivější úlohu.²¹² V důležitých hlasováních o malé a velké privatizaci její poslanci vždy podpořili vládní návrhy, ačkoliv její nejvyšší představitelé je následně kritizovali jako příliš asociální, a zástupci levého křídla i jako příliš pravicové.²¹³

Oproti Klausovu „trhu bez přívlastků“ lidovci již ve volbách v červnu 1990 přišli s konceptem „sociálního tržního hospodářství“, založeného převážně na „soukromém vlastnictví výrobních prostředků, na svobodném trhu a účinné sociální ochraně“.²¹⁴ Sociální tržní hospodářství se vymezuje jak vůči socialistickému státnímu dirigismu, tak vůči jakýmkoliv „třetím cestám“ a když je potřeba tento nesouhlas zdůraznit, tak ČSL ve svých programových materiálech zdůrazňuje, že prosazuje „volné tržní hospodářství“.²¹⁵ Napětí mezi „sociálním“ a „volným“ pojetím trhu mizí po lednu 1991, kdy se v ČSL postupně prosazuje sociální kritika transformace. „Sociální tržní“

²¹¹ AČSL, f. 17 „Volby 1992“, Předvolební leták *Sociální politika*, s. 3.

²¹² Viz též KOPEČEK, Lubomír: *Éra nevinnosti*, s. 103.

²¹³ Viz hlasování na 13. společné schůzi SL a SN 26. února 1991 v digitální parlamentní knihovně.

²¹⁴ AČSL, f. 17 „Volby 1990“ Volební program Československé strany lidové, s. 1.

²¹⁵ AČSL, f. 17 „Volby 1990“ *Československá křesťanská a demokratická unie: Volební koalice, červen 1990* s. 7.

systém, který „harmonicky spojuje výkonnostní princip s účinnou sociální ochranou jakkoliv znevýhodněných jednotlivců“,²¹⁶ bývá mezi lidovci označován též jako „křesťanskosociální“ či „solidaristický“ a hlásí se k pracím německých poválečných ekonomů a principům křesťanské etiky, v níž vidí záruku proti zneužívání námezdní práce a vykořisťování. Podle předsedy moravské zemské organizace ing. K. Filky nechce tato politická filosofie odstranit kapitalismus, ale „chce víc – jednou provždy jej duchovně i prakticky překonat a moc silných postavit do služeb slabých“.²¹⁷ Ideální podoba sociálního tržního systému má člověku vrátit radost z práce, podnítit jeho mravní síly a zajistit mu skrze stát kromě bezpečnosti i určitý sociální standard.

Privatizace má dle ČSL přinést do hospodářství zodpovědné hospodáře namísto nefunkčních státních monopolů, tak, aby se „každý občan stal skutečným vlastníkem“,²¹⁸ přičemž privatizovat by se měla převážná většina státního majetku s výjimkami v některých strategických odvětvích (v oblasti energetiky, spojů apod.). Privatizace má také rovnoměrně rozprostřít břemena zodpovědnosti mezi všechny členy společnosti, zamezit jejich zotročování²¹⁹ a navrátit práci ztracenou důstojnost a smysluplnost,²²⁰ přičemž zaměstnanci by měli ve svých podnicích spolurozhodovat prostřednictvím přímého osobního spoluvlastnictví ve formě akcií.²²¹ Podnikatelskou zodpovědnost chápou lidovci zejména jako zodpovědnost sociální a jako své ekonomické vzory označují především práce křesťanských ekonomů Freiburské školy – Ludwiga Erharda, Rudolfa Beckeratha, Oswalda Nell-Breuninga, jejichž práce byly základem pro papežskou sociálně laděnou encykliku *Centesimus Annus*.²²²

Od počátku transformačního období se lidová strana vyslovuje silně pro účast zahraničního kapitálu na privatizaci. Považuje jej za přínos tuzemskému hospodářství a očekává od něj zejména investice do zaostalého výrobního fondu československých průmyslových podniků,²²³ zároveň kritizuje vládní plán

²¹⁶ AČSL, f. 1 „V. sjezd“, *Program Československá strany lidové*, s. 14.

²¹⁷ *Sociální tržní hospodářství* In: *Lidová demokracie*, 5. února 1991, s. 7.

²¹⁸ AČSL, f. 1 „V. sjezd“, návrh dokumentu *Hospodářská politika* z 29. 3 1990 přednesený na sjezdu.

²¹⁹ AČSL, f. 1 „V. sjezd“, *Teze k návrhu programu ČSL*, s. 8.

²²⁰ AČSL, f. 1 „V. sjezd“, návrh dokumentu *Hospodářská politika* z 29. 3 1990 přednesený na sjezdu.

²²¹ AČSL, f. 1 „V. sjezd“, *Program Československá strany lidové*, s. 14.

²²² AČSL, f. 13 „Programy, stanovy 1990-1999“, *Volební program ČSL*, s. 15.

²²³ AČSL, f. 1 „V. sjezd“, *Program Československá strany lidové*, s. 14.

transformace za jeho nedostatečnou podporu. Prohlášení ústředního výboru k prvnímu výročí sametové revoluce, které se velmi kriticky staví vůči dosavadnímu společenskému vývoji, jmenuje jako jeden z negativních důsledků špatně probíhající transformace to, že „pro cizinu a zejména zahraniční investory nedáváme záruku spolehlivost, politické stability a právní jistoty“ zejména kvůli přežívajícím nomenklатурním klientelistickým sítím, rdousícím rodící se tržní hospodářství. Někteřími představiteli ČSL byl nedostatek vládní podpory zahraničnímu kapitálu vnímán jako vůbec nejzásadnější problém čs. transformace, jehož řešení je zbytečně oddalováno mj. kvůli neplodným kompetenčním sporům obou republik.²²⁴ Obdobně kritizuje negativní důsledky nedořešených právních poměrů na příliv zahraničních investorů i stanovisko ekonomické komise z ledna 1991.²²⁵

Lidovečtí poslanci sice na půdě federálního shromáždění vládní projekt transformace podporovali, uvnitř strany však byla situace složitější. Zejména po lednové liberalizaci cen sílí kritický tón vůči vládní politice, a tak zatímco předseda Lux na 1. sjezdu moravské organizace v březnu 1991 prohlašuje, že „naš ekonomický cíl je shodný s Klausovým“,²²⁶ z vystoupení regionálních zástupců je patrná větší skepse a sociálně laděná kritika transformace sílí i v *Lidové demokracii*²²⁷ Reportáže a články, které v té době publikoval stranický tisk, kritizují počínající malou privatizaci kvůli tomu, že nezlepšuje situaci českých spotřebitelů a nepřináší konec moci hospodářských monopolů, protože odstátňuje jen poslední distribuční článek výrobního řetězce, faktickou ekonomickou moc však nechává v rukou správců mamutích státních koncernů. Ti navíc využívají příležitosti, aby si koupili vydražované podniky, neboť mají dostatek kapitálu.

Reportáž z dražby prodejny Elektro – domácí potřeby na Praze 2 popisuje jednu z prvních českých privatizací, ve které zájemci přihazovali tolik, že vyvolávací cena 58 tisíc se brzy vyšplhala na 2,2 milionu korun.²²⁸ V kritický okamžik přihodil vítězný kupující najednou 800 tisíc. „Koho jsme to nepoznali? Statisíce a miliony

²²⁴ Viz článek pražského advokáta JUDr. S. Myslíla *Proč bariéry zahraničnímu kapitálu?* In: *Lidová demokracie*, 28. prosince 1990, s. 3.

²²⁵ *Cesta k reformě a její ztráty. Stanovisko ekonomické komise KDU* In: *Lidová demokracie*, 3. ledna 1991, s. 1 a 3.

²²⁶ AČSL, f.1 „1. zemský sjezd“, *Projev. předsedy Luxe* In: *Zápis z ustavujícího sjezdu MZO*, s. 22.

²²⁷ Viz např. *Kdo to zaplatí* In: *Lidová demokracie*, 22. února 1991, s. 3.

²²⁸ *Dražba jako ozdravná operace?* In: *Lidová demokracie*, 28. ledna 1991, s. 1.

přihazoval bývalý tajemník OV KSČ v Praze Hofman a sekundoval mu přitom bývalý vedoucí oddělení ÚV KSČ Čejka.“ Nakonec byla dražba anulována pro chybu komise, která připustila účast družstva. „Ale soudruzi se – jak bylo vidět – činili a za měsíc budou mít příležitost znovu. Diváky na dražbě by určitě zajímalo, jak přišli k těm čtyřem milionům, s nimiž zde disponovali.“

Přetrvávající monopolní vliv komunistické nomenklatury dle *Lidové demokracie* nezvrátila ani liberalizace cen, která jí naopak umožnila obohatit se na úkor spotřebitele. Reportáž *Stát a revoluce* z 30. ledna 1991 pranýřuje způsob, jakým si vedoucí podniků i v podmínkách volného trhu udržují vysoké ceny, zatímco běžní spotřebitelé „zoufale volají po rychlé privatizaci a skutečné konkurenci v nabídce zboží, ovšem víceméně bez valného výsledku“.²²⁹ Za takové situace, konstatuje dále redaktor P. Kačer, nikoho nepřekvapí, že si nedávný sněm OF dal do svého programu jednoznačný a srozumitelný cíl – kapitalismus, neboť „jeho opaku, totiž socialismu, už mají Češi a Slováci plné zuby – jeho reziduum působí naprosto antisociálně“.

Po lednu 1991 se dosavadní spíše opatrná kritika vládní transformace výrazně vyostřuje. Ekonomická komise KDU (Křesťanské koalice) ji ve svém stanovisku z 3. ledna kritizuje jako příliš asociální a dodává, že představitelé vlády spolu s masmédií vytváří ve společnosti přesvědčení, že přechod k tržní ekonomice je nutně spjat s velkými negativními ekonomickými jevy. „Odpovědně prohlašujeme, že při kvalitním řízení tohoto přechodu a při respektování skutečných potřeb praxe, zejména v průmyslu (kterou převážná většina vedoucích ekonomů OF neprošla), lze uvedené ztráty minimalizovat.“²³⁰ Občanské fórum provádí dle komise „kabinetní ekonomickou politiku“ a rezignuje na dřívější představy o průběhu reformy, na nichž se podílela i lidová strana. Spolu s KDS kritizují lidovci i vládní návrhy omezit rozsah restitucí, vyjmout z nich majetky emigrantů a provádět je výlučně v peněžní formě (tj. nevracet například zestátněné pozemky).²³¹

Předseda Lux dokonce v únoru prohlásí, že se vláda „rozešla s vůlí lidu“ a „lze pochybovat o její legitimitě“, a zároveň dodává, že ČSL brzy představí svůj vlastní

²²⁹ *Stát a revoluce* In: *Lidová demokracie*, 30. ledna 1991, s. 1.

²³⁰ *Cesta k reformě a její ztráty. Stanovisko ekonomické komise KDU* In: *Lidová demokracie*, 3. ledna 1991, s. 1 a 3.

²³¹ *Znepokojení nad zásahy federální vlády. KDS a ČSL žádají ve svém prohlášení o podporu veřejnosti* In: *Lidová demokracie*, 5. ledna 1991, s. 1 a 3.

scénář transformace.²³² O týden později zveřejnila skutečně *Lidová demokracie* dokument nazvaný *Náčrt realistického přechodu na tržní hospodářství*, který sepsal „sbor zahraničních konzultantů ČSL“, sestavený na základě dohody mezi vedením ČSL a „skupinou zahraničních hospodářských odborníků“.²³³ Konkrétní jména autorů zveřejněna nebyla a vodítko k nim neposkytují ani dobové vnitrostranické dokumenty, kontakt se zahraničními ekonomy hlásícími se ke „křesťanskému podnikání“ však ČSL navázala nejpozději na podzim 1990. V říjnu 1990 svolala do Prahy Setkání křesťanských podnikatelů, kterého se zúčastnili zástupci 14 zemí, za účelem popularizace a osvěty o křesťansky orientovaném způsobu podnikání.²³⁴ Krátce nato vzniklo Sdružení křesťanských podnikatelů a manažerů, které si dalo za hlavní úkol vnášení etických hodnot křesťanství do oblasti podnikání, neboť „pouze na osvědčeném základě respektování křesťanského systému hodnot všemi účastníky ekonomického života může být snaha o vybudování sociálního tržního hospodářství i v naší zemi úspěšná“.²³⁵ Sdružení spolupracovalo se Světovou unií křesťanských podnikatelů (UNIAPAC), nabízí se tedy hypotéza, že touto cestou se lidová strana zkontaktovala se zahraničními ekonomy, kteří pro ni zpracovali *Náčrt*, jímž se ČSL vymezila vůči vládní transformační politice.

Lidovecký *Náčrt* se připojuje ke kritice dělení privatizace na malou a velkou podle počtu zaměstnanců v podnicích, neboť vnáší do transformačního procesu chaos a „nerespektuje vertikální návaznosti ve výrobním a distribučním sektoru“²³⁶ a spolu s doposud provedenými opatřeními měla za následek „značné snížení životní úrovně pracujícího obyvatelstva a zejména obyvatelstva odkázaného na důchody a sociální podporu“. Autoři navrhují rychlou, jednorázovou a kompletní privatizaci, která zlikviduje odvětvové monopoly, po níž by měla následovat fázová liberalizace cen a mezd a následně restituce znárodněného majetku původním majitelům.

Liberalizaci cen by podle nich měla probíhat v několika fázích tak, aby co nejméně dopadla na životní úroveň obyvatelstva, a hlavně až po privatizaci podniků,

²³² *Vytvořit jednotný křesťanský blok. Z tiskové konference ČSL* In: *Lidová demokracie*, 15. února 1991, s. 1 a 3.

²³³ *Náčrt realistického přechodu na tržní hospodářství* In: *Lidová demokracie*, 23. února 1991.

²³⁴ *Křesťané a tržní ekonomika*, In: *Lidová demokracie*, 10. října 1990.

²³⁵ *Lidová demokracie* 8. ledna 1991, s. 13 – reklama sdružení s přihláškou.

²³⁶ *Náčrt realistického přechodu na tržní hospodářství* In: *Lidová demokracie* 23. února 1991, s. 3.

aby se vytvořil konkurenční tlak na snižování spotřebitelských cen. Ekonomická komise KDU navrhuje liberalizovat nejprve odvětví, na nichž nemá stát žádný strategický zájem, a státní kontrolu cen u důležitějších komodit odbourávat teprve později, podle plánů jednotlivých ministerstev, která vypracují plány liberalizace pro konkrétní odvětví. Komise se přitom odvolává na zkušenosti japonské cenové liberalizace z roku 1960.²³⁷ Stejně tak uvažují lidovci i o počátečním omezení kapitálového trhu (burzy) bezprostředně po privatizaci, neboť volný tok kapitálu by mohl vyvolat nežádoucí krátkodobou spekulativní horečku, naopak pro zajištění co nejnižších cen potravin plánují přednostní otevření surovinové a plodinové burzy hned po privatizaci. Fázově by se podle nich měla zavádět směnitelnost koruny, tj. mělo by vedle sebe fungovat paralelně několik směnných relací pro různé subjekty (zahraniční turisty, podniky apod.) aby umožnila čs. podnikům se postupně adaptovat na ceny zahraničních trhů.

Přesto tyto principiální výhrady se tři dny po otištění *Náčrtu* vyslovili všichni přítomní lidovečtí poslanci pro přijetí zákona o velké privatizaci. Bezprostředně po hlasování však předseda Lux přijatou právní úpravu kritizoval, neboť použití kuponů podle něj povede k „atomizaci vlastnictví“, a celá velká privatizace je náchylná k zneužití nomenklaturními kádry, které mají přístup k cenným informacím, neboť tvoří většinu osazenstva ministerstev. „Co je to platné, když někdo bude chytrý a podnikavý...“, povzdechl si v rozhovoru pro *Lidovou demokracii* a dodal, že ČSL privatizaci podporuje, chybu však spatřuje v jejím dělení na malou a velkou. „Privatizace by měla být zásadně odvětvová a také vertikální. Co je platné, když privatizují finálního výrobce a neprivatizují předtím jeho subdodavatele.“²³⁸

Výroky J. Luxe ilustrují celkový postoj ČSL k vládní transformaci, který se vyznačuje oscilováním mezi stanovisky „spíše ano“ a „spíše ne“. Sám předseda strany měsíc po svém prohlášení o tom, že federální vláda ztratila legitimitu a že lidová strana hodlá zpracovat vlastní koncepci privatizace, uvádí v rozhovoru pro *Lidovou demokracii*, že „křesťanské strany v ekonomice nevytvářejí zásadní antiprogram“ proti vládní politice a přimlouvá se za další diskusi o budoucí podobě transformace, v momentě, kdy jsou všechny příslušné zákony již schváleny.²³⁹

²³⁷ *Cesta k reformě a její ztráty. Stanovisko ekonomické komise KDU* In: *Lidová demokracie*, 3. ledna 1991, s. 1 a 3.

²³⁸ *Ing. Lux: Zákon není dokonalý*, In: *Lidová demokracie*, 28. února 1991, s. 1.

²³⁹ *Rozčilení není program* In: *Lidová demokracie*, 15. března 1991, s. 3.

Programová komise KDU-ČSL nakonec doporučuje před volbami 1992, aby kandidáti při zaujímání stanoviska vycházeli z „realistického hodnocení situace: pozitiva převažují nad negativy“ a roli ČSL spatřuje v „korigování liberálně kapitalistických tendencí“.²⁴⁰

Řadoví členové strany vyjadřovali dlouhodobě nesouhlas zejména s myšlenkou kupónové privatizace, neboť se obávali toho, že umožní bývalým nomenklaturním strukturám získat ekonomickou moc. Už v červnu 1990 lidová strana spolu s koaličními partnery varuje, že „vláda jedné strany byla nahrazena vládou bývalé komunistické byrokracie“ a že komunisté „mají silnou politickou mašinerii podporovanou značnými finančními zdroji a kontrolními pozicemi ve státě a ekonomii“ (myšleno ekonomice).²⁴¹ *Lidová demokracie* ve stejné době upozorňuje, že nejzávažnějším problémem malé privatizace je právě otázka nečistě a nezákonně nabytých peněz, které mohou být přes transformační proces vyprány, což naprosto uniklo pozornosti zákonodárců, kteří zákon o její realizaci schvalovali.²⁴²

Na podzim 1990 se pak k této kritice připojují i zástupci regionů a odmítají zejména kupónovou privatizační metodu; liberečtí lidovci prohlašují, že je „přímo předurčena k machinačním postupům, které povedou k dalšímu obohacování úzké vrstvy již majetných občanů“,²⁴³ společné prohlášení organizací z celých severních Čech označuje politiku federálního ministerstva financí dokonce za „ekonomický puč byrokracie a špiček technokracie“, který povede k převodu majetku do rukou těch, u nichž „solidnost nabytého majetku za předchozího režimu je víc než problematická“.²⁴⁴ Nebezpečí nomenklatury tepe i stanovisko ústředního výboru z 12. listopadu 1990, které velmi kriticky hodnotí první listopadový rok („mnozí poukazují na skutečnost, že ti, kteří zbohatli za minulého režimu, nyní bohatnou ještě víc“) a

²⁴⁰ AČSL, f. 3 „Předsednictvo ÚV“, *Závěry programové komise*, jaro 1992, s. 3.

²⁴¹ . Viz AČSL, f. 17 „Volby 1990“ *Československá křesťanská a demokratická unie: Volební koalice, červen 1990* s. 8.

²⁴² *Kostky malé privatizace vrženy* In: *Lidová demokracie*, 26. října 1990, s. 1.

²⁴³ AČSL, f. 1 „Mimořádný sjezd“, *ČSL před mimořádným sjezdem. Hodnocení, úvahy, analýzy, náměty*, s. 9.

²⁴⁴ AČSL, f. 1 „Mimořádný sjezd“, *Dokument krajské organizace předkládaný jednání mimořádného sjezdu ČSL*, s. 5.

jako jeden z prvních kroků k nápravě požaduje odstranění „vládní nomenklaturní mafie“, neboť jinak zůstane zachována „moc komunismu“.²⁴⁵

Tyto kritické hlasy se promítly i do oficiálního stanoviska strany ke kupónové privatizaci ve *Volebním programu ČSL*, který vypracovaly programové komise na základě diskusí na podzimním sjezdu. V něm se praví, že jakkoliv lze kupóny použít jako dílčí privatizační metodu, tak ve větším měřítku nepovede k vytvoření kýžených zodpovědných vlastníků, neboť nijak nestimuluje podnikavost budoucích DIKů a pouze je láká na představu rychlých bezpracných zisků, a kromě toho umožňuje nežádoucí spekulace s nahromaděným kupónovým kapitálem.²⁴⁶

Namísto investičních kupónů prosazuje ČSL podnikové akcie, které mají zaměstnance podniku motivovat k odpovědnému chování jak při práci, tak při nakládání se svými podíly. Tento postup propagují nejen programové komise v centru strany, ale i zástupci regionů, kteří začínají kritizovat vedení ČSL za to, že program strany neprosazuje dostatečně silně. Do této doby vždy zdůrazňovali křesťanskou politiku smírnou, konsensuální a dialogickou, nyní požadují po svém vedení větší razanci a vymezení se vůči „nevybíravým politickým útokům“ zejména ze strany OF, vůči němuž vystupují představitelé ČSL až „poníženě servilně“.²⁴⁷ Průraznější metody politického boje by měla podle nich strana uplatnit právě při vyjednávání o transformačních zákonech, aby privatizační projekty „nezůstaly v rukou komunistické mafie, která nadále sedí na důležitých místech“ neboť to bude právě ona, která podle vládního návrhu bude tyto projekty zpracovávat²⁴⁸

Většina členů strany se podle všeho stavěla vůči kupónové privatizaci velmi kriticky, přesto se našly i opačné názory. *Lidová demokracie* na svých stránkách poskytovala prostor i programovým textům, které se částečně nebo vůbec neztotožňovaly s oficiální politikou strany; během druhé poloviny roku 1990 vycházely na jejích stránkách články ekonoma J. Zeleného (viz předchozí), v říjnu otiskla úvahu matematika Jiřího Součka *Komu patří privatizovaný majetek?*,²⁴⁹ jejíž autor podporuje ideu investičních kuponů zdarma poskytnutých obyvatelstvu, neboť

²⁴⁵ *Prohlášení ÚV ČSL* In: *Lidová demokracie*, 12. listopadu 1990, s. 1.

²⁴⁶ AČSL, f. 13 „Programy, stanovy 1990-1999“, *Volební program ČSL*, s. 16.

²⁴⁷ AČSL, f.1 „1. zemský sjezd“, *Záznam ze sjezdového jednání ČZO*, s. 8.

²⁴⁸ AČSL, f.1 „1. zemský sjezd“, *Záznam ze sjezdového jednání ČZO*, s. 15.

²⁴⁹ *Komu patří privatizovaný majetek?* In: *Lidová demokracie*, 11. prosince 1990, s. 8.

nejlépe umožňují, aby si každý občan ČSFR odebral stejný díl „vlastnictví lidu“, na nějž má morální nárok. „Nenechme se zaslepit demagogií o tom, že nějaká chudinka babička si nebude vědět rady s kupóny,“ odmítá jednu z hlavních námitek adresovaných této metodě a dodává: „...on už se najde nějaký šikovný synovec, který jí poradí“. Tato logika vede Součka k odmítnutí malé privatizace, neboť dostatek kapitálu ke koupi provozovny není pro něj oprávněním k jejímu nabytí v „bodě nula“ počátku tržní ekonomiky, kdy má dostat stejnou šanci každý. „Státní orgány, které malou privatizaci připravují, mají v úmyslu tyto [podniky] prodat a tedy zacházet s nimi, jako by byly jejich vlastnictvím,“ kritizuje celou ideu malé privatizace s poukazem na to, že vlastníkem národního majetku není stát, ale každý občan československé republiky, a tudíž je metoda investičních kuponů jedinou skutečně spravedlivou transformační cestou.

Tento koncept, byť zveřejněný v oficiálním periodiku strany, nezanechal v debatách uvnitř ČSL výraznější stopy. Vedle něj zveřejnila *Lidová demokracie* ve stejné době i program „demokratické ekonomické privatizace“, sepsaný manžely Steinerovými z Klubu samosprávného lidového podnikání, který je do velké míry totožný s pozdějším konceptem komunistické „demokratické ekonomické reformy“ (viz tam),²⁵⁰ a má s lidoveckou politikou styčné body v kritice státní byrokracie a její role v privatizačním procesu, rozchází se s ní však v otázce role státu v budoucím majetkovém uspořádání a prosazuje systém pronájmu státního vlastnictví soukromým subjektům namísto jeho privatizace.

ČSL a transformace zemědělství

Otázka dalšího vývoje venkova a především majetkové přesuny v sektoru zemědělství byly pro lidovou stranu od počátku polistopadového vývoje klíčovým tématem, neboť venkovské zemědělské oblasti považovali lidovci za hlavní základnu svého voličstva.²⁵¹ Vedení strany nejprve doporučovalo zaujímat vůči ožehavým otázkám budoucnosti opatrný přístup; zatímco v Čechách a ve větších městech měli

²⁵⁰ *Byrokratická nebo demokratická privatizace?* Autoři Ing. Pavla Stainerová a Ing. Miroslav Stainer, In: *Lidová demokracie*, 24. října 1990, s. 6.

²⁵¹ To potvrzuje na tiskové konferenci k V. sjezdu ČSL i předseda strany J. Bartončík viz AČSL, fond 1 „V. sjezd“ *Tisková konference ČSL 5. dubna 1990 (stenografický zápis)*, s. 12.

volební kandidáti postavit kampaň na odmítání socialismu a propagování privatizace, na Moravě a na venkově měli více zdůrazňovat svou křesťanskou identitu a otázku privatizace zemědělství nechat stranou, aby kvůli citlivému tématu nepřišli o hlasy.²⁵²

Až do podzimu 1990 nemají lidovci v otázce transformace zemědělství jasno; návrhu programu z července mluví o podpoře „účelné struktury zemědělství“ a přidružených činností zemědělských výrobců,²⁵³ propagační materiál pro červnové volby zase zdůrazňuje nutnost obnovit tradiční struktury venkovského hospodářství a „bytový vztah rolníka k půdě, na které pracuje“.²⁵⁴ Rozhodnutí zda setrvat v družstvu či hospodařit soukromě má zůstat na samotných zemědělci, otázku budoucnosti státního sektoru však nechává text nezodpovězenou, mluví pouze o „zavedení principů tržního mechanismu do zemědělství“ a naznačuje odstátnění zpracovatelských odvětví. Na rozdíl od průmyslu, v němž prosazují od počátku dalekosáhlou privatizaci, přistupují lidovci k sektoru zemědělství mnohem opatrněji. Nutnost diferenciovaného přístupu k rolníkům zdůrazňuje na jaře 1990 i J. Lux, když varuje své spolustraníky: „Neobstojíme s tím, jestliže vystoupíme proti zemědělství jenom s kritikou a nabídneme pouze privatizaci, i když v podstatě je to oprávněné“.²⁵⁵

Mezi programovými materiály, které rozeslalo ústředí po neúspěšných volbách v červnu 1990 regionálním organizacím k posouzení, bylo i *Programové prohlášení Svobodné rolnické strany*, opatřené vysvětlující douškou „s tímto programem se ztotožňujeme“, kterou za něj dopsala komise pro přípravu mimořádného sjezdu. Svobodná rolnická strana (SRS) se zúčastnila křesťanské volební koalice v roce 1990 a v následujících měsících dále spolupracovala s ČSL, nakonec se o dva roky později sloučila s Agrární republikánskou stranou do České a Moravské agrární strany, aby spolu s ní zmizela v propadlišti politické bezvýznamnosti a voličského nezájmu.²⁵⁶ Na podzim 1990 se však lidovcům jevila, coby zástupce soukromých zemědělců, jako perspektivní partner v momentě, kdy ČSL hledala novou politickou orientaci.²⁵⁷

²⁵² AČSL, f. 1 „V. sjezd“, *Záznam diskuse na sjezdu*, s. 9.

²⁵³ AČSL, f.1 „V. sjezd“, *Návrh programu ČSL pro mimořádný sjezd strany*, s.7.

²⁵⁴ AČSL, f. 1 „V. sjezd“, *Program Československá strany lidové*, s. 15.

²⁵⁵ AČSL fond 1 „V. sjezd“, *Záznam diskuse na sjezdu*, s. 170.

²⁵⁶ Viz MALÍR, Jiří, a kol.: *Politické strany*, II. díl, s. 1611.

²⁵⁷ AČSL, f. 1 „Mimořádný sjezd“, „*Zpráva za minulé období a nástin politické linie*“, s. 9.

Rolníci jsou vedle křesťanských stran a antikomunistických sdružení vnímáni jako nejpřirozenější političtí spojenci lidové strany.²⁵⁸ Program SRS, který vzala přípravná sjezdová komise za svůj, počítá s tím, že státní statky budou transformovány na akciové společnosti, případně že budou pronajímat svůj majetek soukromě hospodařícím zemědělcům, zejména v nedosídlených pohraničních oblastech.²⁵⁹ Soukromí i družstevní rolníci by navíc měli mít právo přednostní kapitálové účasti při privatizaci zpracovatelských zemědělských provozů. Tyto myšlenky se promítly i do *Návrhu volebního programu*, který sestavila programová komise na základě diskusí na Mimořádném sjezdu; v něm se předpokládá privatizace veškeré státní zemědělské půdy přímým prodejem nebo dražbou tak, aby družstva a soukromí zemědělci mohli co nejvíce scelovat svoje pozemky, k čemuž jim stát poskytne nepřímé dotace formou úhrad z úroků či půjček.²⁶⁰ Zaměstnanci státních statků, které budou transformovány na akciové společnosti, mají mít právo na přednostní nákup prioritních akcií podniku (tj. akcií s přednostním právem na výplatu dividend ze zisku oproti ostatním akcionářům) přičemž jim 50 % úroků z půjček, které si na tento obchod vezmou, uhradí stát.

V těchto návrzích se silně prosazují zájmy profesních zemědělských organizací, s nimiž ČSL při koncipování zemědělské politiky spolupracovala (např. Svaz chovatelů hovězího dobytka, Sdružení vlastníků půdy apod.). Zemědělská otázka je navíc pro lidovce úzce spojená se snahou o nápravu vlastnických křivd skrze restituce (označovány jako „reprivatizace“), jež mají poskytnout půdu vlastníkům, kteří k ní díky své rodinné historii mají pozitivní vztah a jsou zárukou zodpovědného hospodaření. Půda je pro lidovce především objektem silně ochranářského, paternalistického přístupu, a nastolení nového vztahu k ní „návratem přirozeného životního cyklu a obnovení vztahu člověka – hospodáře k (...) celému prostředí jako živému organismu“.²⁶¹ To platí nejen v zemědělství, ale i ve městské krajině, kde by měl dle lidovců stát zabránit spekulaci s nemovitostmi a omezit jejich

²⁵⁸ Viz např. kandidátský projev J. Cuhry na předsedu strany na podzimním Mimořádném sjezdu In: AČSL, f. 1 „Mimořádný sjezd“, *Projev Ing. Cuhry*, s. 2.

²⁵⁹ AČSL, f. 1 „Mimořádný sjezd“, *Programové prohlášení Svobodné rolnické strany*, s. 2.

²⁶⁰ AČSL, f. 13 „Programy, stanovy 1990-1999“, *Volební program ČSL*, s. 20.

²⁶¹ AČSL, f. 1 „Mimořádný sjezd“, *Dokument krajské organizace předkládaný jednání mimořádného sjezdu ČSL*, s. 7.

nabývání „cizinci a zahraničními institucemi“.²⁶² Oproti některým dobovým návrhům, které se snažily omezit jejich rozsah např. vyjmutím majetku emigrantů či posunutím restitučního data k roku 1955, se lidovci zasazují za „restituce v plném rozsahu“, tj. s působností na majetek zestátněný po únoru 1948 a to jak v peněžní, tak v naturální formě.²⁶³

Vládní zemědělskou politiku kritizuje ČSL dlouhodobě jako nekoncepční, neboť rozdělení privatizačního procesu na malou a velkou část nerespektuje odvětvovou strukturu potravinářského komplexu, přetrhává návaznosti mezi jednotlivými články potravinářského řetězce a v konečném důsledku hrozí jeho celkovým rozpadem.²⁶⁴ Člen ÚV Kašpar dokonce označuje v březnu 1991 vládní zemědělskou koncepci za „pokračování Gottwaldovy a Ďurišovy politiky“.²⁶⁵

ČSL obrací svou pozornost na zemědělství zejména po lednu 1991, kdy první provedené reformy způsobily zdražení některých potravin, zatímco jiných (např. másla) byl přebytek a hromadily se ve skladech. Redaktor *Lidové demokracie* Pavel Kačer přičítá tyto problémy drahé a neefektivní potravinářské výrobě, kterou lze vyléčit jen rychlým a úplným odstátněním zemědělského sektoru. „Jen tam, kde pole a další zemědělský majetek někomu patří, lze vyrábět potraviny s přístupem hospodářů“,²⁶⁶ píše v redakčním komentáři a dodává, že zvětšující se hospodářské potíže JZD jen dokládají neefektivnost tohoto systému hospodaření po odbourání systému státních dotací. Takový ortel nad zemědělskými družstvy je však v rámci lidové strany spíše výjimkou.²⁶⁷

Svou představu o zemědělské transformaci lidovci dále specifikují před volbami v červnu 1992 a činí z ní jeden z hlavních pilířů svého programu. Má se odehrát skrze tři postupné kroky převodu majetku – nejprve do rukou majitelů před rokem 1948 (restituce), dále rozdělením majetku zemědělských družstev mezi jeho

²⁶² AČSL, f. 1 „Mimořádný sjezd“, *Návrh programu Čs. strany lidové pro mimořádný sjezd strany*, s. 8.

²⁶³ *Znepokojení nad zásahy federální vlády. KDS a ČSL žádají ve svém prohlášení o podporu veřejnosti* In: *Lidová demokracie*, 5. ledna 1991, s. 1 a 3.

²⁶⁴ *Stanoviska předsednictva ÚV ČSL k územnímu uspořádání, lustracím a zemědělství* In: *Lidová demokracie*, 26. ledna 1991, s. 1.

²⁶⁵ AČSL, fond 1 „1. zemský sjezd“, *Záznam jednání ČZO*, s. 8.

²⁶⁶ *Obnovit vlastnická práva* In: *Lidová demokracie*, 5. ledna 1991, příloha LD na neděli, s. 2.

²⁶⁷ Kritika se zaměřovala spíše na jednotlivé negativní případy než na celkovou ideu zemědělského družstevnictví, např. na neprůhlednou transformaci Slušovic. Viz *Privatizace, nebo zlodějna?* In: *Lidová demokracie*, 5. února 1991, s. 9.

členy (transformace) a nakonec privatizací státních statků. Podrobně propracovaný projekt opět počítá se silnou státní podporou zemědělců, ať už formou dotací na odkup pozemků nebo prioritního práva k získání majetku zpracovatelských státních závodů, a svůj celkový cíl v oblasti zemědělství definuje jako „zajištění zdravé a cenově dostupné výživy v podmínkách tržního hospodářství“.²⁶⁸

Rostoucí význam zemědělské transformace pro politiku lidové strany dokládají i pokyny programové komise pro nadcházející volební klání, v nichž označuje za cílovou skupinu potencionálních voličů kromě věřících a malých podnikatelů hlavně zemědělskou část venkova a v rámci mládeže zejména studenty zemědělských vysokých škol.²⁶⁹ Na tyto skupiny se lidová strana snažila cílit svou volební kampaň, ve výsledku jí však přinesla ještě méně hlasů než dva roky předtím. Samotní členové strany později označili celou zemědělskou koncepci strany jako neúspěšnou, přes velké prostředky, které do ní ČSL investovala, a konstatovali, že zemědělci, pokud se nepřidali k některé masové straně, chápali jako reprezentanta svých zájmů spíše Liberálně-sociální unii.²⁷⁰

²⁶⁸ AČSL, f. 17 „Volby 1992“, *Místo chaosu řád – místo řečí skutky. Programové teze KDU-ČSL pro období po sjezdu 1992*, s. 13-16.

²⁶⁹ AČSL, f. 3 „Předsednictvo ÚV“, *Závěry programové komise*, s. 2.

²⁷⁰ AČSL, f. 3 „Předsednictvo ÚV“, *Rozbor průběhu a výsledku volební kampaně a voleb v r. 1992*.

Transformační politika KSČM

Vnitřní vývoj strany

Na revoluční události listopadu 1989 zareagovalo nové vedení KSČ svoláním Mimořádného sjezdu strany na dny 20. a 21. prosince 1989 do prostorů Vysoké školy politické v pražských Vokovicích. Sjezd představuje zásadní mezník v dějinách strany, která se na něm distancovala od autokratických praktik bývalého vedení a přihlásila se k principům parlamentní demokracie. Již týdny probíhající eroze stranické gerontokracie byla zpečetěna odvoláním celého ústředního výboru, rozpuštěním Lidových milic a zrušením stanov strany. Zrušena byla i platnost *Poučení z krizového vývoje po XIII. sjezdu* a všech usnesení, která se týkala období pražského jara a která odsuzovala „osmašedesátnické“ komunisty. K revizi a novému výkladu tohoto období ustavilo nové vedení v čele s L. Adamcem (který zastával obnovenou funkci předsedy strany) speciální komisi „pro objektivní zhodnocení let 1968-1969 a následujícího vývoje v ČSSR“ a vyvození osobní zodpovědnosti za vývoj v tomto období. Kromě toho začaly po novém roce fungovat i výbory pro přípravu volebního programu a pro organizaci nadcházejících voleb.²⁷¹

Atmosféra strachu a nejistoty ohledně budoucí existence strany výrazně ovládala dvoudenní jednání delegátů, jejichž nejožehavějším úkolem bylo nedopustit vnitřní rozpad strany ani nezapříčinit její budoucí postavení mimo zákon, jehož hrozba se nad hlavou KSČ bude v příštích letech objevovat s periodickou pravidelností. Potřebu co nejviditelnější očisty od hříchů minulosti a touhu udělat za obdobím diktatury tlustou čáru dobře ilustrují návrhy, zda by nebylo lepší stranu zcela rozpustit a založit znovu, či zda by neměl každý člen strany demonstrativně darovat v nemocnici krev jako důkaz toho, že je KSČ opět hodna důvěry občanů.

Prvním polistopadovým programovým dokumentem, v němž KSČ nastínila svou představu budoucího uspořádání společnosti a své role v ní, je *Akční program KSČ s podtitulem Za demokratickou socialistickou společnost v ČSSR*. Svým

²⁷¹ Archiv KSČM (dále „AKSČM“), f. „Mimořádný sjezd KSČ 1989“, *Usnesení mimořádného sjezdu KSČ* In: *Dokumenty mimořádného sjezdu KSČ*.

názvem jednak odkazuje k politickému programu jara 1968 a zároveň obohacuje pojem „socialismus“ či „socialistická společnost“ přívěskem „demokratický“. „Demokratická socialistická společnost“ je předchůdcem později používaného pojmu „demokratický socialismus“ a dle Akčního programu je jejím obsahem „sociálně spravedlivá, demokratická, humánní společnost poskytující v co nejširší míře prostor pro svobodný rozvoj všech jejích členů“²⁷²

Akční program je odrazem celkového ducha sjezdu, který měl za úkol transformovat KSČ v „moderní politickou stranu“. Hlavní pozornost soustředí na zavedení demokratických prvků do stranického aparátu i do politického života společnosti, v zahraničněpolitické oblasti potom na zapojení Československa do „evropského domu“ svobodných národů. Centrální pojem „socialistická společnost“ nahrazuje zdiskreditovaný „socialismus“, který je pro období příštích let ztotožňován především s nedemokratickým způsobem vládnutí – proto tolik zdůrazňované adjektivum „demokratický“, které se v *Akčním programu* objevuje velmi často.

Text programu se snaží inovovat doposud nehybný slovník stranických prohlášení a nahrazovat ideologické formule, které připomínají období diktatury, novými termíny. Z původní verze programu tak vypadlo slovní spojení „dělnická třída“ a bylo po diskusi nahrazeno obecně znějícím pojmem „dělníci“,²⁷³ opuštěna byla i „kulturní fronta“ ve prospěch „kulturní obce“. Naproti tomu nad termínem „demokratický centralismus“ se strhla slovní přestřelka, která skončila bez vítěze, a tak se *Akční program* k tomuto pojmu ani nehlásí, ani ho výslovně neodsuzuje. Terminologické nejasnosti se nejvíce projevíly v diskusi nad ekonomickou částí programu, nazvané „Dosáhnout zdravé ekonomiky“. Prázdné místo po ideologických floskulích, které byly odvrženy, bylo potřeba narychlo vyplnit pojmy definujícími novou politiku strany, které by dávaly dostatečně jasně najevo, že KSČ nemá v úmyslu pokračovat v systému centrálního plánování, ale ani se vzdávat étosu socialistického společenského systému. Značně mlhavé představy delegátů o tom, jak by se měl změnit panující ekonomický systém, se střetly v diskusi nad pojmem „tržní hospodářství“, které bylo nakonec doplněno o přídomek „socialistické“, aniž by se za ním skrývala konkrétní představa, o čem jde. „Jedná se o politický dokument, ne

²⁷² Ib. *Akční program Komunistické strany Československa*.

²⁷³ Ib. Viz *Záznam 2. dne jednání*, s. 31-32.

ekonomický“, zdůraznil na adresu *Akčního programu* nově zvolený tajemník strany Vasil Mohorita.²⁷⁴

Shoda nicméně panovala na tom, že tento koncept se přímo vylučuje s požadavkem dělení a navrácení státního majetku soukromým vlastníkům, což všichni přítomní stvrdili spontánním potleskem. Hospodářský program počítal s „rozvojem všech forem socialistického vlastnictví“, mezi něž ovšem patří i vlastnictví soukromé, orientované na oblast služeb a malovýrobu, a dále klade důraz na ochranu perspektivně ohrožených skupin obyvatelstva. Pohled na nadcházející období očima těch, kteří na něm mohou potenciálně trpět, je patrný i z projevu posledního generálního tajemníka Karla Urbánka, který varuje, aby společenské reformy „nevedly k tomu, že celé břemeno změn ponesou na svých bedrech jen pracující a sociálně slabší vrstvy obyvatelstva“.²⁷⁵

Akční program KSČ představoval rozchod s minulostí spíše než představu o budoucnosti a hledáme-li v něm koncepci ekonomické transformace, je nejvíce patrná její absence, kterou pociťovali i sami komunisté. Během probíhající demokratické revoluce se KSČ cítila ohrožena na samotné své existenci a vynakládala velké množství energie na to, aby před veřejností obhájila právo na život. V tomto boji pro ní znamenalo největší vzpruhu přijetí zákona o politických stranách č. 15/1990 Sb., které legalizovalo její existenci. Programové diskuse, které měly vytvořit přitažlivý program pro volby v červnu 1990, se naplno rozběhly až v momentě, kdy strana překonala toto období existenční nejistoty.

Aby byla napravena přežívající hybridní struktura strany, která zvýhodňovala české komunisty oproti jejich slovenským kolegům, byla v březnu 1990 ustavena republiková KSČM a název federativní části strany doplněn na KSČS²⁷⁶. Do programové debaty na Ustavujícím sjezdu KSČM se výrazně promítl politický vliv nově vzniklých názorových platforem, které sdružovaly členy strany podle nejrůznějších názorových principů. Z nich hrálo v období těsně následujícímu sametové revoluci největší roli Demokratické fórum komunistů, které se ustavilo na

²⁷⁴ Ib. s. 35.

²⁷⁵ Ib. *Záznam 1. dne jednání*, s. 58.

²⁷⁶ V dalším textu je respektováno toto používání zkratky KSČ pouze v kontextech, které se týkají období do března 1990.

konci listopadu 1989²⁷⁷ okolo programu demokratizace strany a společnosti. Před Mimořádným sjezdem uveřejnilo svůj celkem dvanáctibodový program, který požadoval mj. výměnu starého vedení KSČ, odsouzení demokratického centralismu, rehabilitaci lidí postižených po roce 1968 apod.²⁷⁸

DFK brzy dosáhlo velké podpory, konkrétní údaje o sympatizantech se liší a skutečné množství podporovatelů lze těžko odhadovat, horní čísla se pohybují až okolo 400 000 členů.²⁷⁹ Pro srovnání: ke dni voleb v červnu 1990 evidovala KSČS přes 750 000 členů, tj. ani ne polovinu své členské základny z října 1989, z toho pod KSČM spadalo přes 560 000 členů.²⁸⁰ V rámci DFK však působila i celá řada nekomunistů. Hnutí, ačkoliv vzniklo v rámci strany, mělo silně eklektický charakter a nespojovalo svou existenci nutně s KSČ, naopak od samého začátku veřejně deklarovalo, že pokud se komunistická strana neodhodlá k zásadním vnitřním reformám, bude se nadále izolovat od zbytku veřejnosti a „DFK i statisíce dalších komunistů by v takovém případě nemohly setrvávat uvnitř KSČ“.²⁸¹ Návrh na užší začlenění DFK do struktury strany s tím, že by dostalo práva základních organizací, který byl vznesen na Mimořádném sjezdu jedním z jeho příznivců, zavrhl samotní členové fóra.²⁸²

Část jeho členů hned při příležitosti prvního sjezdu DFK v únoru 1990 v Brně z fóra odešla a založila si vlastní nekomunistickou stranu Československé demokratické fórum, která v následujících volbách naprosto propadla.²⁸³ Podle

²⁷⁷ P. Fiala, M. Mareš a P. Pšejka uvádí za datum vzniku DFK 27. listopadu, stejné datum uvádí i oficiální zpráva XVIII. Sjezdu KSČS z podzimu 1990 ve zprávě *Příčiny historické porážky strany*. Oproti tomu jeden z jeho zakladatelů J. Sedlák datuje vznik DFK již k 25. listopadu v souvislosti s o den dříve proběhnulým plénem ÚV. Viz MALÍŘ, Jiří – MAREK, Pavel a kol.: *Politické strany. Vývoj politických stran a hnutí v čs. zemích a Československu. II. díl 1938-2004*, Doplněk, Brno 2005 s. 1421. Dále AKŠČM, fond „XVIII. sjezd KSČS“, *Návrh písemné zprávy ÚV KSČS pro XVIII. sjezd KSČS*, s. 10. Srov. s SEDLÁK, Jaromír: *Muž nad stolem*, Nakladatelství BVD s.r.o., Praha 2010, s. 170.

²⁷⁸ Viz *S čím jde DFK na mimořádný sjezd KSČ* In: *Rudé právo*, 20. prosince 1989, s. 3.

²⁷⁹ Viz SEDLÁK: *Muž nad stolem*, s. 171. Oproti tomu oficiální prohlášení DFK z 20 prosince 1989 mluví o „60 000 stoupenců a statisících dalších sympatizantů“.

²⁸⁰ *Informace o stavu členské základny, základních organizací a klubů KSČ k 30.6 1991* In: AKŠČM, fond „1. sjezd KSČM“.

²⁸¹ *S čím jde DFK na mimořádný sjezd*, RP 20.11 1989.

²⁸² Viz AKŠČM, fond „Mimořádný sjezd KSČ 1989“, *Záznam 1. dne jednání*, s. 62.

²⁸³ Podle dalšího ze zakladatelů DFK, bývalého špiona KGB Karla Köchera, se chtěla část komunistického fóra spojit již v listopadu 1989 s Občanským fórem, k čemuž však kvůli nesouhlasu některých čelných představitelů OF (zejména ekonoma Věňka Šilhána) nedošlo. Viz ŠEVELA, Vladimír: *Český krtek v CIA*, Prostor, Praha 2015, s. 359.

některých svědectví mělo být DFK spíše „pražskou záležitostí“ s malým dosahem mimo hranice centrálních orgánů strany, proti čemuž by však eventuálně mluvil velký počet členů a také vystupování jeho představitelů, kteří se naopak v rámci strany prezentovali jako hlas členské základny.²⁸⁴ Po volbách v červnu 1990 se z nich dostal do zastupitelských sborů pouze jediný, což vyvolalo kritiku ze strany DFK a obvinění na adresu stranických orgánů z toho, že „zřejmě dosud nepochopili, že DFK není vnitřní nepřítel strany“.²⁸⁵

DFK se ústy svých reprezentantů vyslovovalo pro oproštění myšlení strany od ideologických dogmat, podporu parlamentního demokratismu a základní ekonomické svobody, nebylo však platformou, která by měla ambici formulovat ucelenou ekonomickou politiku. V momentě, kdy po republikových a federálních sjezdech na podzim 1990 strana zdemokratizovala své fungování a přijala nové stanovy, se program DFK vyčerpal a hnutí postupně z politického života KSČ vypadlo. Z důvodu vnitřní nesourodosti a neucelenosti programu, který se orientoval převážně jen na procedurální otázky politického provozu, se však DFK výrazněji nezapsalo do debat o ekonomické transformaci ani v době svého největšího významu v první polovině roku 1990.

Vedle DFK vzniklo pod střešou KSČM i několik dalších názorových platforem, které se různou měrou aktivně podílely na utváření komunistické koncepce ekonomické transformace. V květnu 1990 se proti aktivním zastáncům reformního směřování politiky KSČM ustavila konzervativní skupina tzv. Marxisticko-leninských klubů – samotný odkaz na V.I. Lenina v názvu naznačoval opozici vůči ideologickému revizionismu, který byl v té době ve straně na koni. Širší spolupráci KSČM s ostatními levicovými stranami se na 1. sjezdu na podzim 1990 neúspěšně snažila prosadit tzv. Demokratická platforma KSČM²⁸⁶, obdobným směrem šly i aktivity Sociálně demokratické iniciativy. Kromě nich fungoval v KSČM ještě Samosprávný klub komunistů, Samosprávný aktiv komunistů, Sociálně demokratická

²⁸⁴ Viz SEDLÁK: *Muž nad stolem*, s. 171. Srov. s vystoupením zástupce DFK na ustavujícím sjezdu KSČM v březnu 1990 In: AKSČM, fond „Ustavující sjezd KSČM“, *Ustavující sjezd KSČM. Přepis stenografického záznamu*, s. 25.

²⁸⁵ AKSČM, fond „Zasedání ÚV 1990-1992“, 3. zasedání ÚV KSČM, *Přepis stenozáznamu*, projev zástupce Karlovarska, s. 21.

²⁸⁶ Po neúspěšné snaze o změnu názvu strany se její členové na celostátní konferenci 15.12.1990 rozhodli vypustit značku KSČM alespoň z názvu platformy. Tento fakt dokládá odstředivé tendence hlavních stranických frakcí směrem od toho, co jejich členové vnímali jako „bolestínské ulpívání na minulosti“.

iniciativa a v programových debatách velmi aktivní Zelená platforma.²⁸⁷ Většinu radikálnějších reformistů sdružila na jaře 1991 tzv. Demokratická levice v KSČM v čele s V. Mohoritou a Michalem Krausem, přičemž velká část jejích členů stranu opustila na jaře 1992 po neúspěšné snaze vypustit z názvu strany přídomek „komunistická“.

Existence těchto názorových uskupení dokládá proces ideového hledání sebe sama, kterým strana v prvních porevolučních letech procházela, a zároveň poměrně širokou otevřenost vůči alternativním levicovým koncepcím, které se mohly vyjadřovat skrze oficiální komunikační kanály strany, jako bylo zpočátku Rudé Právo, později vnitrostranické periodikum Mosty a od roku 1991 Haló noviny. Kromě příznivců sociáldemokratismu, zeleného socialismu, eurokomunismu či konzervativního marx-leninismu na jejich stránkách dostávali prostor například i členové trockistických frakcí čtvrté internacionály.

Obdobně jako ostatní tradičně stranické noviny (Lidová Demokracie, Právo Lidu) i Rudé Právo stálo po převratu před otázkou, zda se nadále profilovat jako tiskový orgán mateřské strany či zda se osamostatnit, jak po obsahové tak i finanční stránce. Zatímco sociální demokracii a lidové straně se podařilo v následujícím roce zkáznit odstředivé tendence „svých“ novinových redakcí, ústředí KSČS už v listopadu roku 1990 souhlasilo s odlukou Rudého Práva od stranického rozpočtu a tím pádem kompletním rozchodem redakce s KSČ.²⁸⁸ Vydávání novin, které se nově v podtitulu definovaly jako „levicový list“, převzala od 2. ledna 1991 namísto stranického Vydavatelství Florenc akciová společnost Borgia, složená převážně ze samotných redaktorů. Dle vyjádření šéfredaktora Z. Porybného byla hlavní motivací pro rychlé odstřihnutí se od KSČ obava z konfiskace nakladatelství Florenc, která by mohla vést k úplnému zastavení tisku. Opodstatněnost obdobných obav dokazuje to, že Lidová demokracie i Právo lidu na rozdíl od Rudého Práva zanikly ještě v první polovině 90. let, neboť si jejich strany nemohly dovolit je dlouhodobě financovat.

Odluce Rudého Práva předcházelo několik měsíců konfliktů s ÚV KSČS, kdy se redakce vědomě snažila profilovat jako nezávislý subjekt vůči komunistické

²⁸⁷ Informace o některých uskupeních jsou velmi kusé a zmínky o nich se objevují velmi sporadicky, všechny tyto zmíněné platformy byly aktivní nejpozději v březnu 1991, viz zápis 4. zasedání ÚV KSČM, s. 1 In: AKSČM, fond „Zasedání ÚV 1990-92“.

²⁸⁸ AKSČM, fond „18. sjezd KSČM“, *Stanovisko redakční rady Rudého Práva* In: *Dokumenty 18. sjezdu KSČS*, s. 71.

straně, což vyvolávalo častou kritiku nejen z vedení, ale i z členské základny, zejména před volbami v červnu 1990. Přestřihnutí pupeční šňůry se tak nakonec jevilo jako kompromis výhodný pro obě strany, přesto z komunistické strany zaznívaly ještě několik měsíců poté kritické hlasy, které vedly k přestřelkám mezi redakcí a vedením KSČS.²⁸⁹

Oproti Mimořádnému sjezdu v listopadu 1989, jehož hlavní náplní bylo účtování s minulostí, byl Ustavující sjezd KSČM v březnu 1990 první příležitostí, kde členové strany i její ústřední orgány veřejně vyjádřili své představy o tom, jak by se měli komunisté postavit k nadcházející ekonomické transformaci – zda ji odmítnout či zda se k ní přihlásit, a pokud ano, k čemu by měl tento proces vést a jak by se měl odehrávat. Přijetí programového prohlášení nazvaného „Ku prospěchu Čech, Moravy, Slezska a celé společnosti“ předcházelo vypracování jeho návrhu, o kterém se vedly na sjezdu bouřlivé diskuse. Kromě toho vypracovala federální KSČS tzv. „Teze volebního programu“, heslovitě vyjmenované programové priority komunistické strany, na které reagovaly všechny okresní organizace strany svými připomínkami, přednesenými na březnovém sjezdu KSČM.

Srovnání těchto dokumentů spolu s diskusí, která probíhala během jednodenního sjezdu, nabízí pohled do procesu utváření nové politiky komunistické strany, která se ve vztahu k ekonomické transformaci utvářela již od jara 1990 okolo několika základních konceptů. Ve straně již od listopadových událostí převažovaly svou aktivitou reformní proudy a ty definovaly identitu KSČM jakožto strany, která se hlásí k projektu ekonomické transformace a zpočátku (zhruba do konce roku 1990) i podporuje vládní transformační politiku. S narůstající nespokojeností s prováděnými kroky se KSČM stále více vzdalovala od transformačního konsensu s ostatními politickými stranami a na základě hodnotových orientací, narýsovaných na jaře 1990, vytvořila o necelý rok později vlastní poměrně propracovanou koncepci tzv. „demokratické ekonomické reformy“. Ony hlavní motivy, které určovaly rysy komunistické transformační politiky a které se v různých obdobích prosazovaly s různou intenzitou, lze shrnout do několika obecných kategorií, jejichž podrobnějšímu rozboru se budou věnovat další kapitoly. Na tomto místě tak budou představeny pouze stručně, tak, aby umožnily další výklad.

²⁸⁹ Viz např. *Mluvčí KSČM Iže*, Rudé Právo 9.7 1991, s. 2.

První z nich představuje koncept „demokratického socialismu“, který se na jaře 1990 ustavil jako nový centrální projekt komunistického politického myšlení. „Demokratický socialismus“ je pokusem odvrhnout autoritářské deformace, s nimiž byla strana asociována, a zároveň se explicitně přihlásit k demokratickému parlamentarismu s jeho dělbou moci a nezávislostí státních institucí. Kromě toho však naznačuje i pojetí demokracie, které se neomezuje na formální vymezení pravomocí politických subjektů, ale má ambici realizovat se i v ekonomické sféře. „Socialismus“ je spojen s určitým uspořádáním majetkových vztahů ve společnosti, které se legitimizuje poskytováním rovných možností všem jejím členům, a adjektivum „demokratický“ lze chápat i jako koncept „demokratizace vlastnictví“, tj. zajištění rovných šancí k přístupu k materiálním statkům společnosti. Sousloví tak umožňuje recipientovi ztotožnit se jak s konzervativnější představou institucionálně upraveného „státního socialismu“ obohaceného o občanské svobody, tak s alternativní variantou společnosti založené více na autonomii společenských subjektů od státu, sdružujících se do profesních či dle jiného klíče zakládaných sdružení, která přebírají některé státní funkce. Politické diskuse v rámci KSČM v raných 90. letech jsou do určité míry konfliktem právě těchto dvou pojetí demokratického socialismu.

Zde si dovolueme krátkou odbočku. Při artikulaci představ o tom, co je to demokratický socialismus, hrálo velkou roli přihlášení se k určité části socialistické myšlenkové tradice. Mezi komunisty panovala shoda na tom, že KSČM je stranou, která navazuje na myšlenky Karla Marxe a Friedricha Engelse, názory se však lišily v tom, na kterou část jejich díla by se měl klást důraz. Reformisté vyzdvihovali odkaz „mladého Marxe“ s jeho interdisciplinární rozmáchlostí, konzervativci se pak odvolávali na platnost jeho ekonomických analýz kapitalistického výrobního systému. Jablkem sváru mezi nimi však byl zejména vztah k V. I. Leninovi a jeho politickému odkazu, na jehož hodnocení se zastánci obou táborů střetávali. Setkáváme se tak jak s požadavky důsledné „vědecké aplikaci leninských idejí“ jako záruky obrody strany,²⁹⁰ tak i s jeho otevřeným odsuzováním a voláním po návratu „před Lenina“.²⁹¹

²⁹⁰ AKSČM, fond „Ustavující sjezd KSČM“, *Přepis stenografického záznamu*, Proslov zástupce královéhradecké ZO, s. 51.

²⁹¹ Ib. Proslov zástupce neratovické ZO, s.40.

Ve prospěch revize významu bolševického vůdce vyznívá i návrh na oficiální interpretaci nedávných dějin strany, vypracovaný programovou komisí KSČM a projednávaný na 3. zasedání ÚV v červnu 1990, který se v ideové práci obrací až k Marxovi a Engelsovi: „Musí jít o nové chápání vztahu socialistické teorie a dějinné praxe hnutí, na jejichž dalším vývoji se podílela řada dalších osobností jako byl K. Liebknecht, E. Bernstein, K. Kautsky, K. Renner, ale i V. I. Lenin.“ Leninův výklad Marxe je však dále charakterizován jako „dobově podmíněný“ a „revolučně utilitární“, ²⁹² stejná interpretace se objevuje i v dokumentu „Historické kořeny zápasu o novou levicovou stranu“, předloženému ÚV těsně před sjezdem na podzim 1990. ²⁹³ Konečná varianta tohoto textu, která byla nakonec 18. sjezdem KSČS skutečně schválena, je však v klíčových pasážích o poznání obezřetnější. Odsuzování Lenina odmítá jako „nevědecký konjunkturalismus“ a spokojuje se s konstatováním, že Lenin možnost zneužití svých myšlenek úzkou skupinou osob nebral a „v daných podmínkách a při daném stupni poznání ani nemohl brát v úvahu“. Lenin tak nakonec vystupuje spíše jako oběť následných stalinských deformací. Za zmínku stojí i to, že v tomto oficiálním dokumentu se vůbec poprvé (a ve sledovaném období i naposledy) objevuje mezi osobnostmi, které „sehrály významnou úlohu v procesu vytváření a konstituování mezinárodního komunistického hnutí“ i jméno L. D. Trockého, o kterém všechny ostatní dostupné verze zprávy mlčí. ²⁹⁴

Druhou z hlavních otázek transformace byl pro komunisty rozsah a způsob privatizace státního majetku. Během tří porevolučních let na ní postupně odpovídali různými způsoby – od takřka kompletního odmítání privatizace, přes pokusy provést jakousi „kvaziprivatizaci“ odstátněním majetku namísto jeho odprodeje, až po snahu využít již probíhající kupónovou privatizaci tak, aby byla kompatibilní s projektem ekonomické demokracie.

V únoru 1991 schválil ústřední výbor KSČM na svém 3. zasedání program „demokratické ekonomické reformy“, jejímž hlavním bodem byla „důsledná pluralita

²⁹² AKSČM, fond „Zasedání ÚV KSČM 1990-92“, Materiál předložený programovou komisí KSČM na 3. zasedání ÚV KSČM 16.6 1990.

²⁹³ Ib. *Historické kořeny zápasu o novou levicovou stranu*, zařazeno v 5. jednání ÚV KSČM.

²⁹⁴ AKSČM, fond „18. sjezd KSČS“, *Historické kořeny zápasu o novou levicovou stranu*, verze schválená 18. sjezdem KSČS.

vlastnických vztahů“²⁹⁵. Hlavní ideje, které byly v textu reformy obsaženy, se formovaly v diskusích uvnitř strany již od jara 1990 a v základních rysech se promítly do programových dokumentů, sestavených na podzim téhož roku. „Pluralita vlastnických vztahů“ byl termín, pod nímž se skrývala představa o zhruba stejně silném státním i soukromém vlastnictví, které by mělo být doplněno o systém pronájmů státních podniků soukromým subjektům. V této koncepci se komunisté silně vymezovali vůči „totalitě soukromých vlastníků“, kterou měla zavádět vládní reforma, založená na masové privatizaci. Důraz na přídomek „demokratická“ v názvu reformy jednak navazoval na výše zmíněný koncept demokratického socialismu jako systému, který klade důraz na ekonomickou samosprávu pracujících, a jednak jí měl vymezit vůči probíhající transformaci, označované za „byrokratickou reformu“. Kontrolu nad ní totiž vykonávali vládní úředníci z ministerstva pro privatizaci, a nikoliv zákonodárné sbory, jak navrhovali komunisté.

Program demokratické ekonomické reformy byl ve straně schválen jen deset dní před tím, než poslanci federálního shromáždění odhlasovali zákon o velké privatizaci. Mohlo by se tak zdát, že se jeho další existence stala z toho důvodu bezpředmětnou, KSČM však i v dalších dvou letech brala „demokratickou ekonomickou reformu“ jako hlavní pilíř své hospodářské politiky a jeho autoři se uvnitř strany netajili svým očekáváním, že po nevyhnutelném krachu vládní koncepce může tento text sloužit jako její náhradní varianta.²⁹⁶

Podobná kritika postupně se rozbíhající privatizace dominovala politice KSČM zhruba od počátku roku 1991 a úzce s ní souvisí další z komunistických transformačních konceptů. Tím byl boj s tzv. nomenklaturou, čili s bývalými vedoucími podniků a úředníky na hospodářských ministerstvech, kteří byli podezříváni z toho, že se snaží skrze privatizaci získat klíčové hospodářské pozice v čs. společnosti.

Podobné obavy byly společné i pro velkou část nekomunistické politické reprezentace,²⁹⁷ obvykle však byly cíleny na bývalé nebo i současné komunisty. V komunistické interpretaci nebezpečí hrozilo naopak od blíže neurčených vrstev

²⁹⁵ AKSČM, fond „Zasedání ÚV KSČM 1990-92“, *Základní koncepce ekonomické reformy*, 3. zasedání 16.2 1991.

²⁹⁶ Ib., *Stenozáznam 4. zasedání ÚV 23. 3 1991*, proslov ing. Z. Háby, s. 13.

²⁹⁷ Viz projev Václava Havla 21. 8 1990 na Václavském náměstí, obdobně též projev M. Zemana (OF) na 7. společné schůzi SL a SN při projednávání zákona o malé privatizaci 24. října 1990 nebo další projevy tamtéž.

„technokraticko-byrokratického aparátu“ které prosazují svoje zájmy překabátěné pod rouškou pravicové ideologie a snaží se legálně ovládnout to, nad čím dříve vykonávali neformální moc. Vládou zvolené metody privatizace jim k tomu svou politikou měly dle komunistů umetávat pěšinku, vítězství „kupónovky“ později interpretují jako triumf právě těchto vrstev státního aparátu.

Další významnou perspektivou, skrze níž KSČM nahlížela ekonomickou transformaci, byla národnostní otázka. Výše popsanou kritiku privatizace doplňuje o výtku, že povede k výprodeji národního jmění do rukou cizího kapitálu s neblahými důsledky jak pro pozici Československa v nové Evropě, tak i pro jeho kulturní prostředí. Proti tomuto pojetí se v stranickém diskursu o transformaci postupně prosazoval i pragmatičtější přístup, zdůrazňující ekonomický přínos zahraničních investorů v situaci katastrofálního nedostatku domácího kapitálu, přesto je však, na rozdíl např. od situace v lidové straně, po celé sledované období vnímán zahraniční kapitál jako do značné míry ohrožující.

Posledním konceptem, který významně ovlivňoval stranický diskurs o ekonomické transformaci, je vize „ekologizace společnosti“, která by se dala také nazvat bojem za „ekosocialismus“, ačkoliv tento termín se v dobových textech nevyskytuje. V tomto pojetí je ekonomická transformace příležitostí nejen k odstranění socialistického byrokratizmu, ale i k překročení stávajících rozporů západního kapitalismu²⁹⁸, především těch ekologických a sociálních. Navazujíc na teorie Waltera Benjamina a Gyorgye Lukácse chápou zastánci tohoto směru jako hlavní úkol současnosti překonat „zvěčnění“ člověka a jeho vztahů v moderní společnosti, které se nejvíce projevuje právě na jeho vztahu k přírodě, a nahradit ho humánnější „ekologizovanou společností“. Pojem ekologie je zde používán v širším slova smyslu jako holistický přístup k okolnímu světu, kterému uděluje subjektivitu místo toho, aby jej chápal pouze jako soubor instrumentů k uspokojení materiálních potřeb člověka. Zastánci tohoto myšlenkového směru, programově velmi aktivní, avšak počtem nemnozí, se sdružovali zejména na půdě Zelené frakce KSČM.

Období let 1990-1992 je pro KSČM dobou programové nejistoty a hledání sebe sama. Ve sporech o politiku strany hrála velmi významnou roli právě otázka toho, jak se postaví k nastupující ekonomické transformaci, která byla chápána skrze

²⁹⁸ Pojem „kapitalismus“ je v tomto textu používán tam, kde k němu odkazuje i použitý pramen, nikoliv jako analytický pojem.

pět výše uvedených témat, která vykrystalizovala jako klíčové komponenty stranické programatiky v prvních měsících roku 1990. Následující období je časem sporů mezi jednotlivými koncepty o to, který se do výsledné oficiální linie strany prosadí více, a také časem konfliktů mezi programovými skupinami uvnitř strany o to, jaký konkrétní obsah tyto koncepty budou mít. Tyto konflikty jsou pozorovatelné jednak skrze analýzu a porovnávání návrhů programových prohlášení s jejich definitivními verzemi, které byly doprovázeny diskusemi názorových platforem, jednak skrze vyjádření těchto platforem (či jiných nositelů politických idejí, kteří nemuseli mít nutně organizovanou formu) na stranických schůzích, sjezdech, ve veřejném i interním tisku.²⁹⁹

Kromě těchto názorových konfliktů, odehrávajících se povětšinou na úrovni nejvyšších zástupců na ÚV, se ve sledovaném období se zvětšující se intenzitou prosazuje konflikt po vertikále uvnitř strany, tj. mezi členy centrálních orgánů (většinou v Praze) a řadovou členskou základnou. Jak uvidíme dále, v klíčových momentech, kdy bylo třeba, aby se oficiální linie strany přiklonila k tomu či onomu stanovisku, zastávanému ideovou skupinou v centru, zasahoval do debaty razantně hlas členstva, který vývoj zvrátil dle svých představ i proti vůli většiny v ústředních orgánech. Během období vnitřní demokratizace strany si KSČM osvojila postupy, které umožňovaly členské základně poměrně efektivně zasahovat do programových debat v centru ať už prostřednictvím svých zástupců na častých zasedáních ÚV nebo skrze hromadně organizované místní programové konference, které v druhé polovině roku 1991 výrazně zasáhly do budoucí podoby stranické politiky.

„Hlas lidu“ se projevil už v období prvních větších programových debat na jaře 1990. Program KSČM, přijatý Ustavujícím sjezdem a nazvaný „Ku prospěchu Čech, Moravy, Slezska a celé společnosti“, byl podroben připomínkování ze strany zástupců základních organizací (ZO) již při svém vypracovávání před sjezdem, a spolu s debatou, která se odehrála přímo na sjezdu, nám poskytuje představu o názorech řadového členstva.³⁰⁰ Většina těch, kteří se projeví, vyjadřuje nejistotu ohledně základního směřování strany a smyslu její existence, zároveň požaduje pro

²⁹⁹ Problematičnost výpovědní hodnoty Rudého práva (největšího média strany) pro oficiální stanoviska KSČM viz předch.

³⁰⁰ Viz AKSČM, fond „Ustavující sjezd KSČM“, *Soubor námětů k tézím volebního programu KSČ*. MS f5792. Srovnej s *Přepis stenografického záznamu* tamtéž.

zajištění její budoucnosti po vedení, aby navazovalo úzké kontakty s ostatními levicovými stranami a snažilo se překonat „tragický rozkol mezi socialisty a komunisty“.³⁰¹ Vystoupivší komunisté se snaží při vyjadřování svých stanovisek nepoužívat klasický normalizační jazyk a zavrhnou termíny, které vnímali jako součásti dřívějších legitimizačních floskulí – kromě dříve zmíněné „dělnické třídy“ či „kulturní fronty“ prosazují opuštění „diktatury proletariátu“ a „demokratického centralismu“, a to jak na verbální, tak na praktické rovině.³⁰² Na jejich místě používají pojmy jako demokratický socialismus či „tržní hospodářství“, nejprve s přívlastkem „socialistické“, později „sociální“ (viz dále).

Zástupci některých regionů vystupují oproti centru značně sebevědomě a často jej obviňují z nedostatku vlastní politické aktivity, z defenzivního přístupu a bolestíinství. Tento hlas zaznívá zejména z venkovských ZO, které se na rozdíl od těch městských necítí být pod takovým tlakem lidového antikomunismu³⁰³ a oproti všeobecnému trendu u nich pravděpodobně ani nedošlo k tak dramatickému poklesu členstva, přičemž v ojedinělých případech zaznamenaly dokonce jeho nárůst.³⁰⁴

Ekonomická transformace není v tomto období pro zástupce a členy ZO prioritním tématem. Pokud se k nim vyjadřují, tak nastupující hospodářské změny chápou především jako otázky ochrany specifických skupin obyvatelstva před nepříznivým tlakem trhu (zejména mladých lidí a důchodců). Zároveň od budoucnosti očekávají i konec ochranářství těch, kteří těží ze sociálního systému, aniž by mu odváděli odpovídající protihodnotu. Ve společném programovém prohlášení okresních a obvodních konferencí se členové strany vyslovují pro zavedení „určité nezaměstnanosti“ do té doby, dokud si „lidé své práce nebudou vážit“ a navrhuje, aby stát omezil podporu matek s mnoha dětmi (s dovětkem, že toto pravidlo má platit i pro Romy).³⁰⁵ Naopak ekologická tematika ve vyjádřeních členské základny takřka úplně absentuje, s občasnou výjimkou zástupců regionů severních Čech a Ostravska.

³⁰¹ Ib. *Ku prospěchu Čech, Moravy, Slezska a celé společnosti*, s. 2.

³⁰² Viz např. Ib. *Přepis stenografického záznamu*, vystoupení zástupkyně ZO Vsetín, s. 111.

³⁰³ Ib. vystoupení zástupce ZO Liberec, s. 29.

³⁰⁴ Ib., vystoupení zástupce ZO Klatovy, s. 75.

³⁰⁵ AKSČM, fond „Ustavující sjezd KSČM“, *Soubor námětů k tézím volebního programu KSČ*.

K určitému posunu v tom, jakým způsobem se projevuje při programových debatách členská základna, dochází po volbách v červnu 1990 a později na podzim. Ve volebním klání do obou komor Federálního shromáždění získala KSČS necelých 14% platných hlasů, o něco méně voličů jí odevzdalo svůj hlas do České národní rady (13,2%), což jí zajistilo stabilní místo na československé politické scéně a stačilo na odvrácení bezprostředních obav ze zániku či zákazu strany. Období institucionální nejistoty bylo definitivně překonáno na podzim 1990, kdy se v těsném sledu konal 1. sjezd KSČM (13.-14. října v Olomouci) a 18. řádný sjezd KSČS (3.-4. listopadu), na nichž byl přijat nový organizační řád strany, který odstranil principy demokratického centralismu a dokončil po celý rok prosazovanou demokratizaci KSČS i jejích republikových odnoží.

Kromě podpory demokratizace vnitřních mechanismů strany přišli regionální zástupci s kritikou její nedostatečné profesionalizace a chybějícího politického know-how. Vedle nedobrého přístupu ústředního výboru, který před sjezdem využíval své stále ještě formálně existující silné pozice k arbitrárním zásahům do obsazení kandidátních listin, kritizuje členstvo KSČM skrze své zástupce nedostatečnost vypracovaných programových materiálů, které neumožnily kandidátům dostatečně se připravit na představení celkové politické koncepce KSČM a celkově nedostatečnou úroveň politické práce centra.³⁰⁶ Často se objevují názory, že vedení strany není dostatečně razantní v prosazování komunistické politiky, neplní svou roli opozice a nemá důvěru členské základny.

V kontextu této deletrvající kritiky zespoda je třeba chápat i hojně medializované vystoupení Vasilu Mohority na 4. zasedání ÚV 7. října 1990 těsně před olomouckým sjezdem. Jeho vyhlášení „konce vlády národního porozumění“ a výzvy k výraznější konfrontaci s vládou Občanského fóra, které vyvolaly silný odpor nekomunistické veřejnosti³⁰⁷ a desetitisícové demonstrace, nebyly ničím jiným, než odpovědí na požadavky většiny těch základních organizací, které se do vnitrostranické debaty aktivně zapojovaly.³⁰⁸ Mohoritovo stanovisko, tak, jak jej následně vysvětloval na 1. sjezdu KSČM, navíc odpovídalo i obecnému duchu

³⁰⁶ AKSČM, fond „Zasedání ÚV 1990-92“, *Přehled připomínek vznesených v diskusi na 3. zasedání ÚV KSČM a odpovědnost za jejich řešení*, vloženo v 4. zasedání ÚV.

³⁰⁷ Prezidentův tiskový tajemník M. Žantovský projev odsoudil a prohlásil, že „jazyk tohoto prohlášení ještě příliš připomíná jazyk z období totality“. Viz *Lidová demokracie*, 10. září 1990, s. 1.

³⁰⁸ Srovnej L. KOPEČEK: *Éra nevinности*, s. 85.

dokumentů přijatým tamtéž a neliší se zásadně od dobového vnitrostranického diskursu.³⁰⁹ Ačkoliv se mu dostalo veřejné podpory od předsedy strany Machalíka, celá aféra pravděpodobně přispěla k dalšímu rozštěpení členské základny a centra, které na výše uvedené námitky regionálních zástupců opakovaně odpovídalo, že z taktických důvodů nemůže přistoupit k otevřenější politické konfrontaci.³¹⁰

Programové dokumenty, které byly přijaty na 1. sjezdu KSČM a 18. sjezdu KSČS, byly připravovány během léta v několika variantách. „Návrh sociálně-ekonomického programu“ byl vypracován dvakrát, paralelně v rámci KSČM i KSČS, v programových komisích KSČM navíc vznikl coby jeho alternativa „Návrh tezí ekonomického a sociálního programu KSČM“. Původní idea vypracovat souhrnný ekonomický a sociální program na federální úrovni a učinit z něj jakýsi obecný rámec pro konkrétnější programy KSČM a KSS byla však nakonec opuštěna a tak byl ekonomický program ponechán plně na republikových odnožích strany, i když z jeho již připraveného textu program KSČM částečně vycházel a části z něj se dostaly do „Programové deklarace KSČS“, která byla jediným zastřešujícím programovým materiálem obou republikových stran.³¹¹

Kromě toho existovaly dvě verze obecnějšího programového prohlášení KSČM – „Návrh programové platformy“ a „Z návrhu programové platformy“, s mírně odlišným obsahem.³¹² Texty, které byly projednávány na dvou posledních zasedáních ústředního výboru těsně před sjezdem, byly navíc nadepsány jako programové materiály „Komunistické strany Čech a Moravy – Strany demokratického socialismu“, z čehož lze usuzovat, že jejich autoři v programových komisích předpokládali, že na sjezdu bude zvednuta otázka změny názvu strany a byli této změně nakloněni.

Tuto hypotézu podporují i další fakta. Během léta 1990 připravovalo vedení KSČS tradiční písemnou zprávu o situaci strany za uplynulé období, která byla nakonec v pozměněné podobě přednesena na 18. sjezdu. V jedné z variant této zprávy, uveřejněné v pilotním čísle vnitrostranického časopisu *Mosty*, se její autoři

³⁰⁹ AKSČM, fond „1. sjezd KSČM“, *Dokumenty 1. sjezdu KSČM*, Vystoupení V. Mohority, s. 43. Srovnej např. s dokumentem *Příčiny historické porážky strany*, přijatém na 18. sjezdu KSČS (viz fond „18. sjezd KSČS“, *Zpráva ÚV KSČS*).

³¹⁰ AKSČM, fond „Zasedání ÚV 1990-92“, *Přehled připomínek vznesených na diskusi na 2. zasedání ÚV*, bod 16. Vloženo v 3. zasedání 16.6 1990.

³¹¹ AKSČM, fond „1. sjezd KSČM“, *Stenozáznam jednání sjezdu*, s. 241.

³¹² AKSČM, fond „Zasedání ÚV 1990-92“, materiály 4. a 5. zasedání (8.9 a 7.10 1990).

vyslovují sice opatrně, ale zřetelně pro postupné vypuštění přídomku „komunistická“ z názvu strany. V klíčové pasáži autoři zdůrazňují, že „na adresu zastánců zachování původního názvu se stále více množí argument, že z pouhé piety či oddanosti k tomu názvu nelze stranu jako takovou zbavit možnosti, aby se opět stala významnou politickou silou a ohrozit tak její další existenci“.³¹³

Základním organizacím byl před sjezdem rozeslán krátký spisek „Změnit či nezměnit název strany“³¹⁴ který shrnuje argumenty pro i proti, aniž by se pro jednu z variant vyslovoval, a uvažuje i o třetí variantě, v níž by starý název nebyl opuštěn, ale pouze doplněn. Právě tuto verzi se pokoušeli prosadit jak autoři textů v programových komisích, tak i většina vedení strany v ÚV včetně předsedy Machalíka³¹⁵, což dokládá i záznam z jednání zástupců KSČM a KSS, které se odehrálo 15.8 1990 v Bratislavě a na němž se zástupci obou ústředních výborů dohodli na společném postupu v této věci.³¹⁶ Z neznámých důvodů však nebyla tato otázka na sjezdu české strany vůbec projednávána, přesto lze považovat Olomoucké setkání za vítězství „proreformních“ sil v KSČM, které získaly silnou oporu v nově zvoleném předsedovi strany Jiřím Svobodovi.³¹⁷

Porovnáme-li jednotlivé verze ekonomických programů mezi sebou a poté s oficiálně přijatými dokumenty „Program KSČM“ (nazvaném „Za národní charakter strany a demokratický socialismus“), „Teze ekonomického a sociálního programu KSČM“ a „Programovou deklarací KSČS“ z obou sjezdů, vidíme řadu odlišností. V prvním „Návrhu sociálně-ekonomického programu KSČM-SDS“ oproti všem ostatním dokumentům převažuje pohled na nadcházející transformaci skrze její negativní důsledky – od konkrétních očekávání zvýšení cen energií, nájemného a dopravy („chceme-li se přiblížit cenové struktuře vyspělých západních zemí, není jiná cesta“) až po obecnější obavy z toho, že bude nutné začít se změnou „životních

³¹³ *Mosty. Týdeník KSČS*, roč. 1, č. 0, příloha *Dokumenty*, s. 10.

³¹⁴ AKSČM, fond „Zasedání ÚV 1990-92“, 4. zasedání 8.9 1990, *Změnit či nezměnit název strany*.

³¹⁵ Viz DOLEJŠ, Jiří: *Levice mezi minulostí a budoucností*, Svoboda Servis, Praha 2010, s. 36.

³¹⁶ *Ib.* *Výsledky jednání společného zasedání výkonných výborů ÚV KSČM a ÚV KSS v Bratislavě dne 15.8 1990*, vloženo ve 4. zasedání 8.9 1990.

³¹⁷ Filmový režisér Jiří Svoboda porazil ve volebním klání pětici protikandidátů, mezi nimiž byli jak zastánci výraznějšího posunu strany směrem k levému středu (Michal Kraus), tak i umírněnější reformisté (M. Ransdorf). Z četby kandidátských projevů, jimiž se všichni aspiranti na předsedu před delegáty prezentovali, se zdá, že hlavním dělícím tématem mezi nimi byla otázka míry integrace KSČM do zbytku levicového spektra.

zvyklostí“.³¹⁸ Jednotlivé verze se také liší svými návrhy na to, do jaké míry by měl stát omezit svou roli v ekonomice, přičemž z porovnávaných textů je patrný posun směrem k prosazování stále výraznějšího omezení státu. V konečné podobě programu se KSČM přihlašuje k pojmu „privatizace“, i když zdůrazňuje, že musí být „uvážlivá“,³¹⁹ a po výrazném názorovém konfliktu předkládá i finální představu, v jakých krocích by se měla odehrát (viz kapitola Privatizace).

Již dříve se ve stranickém diskursu prosadil koncept zavádění tržních mechanismů, který se po četných návrzích³²⁰ ustálil pod pojmem „sociálně-tržní hospodářství“. Tato varianta naznačuje, že na rozdíl od „sociálního tržního hospodářství“, k němuž se hlásila ČSL, pracuje KSČM s představou nikoliv státem sociálně regulovaného trhu, ale trhu, který funguje sám o sobě sociálně orientovaným způsobem a jeho sociální funkce je zabudována přímo do fungování ekonomických subjektů. Varianta „sociálně-tržní“ namísto „sociální tržní“ evokuje hlubší souvztažnost sociální otázky a tržního mechanismu, než jaká je běžná u ostatních levicových politických koncepcí.

První sjezd KSČM také vyzval ústřední výbor k vypracování konkrétní podoby scénáře „demokratické ekonomické reformy“, na jejíž vypracování zatím „jednoduše nebyly síly“.³²¹ Kromě toho se na něm poprvé výrazněji programově projevila Zelená platforma, když mezi delegáty sjezdu rozdala dokument „Východiska za cíle ekologické politiky KSČM“, který obsahoval nástin jejich vize „zeleného“ či „nového“ socialismu. Dokument pravděpodobně viděla většina přítomných poprvé, neboť nebyl součástí pro sjezd připravovaných materiálů, a tak snahy autorů prosadit jej jako plnohodnotný programový dokument strany vyzněly naprázdno. Přesto získali dostatečnou podporu pro jeho další rozpracování do podoby ekologického programu strany a mohli se tak v příštích měsících pokusit prosadit svou vizi ekologického socialismu.³²²

³¹⁸ Ib., 4. zasedání 8.9 1990, *Návrh sociálně ekonomického programu KSČM-SDS*, s. 6.

³¹⁹ AKSČM, fond „1. sjezd KSČM“, *Dokumenty 1. sjezdu KSČM*, s. 19.

³²⁰ V programových dokumentech z roku 1990 se vyskytují varianty „tržní hospodářství“ (bez přídomku), „sociální tržní hospodářství“ nebo i „socialistické tržní hospodářství“ a pokusy o jejich definici jsou značně kusého charakteru. Obvykle se ale shodují v tom, že za základ takového systému považují zásadu „nevykořisťování člověka člověkem“.

³²¹ *Nové pojetí komunistické strany* In: *Mosty*, č. 5, roč. 1, s. 2.

³²² AKSČM, fond „1. sjezd KSČM“, *Stenozáznam jednání sjezdu*, s. 79. Srovnej s *Usnesení 1. sjezdu KSČM* bod V. e) In: *Dokumenty 1. sjezdu KSČM*, s. 37.

Několik týdnů po obou sjezdech schválilo Federální shromáždění zákon o malé privatizaci. Postoj KSČM vůči tomuto opatření prošel složitým vývojem. Jeho výsledná kritika poskytla straně příležitost, jak se ostře vymezit vůči vládní variantě ekonomické transformace, a během ní se transformační perspektiva KSČM obohacuje o národnostní tematiku, která v ní od té doby hrála silnou roli. K boji za „vnitrostranickou demokracii“ a „ekonomickou demokracii“ se přidává i „národnostní demokracie“, založená na představě federativního uspořádání Československa spolu se silnou podporou národnostních menšin. V souvislosti s rozbíhající se malou privatizací vstupuje ve stejné době do diskuse o ekonomické transformaci silněji i koncept „boje proti nomenklatuře“, který bude dominantním motivem kritiky všech dalších privatizačních kroků vlády v příštích letech. Období podzimu 1990 tak můžeme označit za konec fáze programového hledání strany a počátek období, kdy na již postavených ideových základech precizuje svůj ekonomický a sociální program.

Koncept „demokratické ekonomické reformy“ (DER) dostal konkrétní tvar v dokumentu nazvaném „Návrh koncepce DER“, který byl v mírně změněné podobě změnami schválen na zasedání ÚV 16. února 1991 pod názvem „Základní koncepce DER“.³²³ Společně s ním vydala KSČM další programový text, který reagoval na proběhlou liberalizaci cen pod názvem „Návrh programu obnovy tržních mechanismů“.³²⁴ Oproti prováděné skokové liberalizaci, která ponechala regulovaných jen několik komodit (nájemné, energie) a zbytek vypustila na volný trh, navrhovala KSČM rozšířit tento sortiment ještě o potraviny „běžných druhů“ a „výrobky a služby, uspokojující nejdůležitější politické, kulturní a zdravotní potřeby obyvatel“. Dokument představuje i hlavní principy měnové politiky strany, které se ustavují v opozici vůči prováděné restriktivní politice vlády. Ta podle dokumentu podvazuje ekonomickou aktivitu občanů a nepřímo tak vede ke snížení příjmů státního rozpočtu a sekundárně ke zvýšení sociálních výdajů, kromě toho že její snaha spoutat inflaci omezením výdeje peněz pravděpodobně vyzní naprázdno.

³²³ AKSČM, fond „Zasedání ÚV 1990-92“, 3. zasedání 16.2 1991.

³²⁴ Ib. *Návrh programu obnovy tržních mechanismů*, 4. zasedání 23.3 1991.

Komunisté prosazují naopak aktivnější přístup státu, který má dotovat perspektivně úspěšné podniky a tím jim umožnit, aby se uchytily na zahraničních trzích.

Symptomatické je, že vlastní koncepce měnové politiky strany se definuje až na základě kritiky již proběhlých opatření vlády, která je viněna ze „zmatku a nejistoty v obchodních vztazích, oslabení vnitřního trhu a zřetelného růstu sociálního napětí“.³²⁵ Stejně jako v případě DER i zde odůvodňují autoři koncepce její existenci tím, že prováděnou transformační strategii čeká nevyhnutelný kolaps a bude potřeba ji něčím nahradit. Ze stejného období pochází i další programový dokument, rozvíjející otázku převodu majetku ze státu na soukromé osoby, nazvaný jednoduše „Transformace vlastnických vztahů“.³²⁶ V něm se strana mimo jiné ostře vymezila vůči nadcházejícím restitucím a v budoucnosti z tohoto svého programového bodu slevila jen velmi mírně a pod tlakem okolností, kdy restituce již běžely a nebylo technicky možné je zcela zrušit. Postoj KSČM shrnul Z. Hába, když na březnovém zasedání ústředního výboru prohlásil, že idea restitucí „v sobě neobsahuje žádný výrobní podnět a (...) má v sobě jediné projekt pomsty, ničeho jiného“.³²⁷

Ve stejné době připravil úřadující předseda J. Svoboda ve spolupráci s M. Ransdorffem text k 70. výročí založení KSČ (květen 1921) nazvaný „Jakou politiku?“ V něm se oba autoři přihlašují k představě komunistické strany jakožto nositele marxovské společenské emancipace zdola, tj. nikoliv jako standardní politické strany s pevně danou strukturou a mechanismy fungování, ale spíše „zdroj iniciativy, koordinátor a platforma pro vyjadřování specifických zájmů různých skupin veřejnosti“.³²⁸ Tyto myšlenky, související s představou přeměny mechanismu distribuce moci ve společnosti, se promítly i do jednoho z návrhů volebního programu pro rok 1992, sepsaného na podzim roku 1991, a úzce souvisí s opět probíhajícími spory o to, co je vlastním obsahem pojmu „demokratický socialismus“ (viz tam).

Výčet velkého množství programových dokumentů, sestavených v mimořádně plodném březnu 1991, ještě nutno doplnit o návrh „minimálního ekonomického programu levice“, který měl ambici zastřešovat svými myšlenkami i ostatní levicové strany. Je výsledkem březnové schůzky „demokratických sil levice“ v Brně, které se

³²⁵ Ib. s. 1.

³²⁶ Ib., *Transformace vlastnických vztahů*.

³²⁷ Ib. *Stenozáznam 4. zasedání ÚV 23.3 1991*, s. 14.

³²⁸ Ib., *Jakou politiku?* s. 4.

zúčastnily kromě zástupců všech možných názorových platforem všechny spadající politické strany, a obsahově se zásadně neliší od textů pocházejících přímo z dílny KSČM.³²⁹

Po delší odmlce se aktivizovaly i konzervativní názorové kruhy ve straně a začaly se vymezovat vůči reformistickým tendencím vedení. Tzv. „provolání z havířovského setkání“ z konce listopadu 1990, sepsané místním Marxisticko-leninským klubem (MLK), vyvolalo reakci předsedy J. Svobody, který ve svém prohlášení, otištěném ve vnitrostranických *Mostech*, kritizuje „nebezpečně zjednodušující“ kritiku soudobého politického vývoje, která stále častěji zaznívala z konzervativních pozic MLK.³³⁰ Svoboda se v textu přihlašuje k listopadové demokratické revoluci a vymezuje se vůči snahám interpretovat jí jako „likvidaci všech základů socialistické orientace a obnovu kapitalismu“. Oba klíčové pojmy, socialismus a kapitalismus, je dle něj třeba nově definovat na základě aktuální historické zkušenosti, k čemuž ale leninské kluby nikterak nepřispívají, neboť v jejich programových vyjádřeních lze dle Svobody nalézt „spíše jen deklarace než použitelnou teoretickou analýzu“ a jejich identifikaci s marxismem označuje za „akt víry v téměř náboženském slova smyslu“. „Skutečnost že se hlásíte k odkazu Marxe, Engelse a Lenina sama o sobě ještě nezaručuje schopnost skutečného pochopení toho, o jaké procesy dnes v naší společnosti jde v kontextu celoevropského vývoje“ píše Svoboda v neobvykle ostrém tónu a dodává, že politika Marx-leninských klubů nedává zatím najevo, že by byla schopna neopakovat staré chyby předlistopadové KSČ.

Skupina MLK se proti Svobodovým výtkám ohradila neméně ostře, nepustila se však do otevřené obhajoby konzervativní interpretace demokratických změn ve společnosti, ale označila Svobodovy interpretace postojů MLK za vytržené z kontextu.³³¹ Přesto však z odpovědi jasně vysvítá kritický odstup od probíhajících změn v čs. společnosti, zejména v jejich srovnávání s „archaickým kapitalismem 20. a 30. let“. Mnohem ostřejší slova volí „iniciativní skupina marxisticko-leninského názorového proudu v KSČS“ při kritice způsobů, kterými se předseda spolu se svými

³²⁹ Ib., *Minimální ekonomický program levice (návrh)*.

³³⁰ *Mosty*, č. 10, roč. 1, *Otevřený dopis předsedy KSČM Jiřího Svobody členům a příznivcům Marxisticko-leninského klubu*, s. 2.

³³¹ *Mosty*, č. 7, roč. 2, *Odpověď na otevřený dopis předsedy KSČM členům a příznivcům Marxisticko-leninského klubu*, s. 10.

příznivci snaží prosazovat změny v politickém zaměření strany a označuje je za „direktivně byrokratické manipulace shora, zacílené na ‚osvětovou přípravu‘ k prosazení změny názvu naší strany“.

Vedle toho musel ovšem předseda KSČM čelit i tlakům z opačné strany, kde se v dubnu 1991 ustavila frakce tzv. „Demokratické levice“. V prohlášení přípravného výboru se kromě panujícího „metodologického individualismu, ideologii trhu a kultu soukromého vlastnictví“ vymezuje i vůči povstávajícím konzervativním silám uvnitř strany. V situaci, kdy „začínají zvedat hlavu různí ‚osvědčení‘ obhájci zájmů pracujících z let minulých“, se platforma hlásí otevřeně za změnu názvu strany, od něhož si slibuje finální rozvázání vztahů s neblahými stíny minulosti, poznamenané vlivem Kominterny a autoritářských deformací.³³² Při oficiálním ustavení Demokratické levice na celorepublikové konferenci v Brně 22. června 1991 zveřejnila platforma svůj desetibodový program, který klade důraz na dodržování stranické demokracie a aktivnější spolupráci s ostatními stranami na levici (výslovně jmenuje OH a ČSSD).³³³ Diskuse na konferenci vyjevuje radikální požadavky platformy: strana má v politickém spektru plnit funkci sociální demokracie, stát se více masovou a navíc se otevřeně distancovat od marxismu-leninismu.³³⁴

Demokratická levice předčila v míře svého reformismu i Svobodovo vedení, se kterým se dostala zákonitě do konfliktu. Jako rozbuška jí k tomu posloužily dramatické události v rozpadajícím se Sovětském svazu. Opatrné stanovisko ústředního výboru, který otevřeně nepodpořil Gorbačova s Jelcinem oproti konzervativním pučistům a celou záležitost označil za interní sovětskou záležitost, pranýřovalo vedení DL jako nadvládu „byrokratických metod“ a svým prohlášením že „revoluční teorie a politická praxe komunistických stran je s demokracií a humanismem neslučitelná“ otevřeně vyhlásilo vnitřní stranickou válku.³³⁵ Stvrzením toho byla i následná výzva k rezignaci předsedy strany a výkonného výboru ÚV KSČM pro neschopnost „realizace závěrů prvního sjezdu KSČM“, doprovázená

³³² *Mosty*, č. 19, roč. 2, *Za demokratickou levici*, s. 7. Pod Přípravným výborem demokratické levice jsou podepsáni tři poslanci ČNR (M. Kraus, J. Frkal, M. Raška), jeden poslanec FS (M. Jansta) a jeden zastupitel Hlavního města Prahy (M. Linc).

³³³ *Konference demokratické levice v KSČM*, In: *Mosty*, č. 27, roč. 2, s. 3.

³³⁴ *Ib.*, srovnej s *Proč demokratická levice* In: *Mosty*, roč. 2, č. 28-29, s. 2.

³³⁵ *Postoj KSČM odrazem byrokratických metod* In: *Rudé právo*, 22. srpna 1991, s. 3.

návrhem na vnitřní lustraci KSČM od bývalých agentů StB a potvrzením nekomunistické orientace strany.³³⁶

Na „rebelii“ Demokratické levice ve straně rychle reagovalo i konzervativní křídlo KSČM, které chtělo situace rychle využít k odstranění nejradikálnějších reformistů. Ústřednímu výboru předložilo „Zhodnocení současného stavu ve straně a společnosti“, v němž navrhuje rychlý rozchod s „nekomunistickou frakcí“.³³⁷ Situaci považuje za natolik kritickou, že je řešitelná pouze za použití tzv. „lustračních metod“ při očistě strany – „odhalit frakcionáře doložením dokladů (sic!) o jejich politicky i lidsky nemorálních postojích a to buď interně, nebo i jejich vnitrostranickým či mimostranickým zveřejněním“. Možnost změny názvu strany uvažují autoři zprávy pouze jako nouzové řešení v případě jejího postavení mimo zákon.

Vedení KSČM nakonec rostoucí napětí mezi reformisty a konzervativci vyřešilo vyhlášením celostranického referenda o změně názvu strany v posledních dvou měsících roku 1991. V něm se přibližně tři čtvrtiny členů rozhodly pro stávající označení, na což velká část DL reagovala odchodem z KSČM.³³⁸ Spory mezi reformisty a konzervativci, v nichž se Svobodovo vedení snažilo lavírovat tak, aby pokud možno zabránilo rozpadu strany a zároveň prosadilo svou vizi reformované KSČM, zaměstnávaly komunisty celou druhou polovinu roku 1991, jejich vliv na programatiku strany byl však spíše nepřímý a klíčový střet o další transformační strategii se odehrál mimo tyto spory, v jejichž ohnisku stála Demokratická levice. Podzim 1991 byl totiž kromě výše popsanych událostí důležitý i tím, že během něj strana musela sestavit volební program pro druhé volby do federálního shromáždění v červnu 1992.

Na stole ústředního výboru, který měl o jeho konečné podobě rozhodnout, se během září sešly dva dokumenty, z nichž každý představoval podstatně odlišné pojetí ekonomické transformace a vůbec celkové koncepce strany. Současně s tím

³³⁶ *Demokratická levice v KSČM žádá odstoupení J. Svobody*, In: *Rudé právo*, 28. srpna 1991, s. 1.

³³⁷ AKSČM, fond „Zasedání ÚV 1990-92“, *Zhodnocení současného stavu ve straně a společnosti*, vloženo v 6. zasedání 7.9 1991. Dokument není nikým podepsán.

³³⁸ Konflikt mezi reformně naladěným stranickým aparátem a konzervativní členskou základnou později vyústil v pád předsedy Svobody a rozpad volební koalice Levého bloku v roce 1993, kdy ve straně zvítězila aliance konzervativních sil, reprezentovaných Miroslavem Štěpánem, a tzv. „neokomunistického“ křídla (M. Ransdorf, M. Grebeníček), která se distancovala od pokusu posunout KSČM více k politickému středu a pevně usadila stranu nalevo od sociální demokracie. Část odešlých reformistů se v pozdějších letech angažovala pod vlajkou Strany demokratického socialismu, zatímco neuspokojení ultrakonzervativci se v polovině 90. let zformovali pod starou značkou KSČ. Viz M. KOPEČEK: *Rozdělení minulostí*, s. 360-366.

probíhaly v závěru roku po celé republice okresní programové konference, na nichž se k otázce budoucího programu stany vyjadřovali zástupci a členové základních organizací. Představy programových komisí centra a regionálních zástupců se střetly na konci listopadu v Praze na Republikové programové konferenci, jejíž závěry byly určující pro konečnou podobu volebního programu, který byl v různých formátech a podobách tištěn a distribuován na jaře 1992. Srovnáním těchto tří dokumentů vychází najevo značné odlišnosti v představách o vývoji strany zejména mezi expertními programovými skupinami, fungujícími pod ústředním výborem, a hlasem členské základny, která zásadně určila podobu závěrečných textů z listopadové konference a většině představ programových odborníků vystavila stopku.

První z dokumentů, nazvaný „Návrh volebního programu KSČM pro volby 1992 – předběžné teze“, má ambici přerodit stranu v subjekt „nové levice“, která se definuje skrze témata vlastní spíše neomarxistickým přístupům než klasické konzervativní levici.³³⁹ Ekonomickou problematiku a otázku transformace nahlíží jako konflikt starého a nového pojetí vztahu lidského subjektu a přírody, který musí vyústit v „ekologizaci ekonomiky“ a zbaví jí „nadvlády ziskového principu“. Autoři textu pojmají ekologii ne jako expertní vědní obor, ale jako snahu o nové uchopení člověka a přírody, zrušení jejich vzájemného protikladu, který vytvořila průmyslová civilizace, a odvolávající se na Marxe jsou toho názoru, že „vykořisťování lidí a vykořisťování přírody jde ruku v ruce.“

Silnou roli hrají v této koncepci, která pravděpodobně pochází z dílny Zelené platformy, i feministické inspirace západními levicovými teoretiky, a koncept nové společenské samosprávy, překonávající zastaralý systém politických stran. KSČM by měla razit principy „nového občanství“, které bude klást větší důraz na sebeorganizaci lidí v krátkodobých účelových sdruženích, a povede v konečném důsledku k „přebudování mocenské a institucionální struktury do podoby sítí, umožňující podchytit jakoukoli systém obohacující iniciativu“. Nové občanství má být oproti starému „právně formálnímu“ založeno na solidaritě a být „občanstvím ekologické odpovědnosti“, kde přídomek „ekologický“ zahrnuje všechny vztahy, které jednajícím subjekt navazuje se svým okolím. (více viz kapitola Ekosocialismus).

Druhý návrh vycházející z práce programových komisí nese takřka totožný název „Zásady volebního programu KSČM 1992“ a od toho předchozího se liší

³³⁹ AKSČM, fond „Zasedání ÚV 1990-92“, *Návrh volebního programu KSČM pro volby 1992 (předběžná verze)*, 6. zasedání 7.9 1991.

zejména nepoměrně menším důrazem na ekologickou tematiku.³⁴⁰ Představuje vizi světa, v němž dochází k postupné konvergenci dříve proti sobě stojících společenských systémů, v důsledku čehož opouští dosud používanou rétoriku ostrého vymezení se vůči probíhající reformě, která nastoluje „archaickou formu kapitalismu“. Nejzásadnější změnou oproti dosavadní politice strany je to, že prosazovaný demokratický socialismus nechápe primárně v opozici vůči soudobým formám kapitalismu, ale jako jednu z jejich variant a má k nim mnohem blíže, než k dřívějším formám socialismu. Obsah demokratického socialismu je tak prakticky zaměnitelný s dalším používaným pojmem – „kapitalismem s lidskou tvář“, na rozdíl od předchozí varianty však není ztotožňován s „postdemokratickým“ překonáváním systému politických stran a tradičních organizačních struktur společnosti.

K této myšlence se naopak ve stejné době otevřeně přihlásil předseda J. Svoboda. Ve svém projevu v září 1991 na zasedání Ústředního výboru označuje nadcházející rok za „klíčový pro evropskou levici“ a prorokuje konec doby, kdy byly dominantní politické útvary založeny na jednotné ideologii, institucionalizované do hierarchické stranické struktury: „Místo toho se rýsuje přeměna všech státních útvarů na základě politiky zájmů, organickou cestou zdola. Emancipační hnutí vyjadřující zájmy pracujících musí proto volit jinou strategii než jednotnou víru ve využívání státní moci, jak tomu bylo v klasickém sociáldemokratismu a komunismu. Musí se opírat o prvky nejširší samosprávy ve smyslu politickém i ekonomickém“.³⁴¹ Svoboda naznačuje, že ojedinělá historická situace střední Evropy je příležitostí k definici společenského řádu, který nově vyřeší vztah kapitálu a práce, a namísto klasiků marxismu-leninismu se přitom odvolává na sociální encykliku Jana Pavla II. *Centesimus annus*.

Podpora z nejvyšších míst však pro prosazení substancionálních změn politiky KSČM nestačila. Výsledné „Zásady volebního programu KSČM 1992“, které prošly úpravami okresních konferencí i té republikové na konci listopadu, působí ve srovnání s předchozími dvěma výrazně konzervativnějším dojmem.³⁴² Z hlavních koncepcí, obsažených v návrzích, se do něj nikterak nepromítla ani představa

³⁴⁰ AKSČM, fond „Zasedání ÚV 1990-92“, *Zásady volebního programu KSČM 1992*, 7. zasedání 28. 9. 1991.

³⁴¹ *Současná situace ve společnosti a úkoly strany*, In: *Haló noviny*, 10. září 1991, s. 3.

³⁴² AKSČM, fond „Zasedání ÚV 1990-92“, *Zásady volebního programu KSČM 1992*, vloženo v 8. zasedání 14.12. 1991.

ekologizace společnosti skrze ekonomickou transformaci, ani snaha o překonání stranických struktur a přechod k „tekuté“ formě politického hnutí. Text nereflektuje ani teorii konvergence systémů, naopak se hlásí k „socialismu moderní doby“ a odmítá prováděnou transformaci Československa ke „kapitalismu včerejška“. Srovnání vypuštěných pasáží ukazuje, že hlavní koncepty, které se snažili ve svých textech prosadit autoři z programových komisí, byly v drtivé většině regionálními delegáty odmítnuty.

Konec roku 1991 představuje v novodobých dějinách KSČM zásadní předěl. Po neúspěšné snaze dekomunizovat komunistickou stranu, která se odmítla vzdát svého názvu a tím i podstatné části své budoucí identity, odchází většina členů Demokratické levice. Ve stejné době členská základna ústy svých regionálních zástupců odmítá programové experimenty komisí při ústředním výboru, přesto, že se těšily podpoře špiček vedení strany, a obsahy programových dokumentů se po těchto událostech během příštích měsíců do voleb nijak zásadně nezměnily.³⁴³ Nabízí se otázka, jak je možné, že ve straně panoval tak výrazný rozštěp mezi názory většiny jejího vedení a většiny její členské základny. Jedním z vysvětlení by mohlo být to, že neustále veřejně deklarovaná obměna aparátu strany, kterou se chtěla KSČS demonstrativně očistit a učinit tento krok pokud možno co nejviditelnějším, tlačila představitele centrálních orgánů logicky více k politickému středu, čímž chtěli stvrdit pozici strany jako legitimní součásti demokratického pořádku a vyvést jí z izolace, do níž se po listopadu 1989 dostala. Zároveň se většina reformisticky naladěných členů se stranou rozloučila během několika vln odchodů v prvních dvou porevolučních letech a tak v ní zůstalo většinou spíše pasivní konzervativní křídlo, které nereagovalo na činnost aktivních programových platforem. Ty zůstaly izolovány, a když zjistily, že jejich práce postrádá podporu zdola, postupně svou činnost utlumovaly.

³⁴³ Srovnej např. s programovým materiálem *Co chtějí komunisté?* Viz fond „Zasedání ÚV 1990-92“, 11. zasedání 26.4 1992.

Ekonomická transformace jako cesta k demokratickému socialismu

Od sametové revoluce byla „demokratizace“ jedním z hlavních pojmů, na kterém stavěla KSČ svůj nový politický program. Z její strany jde o pochopitelnou reakci na propuknuvší kritiku diktátorského *ancien régime* předchozích čtyřiceti let, který je v následujícím období vnímán primárně jako nedemokratický. V *Akčním programu KSČ* z 21. prosince 1989 se mluví na samém začátku o „demokratické socialistické společnosti“, která je definována jako „sociálně spravedlivá, demokratická a humánní“.³⁴⁴ Součástí demokratické socialistické společnosti má být i „socialistický tržní mechanismus“³⁴⁵, přívlastek „socialistický“ byl však jako nedůvěryhodný zpochybněn už při samotném schvalování programového textu.³⁴⁶ Ačkoliv v *Akčním programu* nakonec zůstal, byl hned v následujících měsících opuštěn ve prospěch lépe znějícího „sociálně-tržního hospodářství“³⁴⁷ anebo jen samotného „tržního hospodářství“,³⁴⁸ kteréžto dva pojmy jsou obvykle používány zaměnitelně.

O ustavení termínu „demokratický socialismus“ jako centrálního pojmu stranického diskursu namísto předchozího socialismu „bez přívlastků“ můžeme hovořit nejpozději na jaře 1990. Změnu lze dobře pozorovat na srovnání pracovní verze programu KSČ pro červnové volby s její definitivní podobou. Zatímco první varianta textu, pocházející nejpozději z dubna, prohlašuje, že komunisté jsou „pro Československo socialistické“,³⁴⁹ ve verzi, která se dostala do rukou voličům, se na stejném místě píše, že „naším cílem je demokratický, humanitní, materiálně i duchovně produktivní socialismus“.³⁵⁰ Rozvíjející přívlastky naznačují výraznější distanci od centrálních pojmů předlistopadového stranického diskursu, neboť

³⁴⁴ AKSČM, fond „Mimořádný sjezd KSČ 1989“, *Dokumenty mimořádného sjezdu*, s. 2.

³⁴⁵ *Ib.*, s. 3.

³⁴⁶ *Ib.*, *Záznam 2. dne jednání*, s. 35.

³⁴⁷ Viz například *Návrh programové platformy KSČM-SDS* z podzimu 1990 na straně 11. In: AKSČM, fond „Zasedání ÚV 1990-92“, 4. zasedání 8.9 1990. Též *Návrh programové deklarace federace* In: *Mosty*, č. 0, roč. 1, s. 4.

³⁴⁸ AKSČM, fond „Zasedání ÚV 1990-92“, *Průvodce k volebnímu programu KSČ – návrh*, s. 12.

³⁴⁹ AKSČM, fond „Zasedání ÚV 1990-92“, 2. zasedání ÚV 22.4 1990, *Průvodce k volebnímu programu KSČ – návrh*, s. 2.

³⁵⁰ AČSL, fond „Volby 1990“, složka 10 „KSČ“, *Průvodce volebním programem KSČ*, s. 2. Materiály k volbám 90.

samotný pojem "socialismus" byl již v této době terčem silné kritiky³⁵¹ a tak tento termín programové materiály KSČM zhruba od poloviny roku 1990 pojímají nikoliv jako politický projekt, ale jako „jednu ze dvou základních tendencí industriální formy rozvoje společnosti“, tedy spíše coby analytický společenskovední pojem.³⁵² Demokratický socialismus se dále objevuje přímo v názvu oficiálního programu strany přijatém na 1. sjezdu KSČM na podzim 1990,³⁵³ stejně v programu federální KSČS³⁵⁴ a ve většině dalších materiálů z let 1990 a 1991.

Vymezení se vůči „starému socialismu“ skrze přijetí socialismu nového, demokratického, položilo nutně otázku po jeho obsahu. „Naše strana se hlásí k demokratickému socialismu, je ovšem třeba dobře a srozumitelně vysvětlit, co to je ekonomicky, politicky a eticky“, prohlašuje v březnu 1990 zástupce Neratovických komunistů na ustavujícím sjezdu KSČM a obdobně se vyjadřují i jeho kolegové.³⁵⁵ Vasil Mohorita definuje na jaře 1990 demokratický socialismus jako systém, který poskytuje občanům „maximální možný prostor pro to, aby se stali pány nad svými vlastními osudy“.³⁵⁶ Volební program z téhož roku tuto ideu rozvíjí na „přeměnu společenského vlastnictví na opravdové vlastnictví lidu na základě spolurozhodování pracovního kolektivu o složení dozorčí rady a zastoupení v ní“.³⁵⁷

Princip samoorganizace zaměstnanců navazuje na čs. ekonomické myšlení reformního období roku 1968, kdy byly pokusně ustavovány tzv. „podnikové rady pracujících“, zejména kvůli odmítavému postoji k srpnové okupaci však tyto orgány nepřežily počátek normalizace.³⁵⁸ Po tomto „jugoslávském modelu“ (jak byl v 60.

³⁵¹ Viz analýza ČSL a její hlavní heslo ze stejného období „demokracie místo socialismu“.

³⁵² AKSČM, fond „Zasedání ÚV 1990-92“, 3. zasedání 16.6 1990, *Obsahový materiál k přípravě programové komise KSČM*, s. 2.

³⁵³ AKSČM, fond „1. sjezd KSČM“, *Dokumenty 1. sjezdu*, s. 16 „Za národní charakter strany a demokratický socialismus“.

³⁵⁴ AKSČM, fond „Zasedání ÚV 1990-92“, 4. zasedání 23. 3 1991, *Porovnání volebního programu KSČS s programem KSČM*. UV f6001d. Také *Návrh programové deklarace Federace In: Mosty*, č. 0, roč. 1, s. 3.

³⁵⁵ AKSČM, fond „Ustavující sjezd KSČM“, *Stenozáznam jednání sjezdu*, s. 40.

³⁵⁶ AKSČM, fond „Zasedání ÚV 1990-92“, 2. zasedání 22. 4 1990, *Vystoupení V. Mohority*, s. 16.

³⁵⁷ *Ib.*, *Průvodce k volebnímu programu KSČ – návrh*, s. 16.

³⁵⁸ Více viz KOVANDA, Karel: *Zápas o podnikové rady pracujících, 1968-1969*, Sešity Ústavu pro soudobě dějiny AVČR č. 48, Praha 2014.

letech nazýván)³⁵⁹ sáhli v obecných rysech už autoři *Akčního programu* v prosinci 1989.

Samosprávné řízení podniků je v kontextu dobového komunistického myšlení nutné chápat nejen jako dílčí součást odvětvového ekonomického programu, ale jako součást celkové demokratizace společenského života. Participace pracujících na řízení podniků je součástí tohoto procesu stejně jako například rozšíření pravomocí územní správy,³⁶⁰ a to už od prvních programových prohlášení v prosinci 1989 po celé sledované období.³⁶¹ „Demokracie pro nás znamená možnost pracovních kolektivů ovlivňovat chod jejich podniků“, zdůrazňuje federální předseda L. Adamec na březnovém ustavujícím sjezdu KSČM.³⁶²

Ustavení zaměstnaneckých samosprávných orgánů má převést vlastnictví podniků od anonymního státu na zainteresované a zodpovědní vlastníky, kteří mají více než kdo jiný zájem na tom, aby jejich závod ekonomicky prosperoval. Kromě ekonomického kalkulu se zde uplatňuje i humanistická představa, že co největší podíl na správě povede u zaměstnanců k překonání odcizeného charakteru práce. „Co nejvíce pracovníků se musí cítit jako vlastníci“, bez ohledu na to, zda faktickým majitelem podniku je stát, družstvo či soukromá osoba, zdůrazňuje ekonomický expert KSČ Zdeněk Hába.³⁶³

Vedle samosprávy pracujících je demokratický socialismus spojován s myšlenkou „plurality vlastnických forem“, či „rovnoprávnosti všech forem vlastnictví“, která vymezuje postoj strany k nejpálčivějšímu ekonomickému problému transformačního období – k převodu státního majetku na soukromé osoby. Termín „pluralita vlastnických forem“ se ve stranickém slovníku ustavuje už na konci roku 1989 jako manifestace toho, že KSČ se oprostila od jednostranných představ o škodlivosti jakéhokoliv soukromého vlastnictví. Tento přístup se ostatně v odborných ekonomických debatách prosazoval už během přestavbového období a hlásí se

³⁵⁹ GJURIČOVÁ a kol.: *Rozdělení minulostí*, s. 372.

³⁶⁰ Viz AKSČM, fond „Zasedání ÚV 1990-92“, 5. zasedání 7.10 1990, *Za demokratický socialismus (Z návrhu programové platformy KSČM-SDS)*, s. 1.

³⁶¹ Viz *Akční program KSČ* s. 4 In: AKSČM, fond „Mimořádný sjezd 1989“. Též *Návrh programové deklarace Federace*, In: *Mosty*, č. 0, roč. 1, s. 3. Obdobně i *Mosty*, č. 8, roč. 1, *Komu překáží samospráva? Několik poznámek k demokracii a ekonomice*, s. 7.

³⁶² AKSČM, fond „Ustavující sjezd KSČM“, *Stenografický záznam jednání*, s. 15.

³⁶³ AKSČM, fond „Mimořádný sjezd 1989“, *Stenozáznam 2. dne jednání*, s. 57.

k němu i Milouš Jakeš ve svém projevu na Červeném Hrádku v červenci 1989. Jak však vypadá pluralita vlastnických forem v praxi, resp. jestli pod ní lze chápat i privatizaci státního majetku (ať už družstvům nebo soukromým vlastníkům), či zda znamená jen jeho pasivní toleranci, to byla otázka, která vzbouzela názorové spory.

Odpověď komunistů na tento problém se během let 1990 – 1992 měnila. V *Akčním programu* z prosince 1989 znamená rovnoprávnost různých forem vlastnictví především „zachování rozhodujícího podílu vlastnictví společenského“ a jeho dělení a vracení do soukromých rukou je všemi delegáty jednomyslně odmítáno,³⁶⁴ zároveň je pro ně tato vize masivního státního vlastnictví plně kompatibilní s podporou tržního hospodářství. Volební program z června 1990 už připouští „přeměnu určité části státních podniků na akciové společnosti a prodej akcií především kolektivům pracujících těchto podniků“, zmínka o tom, že by novými vlastníky mohly být i soukromé osoby však z původního návrhu programu vypadla.³⁶⁵ Odprodej státního majetku „jednotlivcům i pracovním kolektivům“ obsahují až *Teze sociálního a ekonomického programu KSČM* přijaté na podzimním sjezdu strany,³⁶⁶ explicitní prohlášení, že strana „nebude vystupovat ani proti střednímu a velkému soukromému podnikání, které přináší do hospodářství vlastní prostředky“ však v jejich definitivní verzi oproti předchozímu návrhu nenajdeme.³⁶⁷

Soukromý podnikatel, kterého podporuje KSČM, je typicky živnostník v sektoru služeb anebo soukromě hospodařící zemědělec; takto elegantně spojuje podporu tržního hospodářství a zároveň dominanci státního vlastnictví.³⁶⁸ Přestože se ostří kritiky KSČM vůči soukromému vlastnictví během roku 1990 postupně otupovalo, nikdy nedošlo k jeho pozdvižení na stejnou úroveň legitimacy jako například družstevní formu vlastnictví či systém podnikových akcií. Rezervovanost komunistů vůči soukromníkům dokládá například stanovisko Samosprávného klubu komunistů k vládnímu návrhu privatizace, kde mluví o nežádoucím „protěžování

³⁶⁴ AKSČM, fond „Mimořádný sjezd 1989“, *Stenozáznam 2. dne jednání*, s. 35.

³⁶⁵ AKSČM, fond „Zasedání ÚV 1990-92“, *Průvodce k volebnímu programu KSČ – návrh*, s. 15. Srovnej s *Průvodce k volebnímu programu KSČ* (definitivní verze), s. 13 In: Archiv ÚSD, sbírky *Soudobé dokumentace*, fond „Volby 1990“, karton 7.

³⁶⁶ AKSČM, fond „1. sjezd KSČM“, *Dokumenty 1. sjezdu KSČM*, s. 32.

³⁶⁷ AKSČM, fond „Zasedání ÚV 1990-92“, 5. zasedání 7. 10 1990, *Návrh tezí ekonomického a sociálního programu KSČM*, s. 2. Srovnej s definitivní verzí v *Dokumenty 1. sjezdu KSČM*, s. 32.

³⁶⁸ *Průvodce k volebnímu programu KSČ – návrh*, s. 18.

podnikatelů“ vládou, přičemž tito jsou vnímáni především jako bezohlední dravci a nepřímo se naznačuje jejich propojenost s organizovaným zločinem.³⁶⁹

Klíčový termín „rovnoprávnost forem vlastnictví“ znamenal především to, že nedojde k privatizaci státního majetku ve větším rozsahu – ta by totiž znamenala „nastolení nového monopolu – monopolu soukromého vlastnictví“³⁷⁰ Interpretace vládní politiky jako „likvidace všech nesoukromých forem vlastnictví“ je po schválení velké privatizace na jaře 1991 jedním z úhelných kamenů její kritiky.³⁷¹ Rovnoprávnost vlastnických forem má být oproti systému, v němž dominuje soukromé vlastnictví, také mnohem demokratičtější,³⁷² nehledě na to, že se ve stále větší formě bude uplatňovat i ve vyspělém světě: „Na prahu 21. století se čeští občané sotva budou smiřovat s údělem námezdního otroctví, když zjistí, že ve vyspělých tržních ekonomikách se s tímto pozůstatkem kapitalistické minulosti do budoucna příliš nepočítá“³⁷³

Rovnoprávnost forem vlastnictví má také představovat programový rozdíl mezi komunisty a sociálními demokraty – zatímco cílem komunistů je dle Z. Háby „smíšená ekonomika s výraznou převahou národního majetku“, sociální demokraté prosazují „smíšenou ekonomiku na kapitalistické bázi“, tj. s převahou soukromého vlastnictví.³⁷⁴

Postupná realizace vládních opatření, která v očích komunistů stále více vzdalovala Československo od perspektiv demokratického socialismu, vedla na jaře 1991 k celkové změně jejich politiky. „Návrh koncepce demokratické ekonomické reformy“, který ÚV schválil v únoru, otáčí ideové kormidlo směrem k většímu pragmatismu, neboť šance na prosazení demokratického socialismu se podle jeho autorů nejeví příliš reálné. „Prakticky si můžeme dnes pouze vybrat, zda nebudeme

³⁶⁹ *Ze stanoviska samosprávného klubu komunistů k některým hlavním problémům diskutovaným ve straně* In: *Mosty*, č. 2, roč. 1, s. 13.

³⁷⁰ AKSČM, fond „Zasedání ÚV 1990-92“, 5. zasedání 7. 10 1990, *Sociálně ekonomický program KSČ (druhá pracovní varianta)*, s. 9.

³⁷¹ Viz např. *Demokratická ekonomická reforma – návrh koncepce*, s. 3 In: AKSČM, fond „Zasedání ÚV 1990-92“, 3. zasedání 16. 2 1991.

³⁷² AKSČM, fond „Zasedání ÚV 1990-92“, 4. zasedání 23. 3 1991, *Transformace vlastnických vztahů*, s. 1.

³⁷³ *Má šanci samosprávné podnikání? Několik otázek Ing. Vlastě Hábové, CSc.* In: *Mosty*, č. 9, roč. 2, s. 7.

³⁷⁴ AKSČM, fond „Zasedání ÚV 1990-92“, 4. zasedání 23. 3 1991, stenoáznam diskuse, s. 14.

překážet realizaci Klausovy varianty reformy, nebo zda budeme podporovat variantu, směřující k sociálně a ekologicky orientovanému tržnímu hospodářství (...) přestože i tato verze ekonomické reformy – podaří-li se jí prosadit – zamýšlí obecně návrat ke kapitalismu“.³⁷⁵ Nepřekvapí, že druhá varianta se jeví pro KSČM přijatelnější, i když znamená rezignaci na vlastní komunistický ideál společnosti demokratického socialismu a de facto deklaruje ztrátu historické příležitosti pro nastoupení třetí cesty mezi soudobým kapitalismem a padlým socialismem. „V dnešní politické a hospodářské situaci není realistické a aktuální usilovat bezprostředně o socialistické cíle, nýbrž je třeba bojovat o zachování předpokladů pro socialistickou cestu v budoucnosti – ať je bližší, nebo vzdálenější“. Demokratický socialismus se tak v této době stává z transformačního projektu pouhou regulativní idejí komunistické politiky, přesto dominuje politickému myšlení KSČM až do konce sledovaného období v roce 1992.

Na podzim 1991 se nicméně setkáváme se dvěma pokusy o jeho alternativní definici, obsaženými ve dvou odlišných návrzích volebního programu pro volby v červnu 1992.

První z nich, *Zásady volebního programu KSČM 1992*,³⁷⁶ neodvozuje demokratický socialismus přímo od myšlenkových tradic socialismu, ale řadí jej do prostoru konvergence socialistického a kapitalistického systému. Program obsahuje nečekanou apologii kapitalismu, respektive jeho postmoderní varianty, k níž se implicitně přihlašuje. Tato forma je prosta sebedestruktivních sil, typických pro obraz kapitalismu v dominantním komunistickém diskursu, a naopak je definována skrze stále odpovědnější chování v konfrontaci s globálními problémy lidstva. „Kapitalismus dneška je něčím jiným, než byl kapitalismus industriálního období první republiky (...) Je to také kapitalismus, který ve svých vyspělých zemích pokročil ve směru demokratického vývoje snahy o sociální konsensus a vyhlásil Všeobecnou deklaraci lidských práv“.³⁷⁷ K těmto principům se autoři hlásí, a i když neopomenou zdůraznit, že si o kapitalismu nedělají žádné iluze, v celkovém kontextu je pro ně velmi přijatelným inspirativním zdrojem, neboť jeho vnitřní problémy jsou řešitelné skrze

³⁷⁵ AKSČM, fond „Zasedání ÚV 1990-92“, 3. zasedání 16. 2 1991, *Demokratická ekonomická reforma (návrh koncepce)*, s. 10.

³⁷⁶ Identita autorů je nejistá, text pravděpodobně vznikl v programové komisi při ÚV. Není podepsán.

³⁷⁷ AKSČM, fond „Zasedání ÚV 1990-92“, 7. zasedání 28. 9 1991, *Zásady volebního programu KSČM 1992*, s. 1.

podporu „pokrokových demokratických a sociálních proudů“. Socialismus je oproti tomu poznamenán „definitivním ztroskotáním jedné ideologické větve“.

Úloha komunistické strany v budoucnosti má spočívat v podpoře zmíněných proudů v kapitalistické společnosti při zachování demokratického socialismu jako strategického cíle. Ten tedy nepředstavuje demokratičtější variantu minulého systému ani třetí cestu mezi oběma světovými soustavami, ale spíše sociálně laděnou verzi soudobého kapitalismu. To podtrhuje i fakt, že jako hlavní úkol KSČM pro nejbližší období stanovují autoři programu podporování demokratičtějšího „kapitalismu s lidskou tvář“ oproti jeho „tvrdé individualistické variantě amerického typu“.

Ještě radikálnější odklon od zprvu popsaného pojetí demokratického socialismu nalezneme v druhé variantě volebního programu pro rok 1992. *Návrh volebního programu KSČM pro volby 1992 (předběžné teze)* je sofistikovaným filosoficko-společenskovedním textem na vysoké odborné úrovni, v kontrastu s běžnými volebními programy, soustředícími se zejména na přehlednost a stručnost textu. Jeho silně anarchistické až anarchosyndikalistické vyznění se projevuje zejména v kritickém vztahu ke státu, který je pojímán primárně jako zdroj společenských problémů, nikoliv jako garant sociálního blahobytu. Materiální problémy obyvatelstva nejsou dle autorů důsledkem nedostatečné sociální politiky státu, ale nedostatečné autonomie lokálních komunit. Text vyznívá velmi ostře i v kontextu poměrně liberálního názorového prostředí v komunistické straně raných devadesátých let: „Klasický sociáldemokratismus i klasický komunismus opírající se o využití státu pro účely emancipace selhal: radikální levicové síly od trockistů až po ekosocialisty postrádají vliv“.³⁷⁸ Cestu vidí autoři v nové emancipační vlně, která překoná jak komunistický, tak i sociálně demokratický levicový proud v jejich jednostranném důrazu na technickou racionalitu a namísto nich nabídne novou koncepci racionality „komunikativní“, která je „negací jakékoliv formy elitářství, politického i technokratického, jakékoliv nomenklatury stran i kapitálu“.

Nositelem této vlny příznačně nemají být konkrétní organizace či formální struktury, ale „marxisté, křesťané, socialisté nejrůznějších směrů, ekologicky orientované aktivity“ apod., tedy subjekty, definující se skrze své názory a postoje a nikoliv skrze svou funkci a postavení ve společnosti. Koncept doplňuje idea tzv.

³⁷⁸ AKSČM, fond „Zasedání ÚV 1990-92“, 6. zasedání 7. 9 1991, *Návrh volebního programu KSČM pro volby 1992 (předběžné teze)*, s. 7.

„integrálního občanství“, které se opírá nikoliv o „právní formalismus“, ale o aktivní solidaritu všech členů společnosti, kteří nebudou nadměrně delegovat své pravomoci na neosobní struktury a úřady a budou spravovat sami sebe v „sebevývíjejících se sítích spočívajících ve věcných kontaktech na horizontální úrovni, dávající možnost volby pro konkrétní životní podmínky lidí“.

Návrh ostře kontrastuje s texty, které byly po okresních programových konferencích přijaty za definitivní volební program, mimo jiné i ve svém důrazu na ekologickou otázku a na problém nerovného postavení žen ve společnosti. Oba problémy chce řešit osvobozením práce – od jejího odlidštěného „tayloristického charakteru“ i od vykořisťovatelských mechanismů, mrzačících vztahy mezi lidmi a přírodou. Zásadní odlišnost tohoto návrhu od prosadivších se konceptů demokratického socialismu spočívá v skeptickém postoji k využití státu pro osvobození lidské práce a s tím souvisejícím důrazem na samosprávná lidová hnutí.

K podobnému pojetí demokratického socialismu jakožto překonání tradiční zastupitelské demokracie a jejího odcizujícího zprostředkování se přihlásil již v březnu 1991 předseda J. Svoboda spolu s Miloslavem Ransdorfem v prohlášení k 70. výročí založení KSČ. Komunistická strana by i dle jejich mínění měla vystoupit ze své úzce parlamentní role a stát se místem pro sebeaktivizaci občanské společnosti. „Myšlenky samosprávné, bezprostřední demokracie jako doplňku a zprostředkujícího článku demokracie zastupitelské nejsou vůbec mrtvé a překonané, jak by nám mnozí chtěli namluvit“.³⁷⁹ Obdobně se Svoboda vyjádřil i v již citovaném projevu na zářijovém zasedání ÚV, kde prorokuje „přeměnu všech státních útvarů na základě politiky zájmů organickou cestou zdola“.³⁸⁰ Miloslav Ransdorf později tuto koncepci podrobně rozpracoval do hospodářského programu *Ekonomika pro člověka*, v němž pojem „demokratický socialismus“ takřka opouští ve prospěch „moderního socialismu“.³⁸¹ Stejně jako autoři *Zásad volebního programu KSČM 1992* předvídá vývoj soudobého „kapitalismu se silně postkapitalistickými rysy“ směrem k posilování zpětných sociálních a kulturních vazeb, k decentralizaci a deurbanizaci. Jeho představa postupného vývoje směrem k humanizaci životních podmínek

³⁷⁹ AKSČM, fond „Zasedání ÚV 1990-92“, 4. zasedání 23. 3 1991, *Jakou politiku?* s. 1.

³⁸⁰ *Současná situace ve společnosti a úkoly strany* In: *Haló noviny*, 10. září 1991, s. 3.

³⁸¹ AKSČM, fond „Zasedání ÚV 1990-92“, 14. zasedání 22. 8 1992, *Ekonomika pro člověka*.

člověka skrze technický pokrok a narůstající míru participace občanské společnosti nabízí srovnání s obdobným konceptem Radovana Richty z poloviny 60. let.³⁸²

Tyto názorové alternativy lze z hlediska jejich podpory mezi členskou základnou označit za marginální. To vyplývá i ze samotného faktu, že okresní programové konference v druhé polovině roku 1991 se vyslovily pro takovou koncepci demokratického socialismu, která byla výše uvedenými alternativami prakticky nezasažená. Jeho pojetí založené na idejích ekonomické demokracie, samosprávy podniků a plurality vlastnických forem, bylo kromě KSČM pravděpodobně určující i pro další menší levicové proudy čs. politické scény, jak o tom svědčí *Minimální ekonomický program levice* z března 1991.³⁸³

Ve volebních materiálech strany z jara a léta 1992 již pojem „demokratický socialismus“ nehraje takovou roli, jako tomu bylo v programových materiálech z předchozích dvou let, paralelně s tím, jak přestává být aktuální i otázka ekonomické transformace.³⁸⁴ Oficiální program KSČM, přijatý na II. sjezdu v prosinci 1992, již namísto demokratického socialismu deklaruje jako svůj hlavní cíl vybudování „moderní socialistické společnosti“.³⁸⁵ Paralelně s tím se utlumuje i činnost programových platforem, které jsou na sjezdu podrobeny kritice, strana vyhláší programový obrát od „jalového teoretizování a od života odtrženého ideologizování“³⁸⁶ směrem k pragmatické politice okamžiku. Dokončuje se tak přesun konceptu demokratického socialismu do sféry abstraktních idejí v momentě, kdy komunisté přijímají fakt, že ekonomická transformace se odehrála, aniž by se oni sami mohli na její konečné podobě aktivněji podílet.

³⁸² Viz RICHTA, Radovan: *Civilizace na rozcestí*, Svoboda, Praha 1967.

³⁸³ AKSČM, fond „Zasedání ÚV 1990-92“, 4. zasedání 23. 3. 1991, *Minimální ekonomický program levice*.

³⁸⁴ Srovnej *Co chtějí komunisté?* (programový materiál KSČM pro volby 1992) In: AKSČM, fond „Zasedání ÚV 1990-92“, 11. zasedání 26. 4. 1992.

³⁸⁵ AKSČM, fond „II. sjezd KSČM“, *Dokumenty II. sjezdu*, s. 38.

³⁸⁶ Viz např. projev L. Adamce *Stenozáznam II. sjezdu*, s. 10, též projev zástupce ZO Praha 10 s. 12, zástupce ZO Domažlice s. 28 apod. In: AKSČM, fond „2. sjezd KSČM“.

Privatizace a „demokratická ekonomická reforma“

Spolu s tím, jak se postupem času měnila dominantní interpretace „plurality vlastnických forem“, se měnil i postoj KSČM k otázce převodu státního majetku do soukromých rukou. V programových dokumentech prosincového sjezdu z roku 1989 se nevyskytuje vůbec, a to ani coby negativní hrozba, která by mohla být následkem demontáže socialismu. Účastníci sjezdu, pokavaď vyjadřují svůj odmítavý názor k prodeji státního majetku, obvykle mluví obecně o „dělení společenského vlastnictví“ či jeho „vracení do soukromých rukou“.³⁸⁷ Proti „překotné privatizaci“³⁸⁸ se vyslovuje až návrh programového prohlášení březnového ustavujícího sjezdu KSČM, obdobný odsudek najdeme i ve volebním programu z června 1990. Do jeho definitivní verze se však nedostala původně navrhovaná formulace o tom, že strana „[není] zásadně proti privatizaci určité části státních podniků a jejich prodej soukromým osobám“, namísto toho se voliči dozvěděli, že komunisté nejsou „zásadně proti přeměně určité části státních podniků na akciové společnosti a prodeji akcií především kolektivům pracujících“.³⁸⁹ Význam obou tvrzení lze do určité míry považovat za shodný, vypuštění termínu „privatizace“ však svědčí o opatrnosti autorů textu, kteří si byli vědomi nepřijatelnosti tohoto konceptu pro svou voličskou a členskou základnu.

KSČM se zpočátku ke konceptu privatizace nehlásila a sloužil jen jí k negativnímu vymezení vlastní koncepce uspořádání vlastnických vztahů v novém Československu. Toto se mění až na podzim 1990. „Uvážlivou, ale rychlou privatizaci“ s těžištěm ve sféře služeb a malovýrobě prosazuje *Návrh programové platformy KSČM ze září 1990*,³⁹⁰ obdobně se vyslovuje i návrh programu federální KSČS ze stejné doby.³⁹¹ Oproti tomu *Návrh sociálně ekonomického programu KSČM* se k pojmu „privatizace“ nejenže otevřeně nehlásí, ale dokonce ji z velké části odmítá, i po obsahové stránce (viz dále).³⁹² V oficiálních textech, přijatých na 18.

³⁸⁷ AKSČM, fond „Mimořádný sjezd“, *Záznam 2. dne*, s. 35.

³⁸⁸ AKSČM, fond „Ustavující sjezd KSČM“, *Programové prohlášení KSČM (návrh)*, s. 5.

³⁸⁹ Srovnej opět *Průvodce k volebnímu programu KSČ (pracovní verze)* s. 15 a *Průvodce volebním programem KSČ* s. 13.

³⁹⁰ AKSČM, fond „Zasedání ÚV 1990-92“, 4. zasedání 8. 9 1990, *Návrh programové platformy KSČM-SDS*, s. 11.

³⁹¹ *Návrh programové deklarace federace* In: *Mosty*, č. 0, roč. 1, s. 5.

³⁹² AKSČM, fond „Zasedání ÚV 1990-92“, 4. zasedání 8. 9 1990, *Návrh sociálně ekonomického programu KSČM-SDS*, s. 9-11.

sjezdu KSČS a 1. sjezdu KSČM, vyslovují nakonec obě části komunistické strany podporu privatizačnímu konceptu při zdůraznění toho, že celý proces musí být prováděn opatrně a uvážlivě, a slibují si od něj především převod státního majetku z rukou neefektivní byrokracie zodpovědným a zainteresovaným vlastníkům.

Teoretické dispute o slučitelnosti privatizace s demokratickým socialismem dostaly příležitost osvědčit se v praktické politice při projednávání zákona o malé privatizaci na konci října 1990. Většina poslanců KSČS pravděpodobně hlasovala pro jeho přijetí³⁹³ a různá programové prohlášení z období září až listopadu 1990 mu vyjadřují podporu, neboť je v souladu s podporou malého a středního podnikání, kterou KSČM prosazovala.³⁹⁴ Brzy po začátku veřejných dražeb v lednu 1991 však začíná převažovat kritický tón směrem k způsobu, jakým se ustavují noví vlastníci provozoven. Vysoké ceny dražených podniků měly ze hry vyřazovat většinu pracujícího obyvatelstva a k majetku se tak měli dostat ti, kteří disponovali „špinavými penězi“ a přes privatizaci legalizovali svoje dřívější nekalé příjmy.

Pro příklad uveďme reportáž stranického časopisu *Mosty*, který obsáhle referoval o průběhu dražby několika komunálních podniků na Praze 2 v článku s výmluvným názvem *Pražské dražby nejsou pro amatéry aneb Souboj právníků*.³⁹⁵ Redaktorka popisuje svou návštěvu na celé akci, která končí hořkým zklamáním. „Licitátoři“ s kamennými výrazy a „knírky jako rodovým znakem“ vyšponovali cenu podniků tak vysoko, že si je běžný občan nemohl dovolit. Autorka naznačuje převládání mafiánských praktik při dražbách, neboť není zřejmé, koho elegantně vyhlížejí vítězové dražeb zastupují. Na příkladu skupiny okolo textaře Michala Horáčka, který si během dražby koupil několik novinových trafik, které hodlá využít pro rozšiřování své sázkové kanceláře Fortuna, pak naznačuje, že malá privatizace vede k posilování monopolního postavení některých hráčů na trhu. Reportáž uzavírá rozhovorem se svým přítelem, kterému se zklamaně doznává: „Byla bych úplně blbá,

³⁹³ Z celkového počtu zákonodárců obou komor FS byl proti zákonu o malé privatizaci pouze jeden poslanec z české části SN a celkem 20 dalších se jich zdrželo hlasování (9 ze SN a 11 ze SL), takže lze předpokládat, že většina komunistických zastupitelů pro něj zvedla ruku.

³⁹⁴ Viz např. nepodepsané programové prohlášení *Pro zdravé srdce Evropy*, pravděpodobně sestavené pro 18. sjezd KSČS (nebylo o něm však hlasováno), s. 7: „Malou privatizaci pokládáme za nutnou s tím, že povede k oživení podnikatelské činnosti, služeb, nikoliv k pouhému obohacování jednotlivců a narušování obchodní sítě“. Viz AKSČM, fond „18 sjezd KSČS“. Malou privatizaci podpořil v říjnu 1990 i předseda KSČM Machalík, viz fond „1. sjezd KSČM“, *Stenografický záznam jednání*, s. 26.

³⁹⁵ *Mosty*, č. 13, roč. 2, s. 4.

kdybych si myslela, že si mohu v Praze koupit třeba jen malou trafikou“, na což se jí dostane lakonické odpovědi: „Nejsi blbá. Jsi jenom chudá“.

Ze svého zážitku vyvozuje autorka M.M. několik ponaučení. Za prvé, vize drobných rodinných obchodníků na rohu ulice, „tak sveřepě vychvalovaná jako důvod malé privatizace“, se rozplývá v nedohlednu, a za druhé „rovnost šancí v teprve se rodícím tržním hospodářství neexistuje už teď“. Uvedený text v kostce shrnuje hlavní motivy nastupující kritiky prováděné privatizace: jednak neumožňuje efektivní zapojení obyvatelstva do ekonomického života, kromě toho dává příležitost nomenklaturním kádrům, aby zaujaly významná místa ve společnosti (viz dále) a vytváří základy pro budoucí třídu bohatých a chudých.

Předseda KSČM J. Svoboda navíc v prosinci 1990 kritizuje i to, že alespoň část výnosů z malé privatizace nezůstane příslušným obcím, které dražené podniky mnohdy obhospodařovaly a nyní jsou vyvlastněny bez náhrady. Tento postup podle něj svědčí o „byrokraticko-centralistických úmyslech vlády“.³⁹⁶ Problematicky vidí strana také to, že se do konečné podoby zákona nakonec nepodařilo prosadit předkupní právo podnikových zaměstnanců³⁹⁷ a že privatizace provozoven důležitých pro zásobování (např. prodejen s potravinami) může potencionálně ohrozit základy zásobovacího systému země.³⁹⁸

Spuštění malé privatizace v lednu 1991 je pro KSČM příležitostí k výraznějšímu distancování se od vládní ekonomické politiky. V prosinci 1990 označil předseda KSČM J. Svoboda vládní politiku za „násilnou restauraci kapitalistické ekonomiky volné soutěže archaického typu“ a kritizuje ji jako byrokratickou formu prodeje státního majetku,³⁹⁹ kromě toho je jí vyčítán „technokratický, nehumánní přístup“, necitlivý k otázkám vzdělání, kultury, ekologie, zdravotnictví a k „všeobecně etickému zázemí lidského života“.⁴⁰⁰ Ve stejné době představuje KSČM veřejnosti svou vlastní vizi transformace ekonomických vztahů v Československu, nazvanou „Demokratická ekonomická reforma“, jejíž text, schválený na ústředním výboru

³⁹⁶ AKSČM, fond „Zasedání ÚV 1990-92“, 2. zasedání 21. 12 1990, *Stenozáznam* s. 6.

³⁹⁷ AKSČM, fond „Zasedání ÚV 1990-92“, 4. zasedání 23. 3 1991, *Transformace vlastnických vztahů*, s. 1.

³⁹⁸ AKSČM, fond „Zasedání ÚV 1990-92“, 4. zasedání 23. 3 1991, *Stenozáznam diskuse*, s. 13.

³⁹⁹ AKSČM, fond „Zasedání ÚV 1990-92“, 2. zasedání 21. 12 1990, *Stenozáznam*, s. 3 a 4.

⁴⁰⁰ AKSČM, fond „Zasedání ÚV 1990-92“, 3. zasedání 16. 2 1991, *Demokratická ekonomická reforma – návrh koncepce*, s. 4.

v polovině února 1991, v mnohém navazuje na programové debaty podzimních sjezdů.

Již během nich se komunistická ekonomická reforma opírala o rozdělení vlastnické transformace do dvou procesů, jejichž rozsah byl předmětem sporů; vedle privatizace národního majetku šlo o jeho „odstátnění“ či „deetatizaci“. Rozlišování mezi těmito dvěma pojmy je klíčové pro pochopení konceptu „demokratické ekonomické reformy“ a názorových střetů, které se okolo ní odehrávaly. Zatímco pojem „privatizace“ popisuje proces, během něhož jsou majetky státu převedeny do privátních, tedy soukromých rukou, „odstátnění“ znamená odvázní státem vlastněných podniků od společného rozpočtu a jejich přeměnu na autonomně jednající hráče na trhu, při zachování jejich vlastnictví státem. „Demokratická ekonomická reforma“ (DER) a všechny její pracovní koncepty počítají s odstátněním jako hlavním pilířem ekonomické transformace, přičemž deetatizované podniky má spravovat nově vytvořený Fond národního jmění (FNM), který bude s péčí řádného hospodáře dohlížet především na autonomní fungování podřízených subjektů. Jeho funkce nemá být řídicí ve smyslu zadávání direktivního plánu, ale pouze kontrolní a za hospodaření jednotlivých podniků má nést plnou odpovědnost jejich vlastní management. Důležitým bodem bylo to, že na fungování FNM měly dohlížet přímo zákonodárné sbory, nikoliv vládní úředníci – odtud zdůrazňovaný demokratický charakter ekonomické reformy, který je obsažen i v jejím názvu.

Odstátnění mělo za cíl překonat byrokratickou správu hospodářství, názory se však různily v otázce, do jaké míry by měly být následně deetatizované podniky převáděny do rukou soukromým vlastníkům. *Návrh sociálně-ekonomického programu KSČM-SDS* sestavený pro podzimní sjezd počítá s tím, že FNM by měl být „holdingovou podnikatelskou institucí trvalého charakteru“, která bude dbát o rozmnožování svého majetku. Jednotlivé podniky v jeho vlastnictví by pak za úplatu propůjčoval pracovním kolektivům nebo jiným ekonomickým subjektům (družstvům, soukromým obchodním společnostem) při využití „rozmanitých druhů nájemních vztahů“. S prodejem státního majetku tento návrh nepočítá a svůj koncept odůvodňuje tím, že chce, aby „podnikatelské a uživatelské formy byly pestřejší, než jaké umožňuje současné zákonodárství“ a zejména aby „vlastnické motivace

k zhospodárnění výroby a jejímu rozvoji zahrnula co nejširší vrstvy pracujících“, které by si koupí státního podniku nemohly dovolit.⁴⁰¹

Oproti tomu již citovaný *Návrh programové platformy KSČM*, pocházející ze stejné doby, se vyslovuje pro „uvážlivou, ale rychlou privatizaci, zejména v terciární sféře a malovýrobě“, aniž by však specifikoval, jakým způsobem naložit se středními a velkými podniky, o něž šlo především.⁴⁰² Nepříliš jasně se vyjadřuje také *Programová deklarace KSČS* – prosazuje zřízení „Fondy hospodářské obnovy“, jehož koncepce je identická s FNM. Jak by mělo v praxi vypadat jeho fungování jako „základny podnikatelské činnosti samosprávných pracovních kolektivů“, resp. zda by svůj majetek pronajímal či prodával, text nijak nespecifikuje, pravděpodobně v duchu zásady, uplatňované od konce léta 1990, že federální program nastiňuje obecnou politickou linii a jeho detaily jsou v pravomoci republikových stran.⁴⁰³ To potvrzuje i fakt, že pracovní verze federálního programu se pro privatizaci otevřeně vyslovovala, její definitivní znění však ponechává tuto otázku otevřenou.⁴⁰⁴

Podzimní spor o to, do jaké míry má být budoucí FNM pachtýřem národního majetku a do jaké míry a komu jej může prodat, dopadl příznivěji pro zastánce privatizace. Oficiální *Teze ekonomického a sociálního programu KSČM*, schválené na olomouckém sjezdu, říkají o majetku ve správě FNM, že „může být předán k užívání a hospodaření jednotlivcům i pracovním kolektivům, organizovaným podle svého vlastního rozhodnutí (...) a to cestou různých forem pronájmu anebo i odprodeje podle věcné povahy příslušného majetku“.⁴⁰⁵ Při pronájmu a odprodeji mají být zvýhodněni zaměstnanci podniků.

Tyto principy jsou obsaženy i v *Návrhu demokratické ekonomické reformy*, který byl s kosmetickými úpravami v únoru 1991 přijat jako oficiální programový dokument strany.⁴⁰⁶ Prováděná privatizace je v něm kritizována z hlediska současného vývoje především jako nedůsledná, neboť při ní zatím nedošlo

⁴⁰¹ AKSČM, fond „Zasedání ÚV 1990-92“, 4. zasedání 8.9 1990, *Návrh sociálně ekonomického programu KSČM-SDS*, s. 10.

⁴⁰² AKSČM, fond „Zasedání ÚV 1990-92“, 4. zasedání 8. 9 1990, *Návrh programové platformy KSČM-SDS*, s. 11.

⁴⁰³ AKSČM, fond „18. sjezd KSČS“, *Dokumenty 18. sjezdu KSČS*, s. 82.

⁴⁰⁴ Srovnej předchozí s *Sociálně ekonomický program KSČS – druhá pracovní varianta*, s. 10 In: AKSČM, fond „Zasedání ÚV 1990-92“, 5. zasedání 7. 10 1990.

⁴⁰⁵ AKSČM, fond „1. sjezd KSČM“, *Dokumenty 1. sjezdu KSČM*, s. 32.

⁴⁰⁶ Na 3. zasedání ÚV 16. února jej představil jeden z jeho hlavních autorů Zdeněk Hába.

k odstátnění podniků, resp. jeho provádění má pouze formální charakter, což ponechává volný prostor pro „působení mocenskobyrokratických struktur, propojených na ministerské a podnikové úrovni“.⁴⁰⁷ Z tohoto důvodu počítá KSČM s urychlením odstátnění a ustavení FNM jako s prioritním politickým úkolem, s tím, že další transformační proces směrem k uskutečnění plurality vlastnických forem „se uskuteční v další, déletrvající fázi“,⁴⁰⁸ během níž se FNM dohodne se zaměstnanci konkrétních podniků na tom, jakou podnikatelskou formu bude napříště podnik mít a zda má dojít k jeho privatizaci.

Počítá přitom s tím, že rozhodující část majetku FNM by měla být do budoucna obhospodařována samosprávnými zaměstnaneckými kolektivy, organizovanými jako soukromé společnosti, tedy systém známý pod zkratkou ESOP (Employee Stock Ownership Plan), přičemž FNM by v těchto společnostech měl svůj vlastnický podíl. Projekt propaguje i pronájmy podniků, zejména do rukou samosprávných zaměstnaneckých kolektivů a družstev (ale i fyzickým osobám a akciovým společnostem), přičemž případný výtěžek z nájmu by šel na vrub fondu, který z něj bude financovat svou zakladatelskou a provozní činnost. Vedle toho se počítá i s tím, že některé strategické podniky by zůstaly ve vlastnictví FNM natrvalo, a některé podniky budou privatizovány formou konkursního řízení nebo veřejné dražby.⁴⁰⁹

Program DER dále počítá se zavedením celé řady dalších ekonomických opatření souběžně s vlastnickou transformací – od již zmiňovaných zásad samosprávnosti podnikových kolektivů přes postupné zavádění směnitelnosti koruny namísto proběhnuvší skokové změny. Celkově chce KSČM orientovat státní finanční politiku expanzivním směrem skrze zvyšování deficitu veřejných financí, neboť Československo má díky své relativně nízké zadluženosti předpoklady pro získání zahraničních úvěrů, které by měly být použity pro účely restrukturalizace podnikové sféry a k podpoře nově vznikajících podnikatelů. Návrh počítá i s vypsáním státních půjček a celkově se staví proti „nerealistické koncepci přebytkového státního rozpočtu“, která nemá v historicky mimořádném období transformace odůvodnění,

⁴⁰⁷ AKSČM, fond „Zasedání ÚV 1990-92“, 3. zasedání 16. 2. 1991, *Demokratická ekonomická reforma – návrh koncepce*, s. 16.

⁴⁰⁸ *Ib.*, s. 18.

⁴⁰⁹ AKSČM, fond „Zasedání ÚV 1990-92“, 4. zasedání 23. 3. 1991, *Transformace vlastnických vztahů*, s. 4-6.

naopak tento restriktivní přístup hrozí zaškrcením potenciaálního ekonomického růstu.

V konceptu demokratické ekonomické reformy jsou v kostce shrnuty všechny zásadní principy ekonomické politiky KSČM, které se ustavily během předchozího roku, a od nichž se bude odvíjet ekonomické myšlení v rámci strany i v dalších letech.⁴¹⁰

S problémem privatizace úzce souvisí i téma, které bylo komunisty vnímáno velmi emotivně; jedná se o otázku majetkových restitucí, dobově označovaných též jako „reprivatizace“. Odmítavý postoj všech názorových proudů včetně předsedy Svobody⁴¹¹ je revidován v březnu 1991, zásadní ideové vymezení vůči restitucím však zůstává. Nadále jsou ztotožňovány s odmítáním předchozích čtyřiceti let *en bloc*, což nenaplnuje představu komunistů o smysluplném vyrovnání se s dědictvím totalitní minulosti, zpochybňuje se i jejich ekonomický význam. Březnové stanovisko ÚV uvádí, že zákon o napravení některých majetkových křivd je „v příkrém rozporu s potřebami rychlé obnovy efektivní podnikatelské činnosti, dokonce i v rozporu s potřebami urychlené privatizace samotné“ a jeho praktická realizace by podle něj bezdůvodně zatížila národní hospodářství. Oproti předchozím prohlášením se však nestaví kompletně proti ideji narovnání majetkových křivd, nýbrž usiluje pouze o její realizaci výhradně bezpeněžní formou a tak, aby se týkala pouze přímo poškozených osob, nikoliv jejich příbuzných či potomků. Za oprávněné požadavky se pak mají počítat ty, kdy došlo k porušení tehdy platných zákonů.⁴¹²

Problémem restituční „reprivatizace“ je dle komunistů to, že nepřivádí do hospodářství tolik kýžené odpovědné vlastníky, ale lidi, u nichž hrozí, že nabytý majetek použijí k jednorázové spotřebě a nebudou na něm dále hospodařit. J. Svoboda na příkladu situace v zemědělství kritizuje vládní politiku, která podle něj ekonomickými nástroji nejenže staví značnou část členů družstev vůči někdejšími vlastníky „do postavení bezzemků“, ale zároveň převádí půdu do rukou těch, kteří na ní „nikdy nepracovali a ani v budoucnu o to nemají zájem, ale chtěli by využívat pouze výhod pachtovného či spekulativního prodeje“. Argument, že u restituentů se

⁴¹⁰ Viz např. DOLEJŠ, Jiří: *Levice mezi minulostí a budoucností*, Svoboda Servis, Praha 2010, zejména kapitola „Hledá se nové ekonomické myšlení“.

⁴¹¹ Viz již citovaný *Stenozáznam 4. zasedání ÚV 23.3 1991*, s. 14.

⁴¹² AKSČM, fond „Zasedání ÚV 1990-92“, 4. zasedání 23. 3 1991, *Transformace vlastnických vztahů*, s. 2.

dá předpokládat zdravý vztah k nabytému majetku, označuje Svoboda za absurdní.⁴¹³

Ze stejného důvodu se staví všechny názorové proudy v KSČM i proti kupónové privatizaci. Demokratická ekonomická reforma si klade za cíl „obnovu racionálního tržního hospodářství, stimulaci neanonymního podnikatelského zájmu a konstituování plnohodnotných vlastníků“⁴¹⁴, zatímco kupónová metoda se podle komunistů naoko tváří jako metoda demokratická (všichni mají šanci), přináší ale vlastníky anonymní, nezasvěcené a především bez motivace podnikat. „Investiční kupony zdarma nejsou ani demokratické, ani stimulační, ani ekonomicky výhodné pro nikoho, kromě úzké vrstvy spekulantů“, říká Z. Hába.⁴¹⁵ Kupónovka je interpretována jako vítězství byrokratů, které postrádá demokratickou legitimitu, a vede k převodu státního majetku do rukou úzké skupiny zasvěcenců (viz. kap. Nomenklatura).⁴¹⁶ Tato kritika je pevnou součástí oficiálního diskursu KSČM, uvnitř strany se setkáváme i s radikálnějšími odsudky, které vidí za celou reformou podlý úmysl; podle některých dokonce převládly ve vládě síly „které zcela evidentně prosazují politiku obnovy státního kapitalismu jako ekonomického základu autoritářského režimu“.⁴¹⁷

Zřízení Ministerstva pro správu národního majetku a jeho privatizaci kritizuje už v dubnu 1990 V. Mohorita a varuje, že státní instituce „dál projevují snahu všechno řídit (...) tedy pokračovat v neblahé administrativní byrokratické praxi“, čímž nepřispívají k vytváření atmosféry spoluodpovědnosti občanů za vývoj v zemi.⁴¹⁸ J. Machalík jí zase označuje za samoučelnou a nevedoucí k zvýšení efektivity hospodářství.⁴¹⁹ Ve chvíli, kdy je jasné, že k její realizaci přes odpor komunistů dojde, se však objevují návrhy, jak jí využít pro uskutečnění alespoň části principů demokratického socialismu. Myšlenka, aby si zaměstnanecké kolektivy koordinovaně skupovaly prostřednictvím kuponů své vlastní podniky, se objevuje bezprostředně po

⁴¹³ AKSČM, fond „Zasedání ÚV 1990-92“, 2. zasedání 21. 12 1990, *Stenozáznam*, s. 4.

⁴¹⁴ *Demokratická ekonomická reforma – návrh*, s. 1.

⁴¹⁵ *Kupónová privatizace – ano či ne?* In: *Mosty*, č. 1, roč. 1, s. 8.

⁴¹⁶ Např. rozhovor s M. Ransdorffem *Z vystoupení poslanců za KSČS k vládnímu scénáři ekonomické reformy* In: *Mosty*, č. 2, roč. 1, s. 7.

⁴¹⁷ Stanovisko redakce časopisu *Mosty*, viz článek *Naše poradna: investiční kupony*, č. 16, roč. 2, s. 6.

⁴¹⁸ AKSČM, fond „Zasedání ÚV 1990-92“, *Vystoupení V. Mohority na 4. zasedání ÚV KSČ*, s. 5.

⁴¹⁹ AKSČM, fond „1. sjezd KSČM“, *Stenografický záznam ze sjezdu*, s. 27.

schválení zákona o velké privatizaci v březnu 1991⁴²⁰ a klade si za cíl prosadit do nových vlastnických poměrů co nejvíce zájmů zaměstnanců podniku a občanů daného regionu. Tento plán podrobněji rozpracoval mimo stranu působící Klub samosprávného lidového podnikání a KSČM se k němu přihlásila,⁴²¹ nejsou však k dispozici doklady o tom, že by se na její půdě šířeji rozvíjel a v praxi byl tento projekt realizován jen v minimálním rozsahu.⁴²²

Demokratická ekonomická reforma je od svého schválení silným referenčním bodem komunistické politiky, přestože se několik týdnů po svém zrození ocitla díky přijetí zákona o velké privatizaci de facto mimo hru. Straničtí ekonomové však prorokovali aplikované „léčbě Klausem“ brzký konec; Z. Hába předpokládá, že prováděná vládní opatření budou mít natolik devastující dopad na československé národní hospodářství, že její protagonisté budou sami muset zařadit zpětný chod a od jejího provedení zcela ustoupit.⁴²³

Tato očekávání jsou patrná i z textu *Návrhu DER*: vláda je podle něj nucena kvůli dodržování úvěrových podmínek ze strany MMF provádět opatření, která povedou k důsledkům vylučujícím se se splněním těchto závazků. Hospodářský útlum, který nastane po provedení reformních kroků, povede k příjmovému výpadku ve státním rozpočtu a tím pádem k nedodržení vyrovnanosti veřejných financí, zejména však způsobí velké sociální pnutí, které bude s postupem času méně a méně únosné. „Lze si představit různé modely dalšího vývoje: další zahraniční půjčky (...), použití direktivních mocenských nástrojů pro překonání krize s poukazem na jejich objektivní potřebu a dočasnost, která se může nečekaně prodlužovat a vytvářet základnu pro autoritativní politický režim, [nebo] odstoupení od dosavadního způsobu provádění ekonomické reformy (...) a přechod ke způsobu jinému, lépe odpovídajícímu našim podmínkám.“⁴²⁴

⁴²⁰ AKSČM, fond „Zasedání ÚV 1990-92“, 4. zasedání 23. 3 1991, *Stenozáznam jednání*, s. 6.

⁴²¹ Viz *Naše poradna: co s investičními kupony* In: *Mosty*, č. 17, roč. 2, s. 7. Též stanovisko ekonoma J. Dolejše In: *Vlastnická pyramida*, *Mosty*, č. 27, roč. 2, s. 5.

⁴²² Viz POLANSKÝ, Jiří: *Zkušenosti se zapojením zaměstnanců (zaměstnaneckých kolektivů) do podpory transformačních procesů* In: *Otázky hospodářské samosprávy. Almanach KSLP*, Klub samosprávného lidového podnikání, Praha 1996, s. 61.

⁴²³ AKSČM, fond „Zasedání ÚV 1990-92“, *Stenozáznam 4. zasedání ÚV 23. 3 1991*, již citovaný proslov ing. Z. Háby, s. 13.

⁴²⁴ *Demokratická ekonomická reforma – návrh koncepce*, s. 18.

Ekonomická transformace a nebezpečí nomenklatury

V nekomunistické části společnosti panovaly obavy z návratu „starých kádřů“ minimálně od zveřejnění detailů událostí 17. listopadu 1989, v nichž byla zapojena i Státní bezpečnost,⁴²⁵ a výrazně ovlivňovaly debatu o uspořádání správy nového státu a nastavení parametrů ekonomické reformy.⁴²⁶ V prvním případě vyústily v přijetí lustračního zákona v říjnu 1991, ve druhém případě vedly v dalších letech k sílící popularitě kritiky transformace jako procesu „rozkrádání“, během něhož se ekonomicky etablovaly struktury spojené s minulým režimem. Tomu napomáhaly i mnozí se případy ekonomické kriminality, v nichž figurovali bývalí technicko – hospodářští pracovníci z dob před rokem 1989.

Podobný motiv se v obměněné podobě uplatňuje také v komunistickém prostředí a stává se během let 1990-1992 jednou z dominantních perspektiv, skrze něž je nahlížena ekonomická transformace. Již v dubnu 1990 kritizuje V. Mohorita nově se ustavivší „státní a politické struktury“ za to, že se chovají přezíravě k názorům občanů, kteří v důsledku toho propadají skepsi. „Část veřejnosti si to začíná uvědomovat. Upozorňuje na to, že se sice vyměnila řada lidí v různých institucích, ty ale dál projevují snahu všechno řídit, určovat, o všem rozhodovat. Tedy pokračovat v neblahé administrativně byrokratické praxi, která byla jednou z rozhodujících příčin krizového stavu, do něhož se naše společnost dostala.“⁴²⁷ Příkladem takové byrokratizace je podle něj zřízení Ministerstva pro privatizaci, které svěřuje národní majetek do rukou „skupiny úředníků“, namísto demokraticky zvolených reprezentantů. Proti „technokratickému zjednodušování“ koncepčních ekonomických otázek a s tím souvisejícímu vyprázdňení demokracie skrze vládu „lidu odcizených správců“ se vymezuje i celá strana v původním návrhu programového prohlášení na březnovém ustavujícím sjezdu,⁴²⁸ aniž by však

⁴²⁵ KRAPFL, James: *Revolúcia s ľudskou tvárou. Politika, kultúra a spoločnosť v Československu po 17. novembri 1989*, Kalligram, Bratislava 2009, s. 53.

⁴²⁶ Viz již zmiňovaný projev Václava Havla 21. 8 1990 na Václavském náměstí, v němž se zmiňuje o „temných slušovických žilkách“ dusících československé hospodářství. Obdobně i debaty zákonodárců na 7. společné schůzi SL a SN při projednávání zákona o malé privatizaci 24. října 1990.

⁴²⁷ AKSČM, fond „Zasedání ÚV 1990-92“, 2. zasedání 22. 4 1990, *Vystoupení V. Mohority na 4. zasedání ÚV KSČ*, s. 5.

⁴²⁸ AKSČM, fond „Ustavující sjezd KSČM“, *Návrh programového prohlášení KSČM*, s. 4-5.

naznačovala jejich personální propojení se „starými strukturami“. Předpokládanou příčinou těchto problémů jednání je spíše charakter samotné byrokracie jako technokratické elity.

Myšlenka o propojení nových ekonomických elit s bývalou šedou ekonomikou zaznívá až na podzim 1990 v souvislosti s debatou o malé privatizaci. Předseda J. Machalík vyslovuje malé privatizaci podporu, kritizuje však způsob jejího provedení, který umožňuje „mytí špinavých peněz“ a k rozhodujícím procesům připouští „členy různých gangů, mafií a lidí, kteří se neoprávněně obohacovali“.⁴²⁹ Obdobné obavy zaznívají z úst funkcionářů i řadových členů KSČM – zástupce ZO Příbram například varuje před dodatečným zlegalizováním činnosti „veksláků a ostatních kšeftmanů“,⁴³⁰ V. Mohorita se obává, že zhoršení sociální situace vytvoří úzkou skupinu „nové oligarchie, zrozenou nikoli z volné soutěže, ale v kabinetech vládních úředníků, kteří budou rozhodovat, komu co připadne“.⁴³¹ Neoficiální programové texty se nerozpakují dokonce prohlásit, že „kroky nové vládnoucí síly si ve své pochybnosti mnohdy nezadají s praxí architektů reálného socialismu“.⁴³²

Doposud vnitrostranická kritika se v této době poprvé dostává i do oficiálního diskursu v *Programové deklaraci KSČS*. V ní strana nesouhlasí s uvažovanými „administrativními metodami privatizace, přenechávajícími všechny pravomoci státnímu aparátu“ a spatřuje v nich paralelu s předlistopadovým administrativně-byrokratickým řízením ekonomiky, které vedlo k soustředění veškeré politické a hospodářské moci v rukou nevelké vrstvy státního aparátu: „Jsme proto zásadně proti tomu, aby tento monopol byl jen vystřídán monopolem jiným, ve kterém bude byrokratická a hospodářská oligarchie spjata stejně silným poutem jako předtím – v neprospěch demokracie a zájmů občanů naší vlasti“.⁴³³ Obava z hrozícího propojování obou nomenklatur vede KSČM k tomu, že se začne vyslovovat pro rychlé odstátnění hospodářství, aby „státní byrokratické monopolní struktury ztratily co nejdříve svůj vliv na všechny podniky“⁴³⁴ včetně těch, s nimiž by pro privatizaci ani

⁴²⁹ AKSČM, fond „1. sjezd KSČM“, Projev předsedy J. Machalíka viz *Stenozáznam jednání*, s. 26.

⁴³⁰ Ib., *Stenozáznam jednání*, s. 83.

⁴³¹ AKSČM, fond „18. sjezd KSČS“, *Dokumenty 18. sjezdu KSČS*, s. 4.

⁴³² AKSČM, fond „18. sjezd KSČS“, *Za zdravé srdce Evropy*, s. 2.

⁴³³ AKSČM, fond „18. sjezd KSČS“, *Dokumenty 18. sjezdu KSČS*, s. 82.

⁴³⁴ AKSČM, fond „Zasedání ÚV 1990-92“, 4. zasedání 23. 3 1991, *Transformace vlastnických vztahů*, s. 3.

nepočítala, neboť v nich hrozí nekontrolovaná defraudace státního majetku, která by při stávající právní úpravě nebyla ani postižitelná.⁴³⁵ Tato interpretace v sobě navíc implicitně obsahuje odsouzení normalizačního období jako nadvlády „rudé šlechty“ nad zbytkem společnosti.⁴³⁶

Doposud neostře tušené nebezpečí ze strany „mafiánských struktur“, složených z bývalé hospodářské správy a spojených s novou politickou a administrativní elitou, se stává významným bodem kritiky směřované nejprve na adresu malé privatizace a poté i proti kupónové privatizační metodě. Podle *Návrhu Demokratické ekonomické reformy* je šokové uplatnění obou metod způsobem, jak se jejich autoři snaží rychle „předat ekonomickou moc byrokratickým strukturám“, neboť jejich implantování v delším horizontu by společnost nepřijala.⁴³⁷ Do malé privatizace se má prosazovat vliv „vnitřních dohod okresních mafií“⁴³⁸ a kupujícími jsou často nastrčené osoby, reprezentující zájmy pochybného kapitálu (viz citovaná reportáž o dražbě na Praze 2 z *Mostů*) anebo zahraničí (viz další kapitola). Poslanec Miloslav Ransdorf zase srovnává privatizaci s majetkovými přesuny během pobělohorských konfiskací, přičemž společným znakem obou je podle něj „vytváření nových velkých majetků, obrovská majetková diferenciací obyvatelstva (...), zásadní změna ideologie, struktury moci, výměna elit“ a varuje, že „nedoceňujeme hloubku a rizika změn, na nichž by mohli profitovat kořistníci charakterově srovnatelní s Valdštejnem, Trčkou a jinými“. Privatizace, odehrávající se ve prospěch privilegovaných byrokratů, by dle něj byla jen „další fází etatizace“.⁴³⁹

Obdobných kritik lze najít celou řadu – privatizace v nich je chápána jako „radikální vlastnický převrat v zájmu bývalých vlastníků a státní byrokracie“, „etatistický projekt, který zvýhodňuje byrokratické držitele informací, bývalé vlastníky a zbohatlíky z doby předlistopadové na úkor ostatních občanů“,⁴⁴⁰ „ekonomický státní

⁴³⁵ AKSČM, fond „Zasedání ÚV 1990-92“, 4. zasedání 23. 3 1991, projev Z. Háby, *Stenozáznam*, s. 14.

⁴³⁶ Kritika husákovského režimu později výrazně ustoupila ve prospěch jeho rehabilitace skrze sociální zabezpečení obyvatelstva, viz *Rozdělení minulostí*, s. 370.

⁴³⁷ AKSČM, fond „Zasedání ÚV 1990-92“, 3. zasedání 16. 2 1991, *Demokratická ekonomická reforma – návrh koncepce*, s. 2.

⁴³⁸ AKSČM, fond „Zasedání ÚV 1990-92“, 4. zasedání 23. 3 1991, *Transformace vlastnických vztahů*, s. 1.

⁴³⁹ *Vystoupení poslanců za KSČS k vládnímu scénáři ekonomické reformy* In: *Mosty*, č. 2, roč. 1, s. 6.

⁴⁴⁰ AKSČM, fond „Zasedání ÚV 1990-92“, 6. zasedání 7. 9 1991, *Návrh volebního programu KSČM pro volby 1992 (předběžné teze)* s. 9.

převrat“⁴⁴¹ nebo dokonce produkt „sociálního darwinismu, v jehož ohnisku přežívají jen bezohlední veksláci či pokorní služebníci zahraničního kapitálu“ (J. Svoboda).⁴⁴²

Komunistickou kritiku „byrokratické privatizace“ nejlépe shrnuje rozklad ze stranických *Mostů* z konce roku 1990: „Jejím rozhodujícím subjektem je státní aparát, který sám sebe zmocňuje k jejímu vykonání, objektem privatizace jsou administrativně ustavené státní podniky. Kritériem pak je rozhodnutí privatizačního úřadu“. Podle autora tak tato metoda není ani v souladu s neoliberálním konceptem trhu jako toho, kdo rozhoduje o osudu ekonomických subjektů, tržní kritéria efektivity se naopak mají uplatňovat v komunisty prosazované demokratické reformě.⁴⁴³ V ní by prvním krokem, který by transformaci odbyrokratizoval a podřídil vliv nomenklaturních mafií, bylo převedení správy národního majetku zpoza ministerstva pro privatizaci přímo pod zákonodárné sbory.⁴⁴⁴

Dominantní pravicová ideologie je komunisty chápána jako pouhá zástěrka ekonomických zájmů byrokracie, sloužící k jejich legitimizaci před občany, po nichž se pokrytecky vyžaduje „utahování opasků“. Komunističtí poslanci v české národní radě upozorňují, že teze o obětech, které je nutno přinášet, „nemohou být využívány pro upevnění pozic úzké mocensko-byrokratické vrstvy“.⁴⁴⁵ Podle ekonoma J. Dolejše zase není idea kupónové privatizace „ničím jiným než zastíracím manévrem“ personální unie státních privatizátorů s různými zbohatlíky pod rouškou „naivní představy o lidovém rentiérství“, na níž bude muset většina DIKů stejně brzy rezignovat.⁴⁴⁶

Kritika (zejména kupónové) privatizace skrze nebezpečí etablování staronové nomenklaturní vrstvy s pochybnou minulostí je konsensuální částí komunistického programu, na níž se shodují všechny názorové frakce uvnitř strany. Přihlašují se k ní oba úřadující předsedové, programové komise při ústředním výboru, reformistická platforma Demokratické levice, Zelená platforma i konzervativní Marxleninské kluby.

⁴⁴¹ *O jaké vlastnické vztahy by nám mělo jít. K návrhu transformačního zákona* In: *Mosty*, č. 7, roč. 1, s. 12.

⁴⁴² *Současná situace ve společnosti a úkoly strany* In: *Haló noviny*, 10. září 1991, s. 3.

⁴⁴³ *Abychom si rozuměli. Privatizace* In: *Mosty*, č. 1, roč. 1., s. 5.

⁴⁴⁴ Např. kritika J. Dolejše *O jaké vlastnické změny by nám mělo jít. K návrhu transformačního zákona* In: *Mosty*, č. 7, roč. 1, s. 12.

⁴⁴⁵ *Ze stanoviska Klubu poslanců KSČM přednesené poslancem Jaroslavem Ortmanem na 14. schůzi ČNR* In: *Mosty*, č. 8, roč. 2, s. 4.

⁴⁴⁶ *Vlastnická pyramida* In: *Mosty*, č. 27, roč. 2, s. 5.

Zajímavým příspěvkem do vnitrostranické debaty je trockistická interpretace československé transformace, s níž přišel Vratislav Votava, člen mimostranické Levé alternativy a redaktor čtvrtletníku *Inprekor*⁴⁴⁷, vydávaného sekretariátem IV. internacionály. V obsáhlé analýze *Reálný socialismus bez masky*, kterou otisklo poslední číslo stranických *Mostů*, vykládá sametovou revoluci a následnou transformaci jako další díl seriálu boje mezi lidem a byrokracií, který započal s etablováním stalinistického etatismu ve 20. letech.⁴⁴⁸

Osamostatnivší se byrokratický aparát se podle něj již krátce po říjnové revoluci přeměnil ve „vládnoucí etatisticko-byrokratickou třídu“, nastolil nový typ vykořisťovatelské společnosti a v dalších desetiletích získal kontrolu nad veškerými výrobními prostředky pod pláštěm zespolečenštění vlastnictví. Tento systém, nazývaný Votavou „etatismem“, se později dostal do krize, neboť nebyl schopen konkurovat efektivnějšímu kapitalistickému výrobnímu způsobu, který je motivován akumulací kapitálu, zatímco etatismu dominuje snaha vládnoucí třídy o rozšiřování moci a podřízení pracujících hierarchickému systému její nadvlády. Jeho úpadek vyústil v roce 1989 v dohodu pragmatičtějšího křídla etatistické byrokracie, zejména jejích státně administrativních a manažersko-technokratických vrstev, s představiteli opozičních struktur, které využily spontánního lidového hněvu k tomu, aby přeměnily „primitivně politokratický etatismus stalinského a neostalinského typu“ v „technokratický etatismus“. Privatizace je jen součástí plánu staronové byrokracie jak svou moc transformovat do podmínek nové společenské soustavy, v níž bude sehrávat úlohu „klasické parazitní kompadorské buržoasie“, závislé na zahraničním kapitálu. Výsledkem celé transformace bude podle Votavovy teorie „byrokratický státní kapitalismus“.

Votavova analýza transformace konvenovala s její kritikou ze strany celé KSČM, jeho další představy o přeměně komunistické strany v širokou frontu proti kapitalismu však nenalezly velké pochopení.⁴⁴⁹ Představu privatizace jako spiknutí nomenklatury v neprospěch občanů však, soudě podle reakcí ve stranickém tisku a

⁴⁴⁷ Zkratka odkazuje na meziválečný časopis *Internazionale Presse - Korrespondenz*, vydávaný nejprve Kominternou a od roku 1938 L. D. Trockým. Fungoval v několika jazykových mutacích, česká verze *Inprekoru* vycházela od r. 1986, nejprve v exilu.

⁴⁴⁸ *Reálný socialismus bez masky*, In: *Mosty*, č. 34, roč. 2, příloha.

⁴⁴⁹ Např. Votavův článek *Revoluční marxismus IV. internacionály* In: *Mosty*, č. 27, roč. 2, s. 5. Obdobně viz KSČS *hledá nové paradigma. Názor levicového nekomunisty* In: *Mosty*, č. 25., roč. 2.

na shromážděních, sdílela i podstatná část členské základny, stejně jako tomu bylo v případě Československé strany lidové.

Ekonomická transformace a nacionální otázka

Z ideového hlediska navazovali komunisté po sametové revoluci na jedné straně na socialistické hnutí, které se definovalo jako nadnárodní, hájící zájmy ohrožených sociálních skupin („dělníci nemají vlast“), na druhé straně na nacionálně konzervativnější pojetí komunistických idejí jako nositelů „nejlepších tradic českého národa“. Z těchto dvou přístupů se v raných 90. letech výrazněji uplatňuje druhý z nich; v *Tezích volebního programu KSČ* z jara 1990 se strana v oddílu nazvaném „Za demokracii a národní suverenitu“ vyslovuje pro suverénní Československo, „o jehož dnešku a zítřku nebude rozhodovat nikdo jiný než svrchovaný lid“ a ve kterém občany bude spojoval „vlastenectví, pocit národní hrdosti a starost o šťastnou budoucnost naší země“.⁴⁵⁰ Vedle sebe zde mají rovnoprávně žít jak Češi a Slováci, tak příslušníci národnostních a etnických menšin, přičemž se do budoucna počítá se „spravedlivým řešením otázky Moravy a Slezska“ a s otevřením se Československa světu, „nikoli však na úkor své svrchovanosti, bezpečnosti a politické nebo hospodářské nezávislosti“. Program se explicitně vymezuje proti „nacionalismu, šovinismu a separatismu“ a také proti zpochybňování majetkových přesunů provedených po odsunu sudetských Němců. V tomto bodě podrobí KSČM po sjednocení Německa čs. vládu ostré kritice za to, že nepožaduje od nového státu garance územních a majetkových práv a namísto toho se někteří její členové „nevzdali myšlenky vzájemných omluv a zřejmě uvažují o akceptování požadavků [majetkové revize]“.⁴⁵¹ Německá otázka je v dalších letech silným tématem KSČM, zejména v 2. polovině 90. let v souvislosti s konzervativním obratem uvnitř strany.

Trvalou součástí komunistické politiky raných 90. let je prosazování federativního uspořádání státu při emancipaci řady národnostních menšin; strana se zavazuje podporovat sebeuplatnění Maďarů, Poláků, Němců i Ukrajinců žijících na

⁴⁵⁰ AKSČM, fond „Ustavující sjezd KSČM“, *Teze volebního programu KSČ*.

⁴⁵¹ Viz *Stanovisko 18. sjezdu KSČS k tzv. sudetoněmecké otázce* In: *Dokumenty 18. sjezdu*, s. 74, AKSČM, fond „18. sjezd KSČS“.

území ČSFR.⁴⁵² Jako specifickou otázku vnímá postavení Romů, pro jejichž další rozvoj plánuje vypracovat speciální celospolečenský program a zasadit se o to, aby jejich „reálně existující svébytnost byla odpovídajícím způsobem vyjádřena v nové ústavě“.⁴⁵³ V programových materiálech vypracovaných regionálními zástupci zároveň zaznívá určitý distanc od tohoto etnika, jemuž je připisováno zneužívání sociálního systému, jakkoliv je tento motiv později v oficiálních výstupech strany potlačen a nahrazen výše zmíněným vstřícným postojem spolu s vymezováním se vůči všem formám rasismu.⁴⁵⁴

Roli zahraničních subjektů v ekonomické transformaci vnímá KSČM od začátku velmi problematicky. Již na prosincovém sjezdu KSČ v roce 1989 zaznívají v projevu generálního tajemníka K. Urbánka obavy z „výprodeje národního bohatství zahraničnímu kapitálu“.⁴⁵⁵ *Průvodce volebním programem* z jara 1990 potom varuje, aby čs. vláda nepodléhala „na první pohled lákavým a ve své podstatě pochybným nabídkám“ zahraničních investorů a navrhuje individuální posuzování každé nabídky cizích subjektů, neboť „vstup zahraničního kapitálu bez jakýchkoliv dalších podmínek a omezení vytváří nebezpečí levného vykupování národního majetku, proto by o zásadních změnách ve vlastnictví měly rozhodovat zákonodárné sbory“.⁴⁵⁶ Oproti tomu přípravný materiál programových komisí z léta 1990, který hodnotí situaci čs. hospodářství značně pesimisticky, pozitivně mluví o nutnosti využít „startovací injekce v podobě aktivního kapitálu ze zahraničí“ a nasměrovat jí do všech hospodářských oblastí, neboť jedině tak lze čelit hrozbě ekonomického zhroucení země.⁴⁵⁷ Porovnáme-li však následné návrhy i definitivní verze programových textů z podzimu 1990, vidíme, že v nich dominuje pojetí zahraničního kapitálu jako

⁴⁵² Např. první programové prohlášení KSČM *Ku prospěchu Čech, Moravy, Slezska a celé společnosti*, s. 3, viz AKSČM, fond „Ustavující sjezd KSČM“. US f5540n. Srovnej s *Programovou deklarací KSČS* In: fond „18. sjezd KSČS“, *Dokumenty 18. sjezdu*, s.83.

⁴⁵³ *Průvodce volebním programem KSČ*, s. 2, obdobně též jeho *Pracovní verze*, s. 3.viz AKSČM, fond „Zasedání ÚV 1990-92“.

⁴⁵⁴ Srovnej *Teze volebního programu KSČ* (viz předch.) se *Souborem námětů k tezím volebního programu KSČ zpracovaných na základě jednání okresních a obvodních konferencí KSČ* s. 2, viz AKSČM, fond „Ustavující sjezd KSČM“. Též *Průvodce volebním programem KSČ*, s. 3.

⁴⁵⁵ AKSČM, fond „Mimořádný sjezd KSČ“, Projev gen. tajemníka K. Urbánka, *Záznam 1. dne jednání 20. 12 1989*, s. 58.

⁴⁵⁶ *Průvodce volebním programem KSČ*, s. 16, AKSČM, fond „Ustavující sjezd KSČM“.

⁴⁵⁷ AKSČM, fond „Zasedání ÚV 1990-92“, *Obsahový materiál k přípravě programové konference KSČM*, s. 9.

potencionálního nebezpečí a převažuje k němu opatrný přístup,⁴⁵⁸ zejména v souvislosti s plánovaným zavedením směnitelnosti koruny, které hrozí likvidací čs. výroby tvářív v tvář silnější a zkušenější zahraniční konkurenci⁴⁵⁹ a s její devalvací, která „snižuje hodnotu národního majetku“.⁴⁶⁰

Nacionální motiv vystupuje ještě ostřeji do popředí v momentě, kdy jsou natvrdo spuštěny privatizační operace. Už na podzimním sjezdu KSČS varuje V. Mohorita, že „majetky nashromážděné prací generací našich (sic!) lidí se zřejmě budou předávat do soukromých, často i cizích rukou“⁴⁶¹ a obdobně se k privatizaci staví i federální ústřední výbor.⁴⁶² Neoficiální prohlášení *Pro zdravé srdce Evropy* dokonce varuje před „ztrátou svrchovanosti národů ČSFR nad jejich bohatstvím“ což se netýká jen hmotného majetku, ale i „národních a kulturních tradic našeho státu“ a v konečném důsledku může vést k situaci, kdy se občané Československa stanou „cizinci ve vlastní zemi a vazaly cizích zájmů“.⁴⁶³ Návrh *Demokratické ekonomické reformy* zase označuje vládní privatizaci s jejími předpokládanými sociálními důsledky za „ohrožení základních atributů národní identity“,⁴⁶⁴ před kulturně společenskými následky ekonomických změn varuje v prosinci 1992 i M. Grebeníček, když otevřeně hovoří o nebezpečí germanizace českomoravského prostoru: „Sto milionů evropských Němců proti deseti milionům občanů České republiky a revanšistické přístupy sudetoněmeckého landsmanšaftu i projevující se rasový extrémismus nabádají přinejmenším k bdělosti“.⁴⁶⁵

⁴⁵⁸ Srovnej např. *Návrh programové platformy KSČM-SDS*, s. 12 In: AKSČM, fond „Zasedání ÚV 1990-92“, 4. zasedání 8. 9 1990, s *Sociálně ekonomický program KSČ (druhá pracovní varianta)*, s. 10 In: 5. zasedání 7. 10 1990. Obdobně též projev předsedy J. Machalíka na 1. sjezdu KSČM In: fond „1. sjezd KSČM“, *Stenozáznam sjezdu*, s. 18, kde se mj. hlásí k „národnímu a demokratickému socialismu“.

⁴⁵⁹ AKSČM, fond „Zasedání ÚV 1990-92“, 5. zasedání 7. 10 1990, *Návrh tezí ekonomického a sociálního programu KSČM*, s. 3.

⁴⁶⁰ *Vystoupení V. Mohority na 18. sjezdu KSČS* In: AKSČM, fond „18. sjezd KSČS“, *Dokumenty 18. sjezdu*, s. 4.

⁴⁶¹ *Vystoupení V. Mohority na 18. sjezdu KSČS* In: AKSČM, fond „18. sjezd KSČS“, *Dokumenty 18. sjezdu*, s. 4.

⁴⁶² AKSČM, fond „18. sjezd“, *Dokument 18. sjezdu KSČS*, s. 44.

⁴⁶³ AKSČM, fond „18. sjezd KSČS“, *Pro zdravé srdce Evropy*.

⁴⁶⁴ AKSČM, fond „Zasedání ÚV 1990-92“, 3. zasedání 16. 2 1991, *Demokratická ekonomická reforma – návrh koncepce*, s. 4.

⁴⁶⁵ AKSČM, fond „2. sjezd KSČM“, *Dokumenty II. sjezdu KSČM*, s. 2.

Obavy ze zprivatizování státního majetku cizím kapitálem se navíc prolínají s kritikou nomenklaturních byrokratických struktur, které při ní mají hrát roli prostředníka. J. Svoboda v této souvislosti opakovaně mluví o „pokorných služebnících zahraničního kapitálu“, který díky zmanipulovanému kurzu koruny vůči dolaru ovládá čs. hospodářství, „zatímco poctivě pracující lidé se stávají obětí strachu a vydírání“.⁴⁶⁶ Nacionální kritiku transformace se naopak snaží mírnit Z. Hába poukazem na nezbytnost zahraničního kapitálu a otevřeně říká, že bez něj není úspěšná reforma myslitelná.⁴⁶⁷ Jeho postoj se také odrazil v definitivní variantě demokratické ekonomické reformy, která počítá s řízeným omezením zahraničních investic do čs. podnikatelské sféry po dobu několika následujících let.⁴⁶⁸

Ekonomická transformace jako ekologizace společnosti

V Československu došlo na konci 80. let k výraznému zhoršení kvality životního prostředí...

Ekologickou tematiku proto nalezneme prakticky u všech relevantních politických subjektů transformačního období, napříč levicí i pravicí, specifickým komunistického přístupu k této tematice je však právě to, že byla některými názorovými proudy mnohem úžeji spojována s procesem ekonomické transformace. V jejich pojetí nepředstavuje ekologie jednu z mnoha „politických disciplín“, jakými jsou školství, zdravotnictví, sociální zabezpečení nebo bezpečnost, ale je do velké míry přímo obsahem pojmu „ekonomická transformace“ a dominantní perspektivou, skrze kterou je její proces nahlížen. V prostředí komunistické strany lze v transformačním období vysledovat konflikt mezi „tradičním“ pojetím ekologie a přístupem, který lze pracovně nazvat „ekosocialistickým“, ačkoliv tento pojem nebyl samotnými jeho zastánci jednotně akceptován.

Kódování ekonomické transformace skrze ekologickou problematiku se v prostředí komunistické strany objevuje už v samých počátcích porevolučního vývoje. V prosinci 1989 představuje generální tajemník K. Urbánek návrh nového politického

⁴⁶⁶ Viz jeho projev *Současná situace ve společnosti a úkoly strany* In: *Haló noviny*, 10. září 1991, s. 3. Obdobně další projev na ÚV z konce roku 1990 zveřejněný v: *Mosty*, č. 1, roč. 2, s. 2.

⁴⁶⁷ AKSČM, fond „Zasedání ÚV 1990-92“, 4. zasedání 23. 3 1991, *Stenozáznam*, s. 14.

⁴⁶⁸ AKSČM, fond „Zasedání ÚV 1990-92“, 4. zasedání 23. 3 1991, *Transformace vlastnických vztahů*, s. 5.

programu KSČ a jako druhý programový bod strany uvádí „hospodářský růst a ekologickou bezpečnost“,⁴⁶⁹ stejně tak budoucí poslanec Sněmovny lidu Z. Masopust prosazuje (neúspěšně) do ekonomické části programového prohlášení mimořádného sjezdu tezi, že „ekologicky čisté je ekonomicky výhodné“. ⁴⁷⁰ V oficiálních výstupech strany je ekologická tematika chápána jako jeden z legitimních důvodů pro prosazování silné role státu v ekonomice.⁴⁷¹ návrhy programových prohlášení na podzim 1990 se přihlašují ke konceptu „trvale udržitelného rozvoje“ a ekonomickou transformaci chápou jako přechod k tomuto způsobu hospodaření.⁴⁷² Finální verze těchto dokumentů mluví o tom, že cílem reformy je vybudovat „racionální a ekologicky přijatelnou strukturu hospodářství“, vyznačující se „sociální a ekologickou regulací“, ⁴⁷³ neboť „živelně se vyvíjející tržní ekonomika nemůže v dostatečně krátké době odstranit mnohaleté deformace v odvětvové struktuře našeho národního hospodářství, zastavit další zhoršování životního prostředí a devastaci některých regionů naší země“. ⁴⁷⁴ Obdobným způsobem se na podzim 1990 vyjadřuje předseda J. Machalík⁴⁷⁵ a spojení ekologické tematiky s otázkou transformace dokládá i to, že největší z odborných komisí při ústředním výboru KSČM nesla od počátku název „komise sociálně ekonomická a ekologická“. ⁴⁷⁶

Ekologizace transformační otázky byla především aktivitou osob v programových komisích a na půdě Zelené platformy. Regionální zástupci ve svých vystoupeních takového motivy neuplatňují a problematika životního prostředí nezaujímá ve vyjádřeních členské základny významnější místo. V pravidelných svodkách ústředního výboru, které obsahují náměty a připomínky reprezentantů okresních buněk strany, upozorňují příležitostně na problematiku životního prostředí pouze komunisté ze silně poškozených oblastí Slezska a severních Čech, aniž by se

⁴⁶⁹ AKSČM, fond „Mimořádný sjezd 1989“, *Záznam 1. dne jednání*, s. 58.

⁴⁷⁰ AKSČM, fond „Mimořádný sjezd 1989“, *Záznam 2. dne jednání*, s. 36.

⁴⁷¹ AKSČM, fond „Ustavující sjezd KSČM“, *Teze volebního programu KSČ*, srovnej s *Ku prospěchu Čech, Moravy, Slezska a celé společnosti (programové prohlášení KSČM)*, s. 1 a 3.

⁴⁷² AKSČM, fond „Zasedání ÚV 1990-92“, 4. zasedání 8. 9 1990, *Návrh sociálně ekonomického programu KSČM-SDS*, s. 14. Též *Za demokratický socialismus (Z návrhu programové platformy KSČM-SDS)*, s. 1.

⁴⁷³ AKSČM, fond „1. sjezd KSČM“, *Dokumenty 1. sjezdu*, s. 8.

⁴⁷⁴ AKSČM, fond „1. sjezd KSČM“, *Dokumenty 1. sjezdu*, s. 34.

⁴⁷⁵ *Z vystoupení Jiřího Machalíka na 4. zasedání ÚV KSČM* In: *Mosty*, roč. 1, č. 1, s. 4.

⁴⁷⁶ Jejím předsedou byl Z. Hába. Viz AKSČM, fond „Zasedání ÚV 1990-92“ 3. zasedání 16. 2 1991, *Návrh na složení komisí ÚV KSČM*.

jakkoliv hlásili k pojetí socialismu jako ekologické emancipace, stejně tak dokumenty zprostředkovávající závěry okresních programových konferencí chápou ekologii jen jako dílčí problematiku společenské nadstavby.

Snaha Zelené platformy učinit z KSČM „tu nejzelenější stranu“, kterou deklarovala ústy svého předsedy Martina Hajna na olomouckém sjezdu KSČM,⁴⁷⁷ se tudíž nesetkala s významnějším ohlasem. Její programové prohlášení *Východiska a cíle ekologické politiky*, které posloužilo jako jeden ze zdrojů při sestavování koncepce demokratické ekonomické reformy,⁴⁷⁸ je pokusem přeformulovat tradiční emancipační étos radikální levice do ekologického jazyka a vyznačuje se širokým myšlenkovým záběrem s mezioborovými přesahy od ekonomie až k filosofii. Ekologická krize je v něm chápána nejen jako porušení rovnováhy mezi člověkem a přírodou, ale i jako krize mezilidských vztahů, jejíž kořeny nachází až v raném neolitu v souvislosti se vznikem zemědělství, které, kromě toho že zakládá nový typ myšlenkové racionality a odlišnou kvalitu vztahu člověka ke světu, vede také k ustavení třídních rozdílů ve společnosti. Ty nabývají v moderní společnosti apokalyptických rozměrů, pravou příčinou tohoto stavu je však způsob lidského myšlení, vyplývající z „omezeného antropocentrismu, který vychází z předpokladu, že člověk je neomezeným vládcem světa a mírou všech“, který je důkazem toho, že v současné lidské společnosti „myšlení zaostává za bytím“.⁴⁷⁹

Smysl komunistické politiky pak vidí v pochopení vzájemné souvislosti rozporu ve společnosti a ve vztahu člověka k světu a jejich překonání směrem k „všestranně ekologizované společnosti“, která bude v odkazu na Marxe „dovršenou bytostnou jednotou člověka s přírodou, pravým vzkříšením přírody, provedeným naturalismem člověka a provedeným humanismem přírody“. Toto pojetí kontrastuje s představou ekologie jako omezeně expertního vědění, vůči níž se také ostře vymezuje, neboť „vytváří dojem, že vše se vyřeší samo při navození ‚optimálních‘ mechanismů, které jsou prezentovány jako všespasitelné (...) Ekologický problém je [však] především problémem sociálním, dotýká se každého z nás a může být řešen pouze na bázi celospolečenské uvědomělé aktivity“.

⁴⁷⁷ AKSČM, fond „1. sjezd KSČM“, *Stenozáznam jednání*, s. 80.

⁴⁷⁸ Viz projev Z. Háby na 1. sjezdu In: *Záznam jednání sjezdu*, s. 244. Srovnej s *Usnesením 1. sjezdu KSČM* In: AKSČM, fond „1. sjezd KSČM“, *Dokumenty 1. sjezdu*, s. 37.

⁴⁷⁹ AKSČM, fond „Zasedání ÚV 1990-92“, 1. zasedání 26. 10 1990, *Východiska ekologické politiky KSČM*, s. 1.

Konkrétní návrhy Zelené platformy mají ambici zakotvit principy ekologické společnosti do právního řádu ještě před tím, než na jeho základě bude realizována ekonomická transformace. Předpokládají ústavní zakotvení práva na život ve zdravém životním prostředí, zavedení a vymezení nového právního pojmu „ekologický zločin“, který by měl být posuzován stejně jako zločiny proti lidskosti, ustavení výchovy k ochraně a tvorbě životního prostředí jako prioritního celospolečenského zájmu, vytvoření systému postihů a dotací, které budou soukromé subjekty motivovat k ekologickému chování a celou řadu dalších legislativních změn směřující k silnější regulaci hospodářství. Naopak odmítají myšlenku rozsáhlé privatizace zemědělské a lesní výroby jako zpátečnickou, „bránící koncepčnímu řešení životního prostředí“. Východiskem z této situace má být především obecní vlastnictví pozemků.

Výše uvedené myšlenky a principy se však do finálního návrhu komunistické reformy dostaly jen v malé míře. *Návrh demokratické ekonomické reformy* z února 1991 sice deklaruje jako jeden ze svých hlavních cílů „zastavení postupného znehodnocování životního prostředí a jeho kvalitativní obnovu“ a kritizuje vládní koncepci za to, že na ekologickou tematiku zcela rezignovala a opírá se jen o princip „diktátu trhu“, ⁴⁸⁰ myšlenky o ekologizaci společnosti ani další legislativní návrhy Zelené platformy v něm však nenajdeme. K nim se naopak v odkazu na Waltera Benjamina přihlásil na jaře 1991 předseda J. Svoboda ve svém prohlášení k výročí založení KSČ. ⁴⁸¹

Zelená frakce se pokusila své představy o „novém socialismu“ prosadit znovu podzim téhož roku, ve svém návrhu volebního programu pro rok 1992. ⁴⁸² V něm jsou výše popsané principy doplněny o silný důraz na společenskou emancipaci žen a o kritiku „neoliberálního individualismu“, který v nových podmínkách již „není schopen vytvořit a realizovat strategii přežití“. Proti jím produkováným neosobním společenským vztahům staví zelená frakce představu „ekonomiky založené na komunikativní, nemanipulativní racionalitě“, která předpokládá kolektivní zodpovědnost jednajících a jejich závazek vůči všem ostatním, a v otázce vlastnictví

⁴⁸⁰ AKSČM, fond „Zasedání ÚV 1990-92“, 2. zasedání 16. 2. 1991, *Demokratická ekonomická reforma – návrh*, s. 5.

⁴⁸¹ AKSČM, fond „Zasedání ÚV 1990-92“, 4. zasedání 23. 3. 1991, *Jakou politiku?*, s. 4.

⁴⁸² AKSČM, fond „Zasedání ÚV 1990-92“, 6. zasedání 7. 9. 1991, *Návrh volebního programu KSČM pro volby 1992 (předběžné teze)*.

se hlásí ke konceptu plurality vlastnických forem při ustavení institutů kapitálového trhu. Východiskem tohoto přístupu je pro ní předpoklad, že „podnikatelské chování je funkcí trhu“, nikoli soukromého vlastnictví, jehož nadvláda vede k společenskému i naturálnímu vykořisťování: „Omezení nadvlády ziskového principu ekologizací ekonomiky přibližuje i osvobození světa práce“.

Ekologizující přístup k transformaci je nejvíce vyhraněnou a také nejmarginálnější perspektivou, skrze kterou je ekonomická reforma mezi komunisty nahlížena. Přes poměrně intenzivní programovou činnost Zelené platformy nezískal v transformačním období širší podporu ani ve veřejnosti, ani v rámci KSČM, a na okresních programových konferencích, které sestavovaly volební program pro rok 1992, byl členskou základnou zcela odmítnut. Rozmáchlá vize „ekologizace společnosti“, která měla ambici změnit v konečném důsledku uspořádání celé evropské společnosti,⁴⁸³ ustoupila pojetí ekologie jako úzce specializované vědní disciplíny zabývající se životním prostředím, která nezastávala v programatice strany v dalších letech výraznější pozici.

⁴⁸³ Viz proklamaci mluvčího Zelené platformy M. Hajna, v níž představuje vizi severní a východní Evropy založené na bázi „volných mezinárodních uskupení“, v opozici vůči uspořádání rodící se Evropské unie, která „nevytváří předpoklady k zásadnímu řešení problémů dnešního světa“. Viz *Zelený socialismus* In: *Mosty*, č. 34, roč. 2, s. 2.

Závěr

Představená paleta transformačních koncepcí vede k závěru, že velmi rozšířené vnímání debaty nad ekonomickou reformou skrze opozici „Klaus vs. Komárek“, ke které se kloní i někteří z dobových aktérů,⁴⁸⁴ neodpovídá skutečnosti, resp. ji hrubě zkresluje. Do této opozice dvou veřejně známých ekonomů bývá vtělován souboj mezi zastánci „šokové terapie“ a „gradualisty“, který je prezentován jako hlavní argumentační osa mezi vítězi a poraženými ekonomické transformace.

Toto pojetí nevyjadřuje pravou podstatu sporu mezi autory vítězného scénáře a jejich oponenty a chybí pro něj jakákoliv opora v pramenech. Nejaktivnější odpůrci scénáře z federálního ministerstva financí, pocházející z okruhu ekonomických expertů české vlády, se vůči svým oponentům vymezovali skrze přesvědčení, že pro privatizaci státních podniků je třeba nalézt co nejvhodnější vlastníky a že stát je této aktivity schopen. Otázka rychlosti či pomalosti prováděné transformace nehrála v jejich pojetí zásadní roli. Neadekvátně bývá v této souvislosti hodnocena i role Valtra Komárka, který podle všech dostupných svědectví ve skutečnosti do debaty o podobě ekonomické transformace nevstoupil s vlastním projektem, jeho spojení s týmem F. Vlasáka pak odmítají i sami jeho členové.

Ze srovnání ostatních koncepcí ekonomické transformace dále vyplývá, že rychlost celého procesu byla klíčovou perspektivou jen pro některé z nich (Jan Švejnar), většina chápala jako základní problém transformace výslednou podobu vlastnické struktury, kterou celý proces přinese. Otázka rychlosti nebyla výrazněji přítomna ani v prostředí dvou zkoumaných politických stran, u většiny dotyčných aktérů dominovaly spíše právně filosofické úvahy ohledně oprávnění určitých osob stát se novými vlastníky (Zelený, koncepce KSČM), než přístupy zdůrazňující makroekonomické důsledky uvažovaných alternativ.⁴⁸⁵ Stejný přístup dominoval i v prostředí KSČM a ČSL.

⁴⁸⁴ KLAUS, V.: *Kde začíná zítřek*, s. 123.

⁴⁸⁵ S názorem, že debata o transformaci přesahovala spor zastánci „šoku“ vs. „gradualisti“ se ztotožňuje i M. Myant, viz MYANT, M.: *Vzestup a pád českého kapitalismu*, s. 51.

Analýza ukázala, že každý z aktérů přistupoval k ekonomické transformaci z jiné perspektivy a prioritní pro něj byla jiná hlediska, než tomu bylo u vítězného scénáře federálního ministerstva financí. Načrtnout tuto hodnotovou „mřížku“ a podrobněji ji rozpracovat v případě dvou největších opozičních stran bylo hlavní ambicí předkládané práce. Odpověď na otázku, co znamenala ekonomická transformace pro dvě největší opoziční strany, dávají analýzy jednotlivých transformačních konceptů v příslušných kapitolách. Na jejich základě se nabízí několik úvah o vývoji těchto stran i celé „české cestě“ transformace.

V prostředí komunistické strany došlo k zajímavému vývoji v přístupu k privatizaci státního vlastnictví. Ve svých oficiálních programových textech strana od samého začátku přistupuje na to, že v nových podmínkách je nutné povolit soukromé podnikání alespoň v omezeném rozsahu, k čemuž ostatně vedly i reformní pokusy konce 80. let. Počáteční odmítání masové privatizace a představa, že se státní majetek bude soukromníkům pouze pronajímat, byla revidována na podzim 1990, kdy se do oficiálního stranického diskursu poprvé prosazuje slovo „privatizace“ jako pozitivní politický program. Od této doby se hospodářská politika komunistů nese ve znamení prosazování „plurality vlastnických forem“, která značí ustoupení od pojetí soukromého vlastnictví jako systému nutně plodícího vykořisťování, a zároveň zdůrazňuje „demokratický charakter“ správy státního majetku, která má být prováděna přímo zastupitelskými sbory. Tyto představy, které vykrystalizují během programových debat na podzim 1990, jsou o několik měsíců později vtěleny do projektu „demokratické ekonomické reformy“, která je původním komunistickým příspěvkem do debaty o podobách budoucí transformace – přichází však příliš pozdě na to, aby se do ní mohla aktivněji zapojit, nehledě na všeobecné stigma komunistické strany, které činilo každý projekt vzešlý z jejích řad těžko přijatelným pro širší veřejnost.

Tento ideový vývoj se odehrával pod hlavičkou nového politického projektu, se kterým se KSČM ztotožnila – demokratickým socialismem. Ten je ztělesněním komunistických představ o společenské transformaci a nakonec odchází ze scény stejně tak, jak se ukazuje, že KSČM nezíská v novém uspořádání prostor cokoliv ze svých představ realizovat. Demokratický socialismus je nejprve odsunut, stejně jako v 70. letech socialismus, kamsi do budoucnosti, kde plní roli regulativní ideje, a do

konce tisíciletí je plně nahrazen „socialismem bez přívlastků“, k němuž se KSČM hlásí dodnes.⁴⁸⁶

Pro tento vývoj komunistické strany byl zásadní rozštěp mezi politikou centrálních orgánů a mezi členskou základnou. Většina programových platforem, kterým liberální ovzduší polistopadové KSČM poskytovalo velkou volnost, se sdružovala okolo idejí spojovaných s tzv. novou levicí – okolo emancipace různých skupin obyvatelstva, demokratizaci společnosti zdola prostřednictvím samosprávných občanských aktivů, nezávislých na tradičních zastupitelských strukturách, ekologizace politiky a celého společenského života apod. Žádný z těchto projektů, které se těšily podpoře i vysoko postavených členů strany, však nedokázal získat masovou podporu členské základny, která využila své možnosti, dané jí novými demokratickými stanovami strany, a v druhé polovině roku 1991 odmítla zahrnout do politického programu KSČM vše, co odporovalo tradiční etatistické představě o sociálním státu a posouvalo komunistickou stranu z jejích konzervativních pozic.

Československá strana lidová postavila svůj projekt společenské transformace zejména na důrazu na křesťanskou identitu a silně proklamovanou pravicovost. Pravicová identita nebyla postavená na přijímání ekonomického liberalismu, jako tomu bylo později u ODS, ale na morálním odsouzení socialismu (a skrze něj i celé levice) jakožto systému nedemokratického, používajícího násilí a neslučitelného s realizací občanských svobod. Během prvního popřevratového roku by se postoj strany dal vyjádřit heslem „odmítáme socialismus, protože jsme demokraté“, později by se pro něj hodila spíše formule „odmítáme levici, protože vychází ze socialismu“. Jediný pokus změnit toto silné vymezení se vůči politice nalevo od středu se odehrál během roku 1991 a své ucelené vyjádření našel v Křesťanskosociálním manifestu, byl však odmítnut jak centrálními orgány, tak většinou členstva.

Pravicová identita spolu s neočekávaně nízkým volebním výsledkem také zakládala také zvláštní postoj, který ČSL zaujímala vůči vládní variantě transformace. Počínaje cenovou liberalizací 1. 1 1991 se vůči němu velmi silně vymezovala, zároveň jej však v hlasováních o klíčových zákonech plně podpořila. Oscilace mezi odmítáním a podporou vládní politiky však nevedla ke spojení výhod vládní a opoziční pozice, jak se představitelé ČSL možná domnívali, ale k nejasnému profilu

⁴⁸⁶ Viz *Program KSČM 2010 – 2014*, <https://www.kscm.cz/volby-a-akce/poslanecka-snemovna-pcr6/programove-cile-kscm/volebni-program-2010-2014>, datum posledního přístupu 4. března 2016.

strany, který nedokázal voliče zaujmout tvář v tvář sebevědomějším a ostřeji vymezeným politickým uskupením. Přes soustavnou kritiku vládního transformačního scénáře a vypracování jistých programových alternativ, opírající se v rovině privatizace zejména o myšlenku podnikových akcí pro zaměstnance, se ČSL v praktické politice spokojila s rolí dozdobovače dortu, který se upekl na federálním ministerstvu financí a později v ODS.

Lidová strana se pokusila přijít s konceptem pravice, která se namísto důrazu na osobní odpovědnost, odmítnutí státu jako neefektivního hospodáře, jeho omezení na roli „nočního hlídače“ a zejména spojení s ekonomickým neoliberalismem, definuje skrze morální a nikoliv ekonomická témata. Pravice byla v jejím pojetí slučitelná se silnou úlohou státu v ekonomice a rozsáhlým protekcionismem těch skupin obyvatel, které měla nadcházející transformace materiálně ohrozit, a skrze jejichž životní situaci byla budoucnost zejména nahlížena.

Výrazné změny doznal během let 1990 – 1992 pojem „křesťanské politiky“. Ta byla nejprve chápána v první řadě jako odmítání filosofického materialismu a nastolování „duchovní obnovy národa“, vymanivšího se z jeho okovů, a byla do velké míry založena na aktivní religiozitě a intenzivním náboženském životě. Volby v červnu 1990 však ukázaly, že potenciál takovéto politiky pro získání voličů je minimální, a tak byla silně náboženská identita ČSL po kritice shora i zdola opuštěna. Do vzniklého ideového vakua se na přelomu let 1990 a 1991 prosadila představa křesťanské politiky jako neliberální, sociálně orientované ekonomické doktríny, opírající se o silnou pozici státu (alternativní pojetí, prosazující dominanci nestátního sektoru, se neprosadilo), který poskytuje ochranu těm skupinám obyvatelstva, které jsou liberálními reformami nejvíce ohroženy. Vlajkovou lodí takovéto transformační politiky měla být transformace zemědělství, v níž ČSL demonstrovala principy svého „sociálního tržního hospodářství“ na silné ochraně rolníků před působením volných tržních sil.

Stejně jako KSČM i ČSL nakonec přijala v proklamativní rovině pohled na transformaci perspektivou těch, kteří z ní mohou vyjít poraženi. Zejména u lidovců je patrný tlak regionálních zástupců, aby se ČSL postavila na jejich obranu, který roste po všeobecném snížení životní úrovně na začátku roku 1991, nakonec však nevede k posunu strany více k politickému středu. Členská základna KSČM zase pobízí své vedení k aktivnějšímu vymezení se proti vládní politice a tvrdšímu boji za ochranu sociálně slabých. Tento tlak zdola dostává vedení KSČM do zvláštních kleští, neboť

je nuceno na tyto požadavky řadových komunistů reagovat, a zároveň veřejně deklarovat svou podporu demokratizačnímu procesu prováděnému vládou a usilovat tak o přijetí mezi „slušné“ politické subjekty, Veřejnost navíc reagovala na jakoukoliv akci KSČM, která by mohla připomínat autoritativní politický styl minulosti, silně odmítavě (viz případ V. Mohority).

Pro obě členské základny je otázka ekonomické transformace silně spjatá s nebezpečím hospodářské nomenklatury, která se snaží ustavit své mocenské pozice i v novém režimu. Tento motiv hraje velkou roli zejména při formování většinově odmítavého postoje vůči kuponové privatizaci, kterou shodně lidovci i komunisté vnímají jako nástroj „nomenklaturní byrokracie“ k ovládnutí klíčových majetků – paradoxně je to stejná motivace, která vede architekty vládní reformy k tomu, že nakonec „kupónovku“ prosadí a odmítnou varianty odprodeje do rukou zaměstnanců a řídících pracovníků státních podniků. Kuponová privatizační metoda měla v obou stranách své silné odpůrce již od podzimu roku 1990 a postupně se proti ní postavila svorně jak vedení, tak členské základny obou stran. Zcela klíčový význam pro formování postojů ke kuponové privatizaci, ať souhlasných či odmítavých, měl tedy obraz hospodářské nomenklatury jako společného nepřítele.

Raná 90. léta jsou z hlediska politického myšlení dobou neobyčejného intelektuálního kvasu. Jako dílčí sondy do tohoto procesu mohou sloužit analýzy několika pojmů, které jsem provedl na základě studia pramenů, vedle nich jsem však při práci narazil na celou řadu dalších „grundbegriffe“, které strukturovaly vnímání veřejné sféry v období raného postsocialismu. Jedním z nejhojněji skloňovaných slov zejména v roce 1990 byl „socialismus“ ve své bezpřívlastkové variantě, k němuž se od jara 1990 nehlásili ani samotní komunisté. Přes jeho veskrze negativní chápání se jej do veřejné debaty coby legitimní pojem snaží vrátit levicová frakce lidové strany v *Křesťanskosociálním manifestu*, pozitivního uchopení se mu však dostane až po konzervativním obratu v KSČM po III. sjezdu v roce 1993 poté, co strana pozvolna opustí jeho „demokratickou modifikaci“.

Konsensuálním pojmem pro všechny politické subjekty naopak bylo „tržní hospodářství“. K němu se, po selhání snah definovat „socialistický tržní mechanismus“, které pokračovaly na začátku roku 1990 ještě z přestavbového období, hlásí i komunisté, stejně jako pravíkoví liberálové a křesťanští demokraté. Nutnost diferenciovat své politické pozice je vede k doplnění, jakého typu tržního

hospodářství se dovolávají – zda „sociálního tržního“ či „bez přívlastků“. Každý z nich byl pak spojen s odlišnou představou, jaká je v takovém systému role jedince a státu, u lidoveckého konceptu je tato představa úzce spjatá s výše popsanou definicí „křesťanské politiky“, která se po krachu politické religiozity silně vymezuje proti hospodářskému liberalismu.

Nesporně zajímavý je postup, jakým se do čs. veřejného prostoru dostává pojem „kapitalismus“. Aktéři z prostředí komunistické strany neustále kritizují liberální pravici z toho, že zavádí do Československa „archaický kapitalismus předválečného typu“. Někteří z nich spatřují protiváhu proti kapitalismu v demokratickém socialismu a kopírují tak předlistopadovou teorii o dvou světových soustavách, které existují paralelně vedle sebe, jiní vidí poslání komunistů ve vytvoření společenského řádu, který bude překonáním jak kapitalismu, tak dosavadních forem socialismu, přičemž však bude vyrůstat na půdě liberálně tržní společnosti a ve výsledku zformuje jakýsi „kapitalismus s lidskou tvář“. Tento pokus o legitimizaci pojmu kapitalismus v komunistickém diskursu je však neúspěšný a převažuje jeho používání jako mobilizačního prvku se silně negativním nábojem.

O něco složitější je odpověď na otázku, jak bylo s kapitalismem nakládáno v lidové straně. Dominantní interpretace sociálního tržního hospodářství jako svého druhu překonání obou forem „materialismu“, tj. liberálního kapitalismu i byrokratického autoritativního socialismu, je v rozporu s podporou, kterou poskytovala ČSL federální vládě, jež se od určité doby veřejně hlásila k budování kapitalismu v Československu, a také se silně zdůrazňovanou pravicovostí ČSL a odmítáním nejen socialismu, ale levice vůbec. Vedle poměrně ostrých odsudků kapitalistického systému (*Křesťanskosociální manifest*) se v diskusích setkáváme i s jeho jednoznačným přijetím, zejména jako zdůraznění antikomunistických postojů.

Některé vstupní předpoklady se během práce naopak nepotvrdily. Ukázalo se, že pro žádný ze zkoumaných subjektů nebyla ekonomická transformace spojená s otázkou národnostního uspořádání československé federace, neobjevily se spory o to, kdo na koho „doplácí“, pro koho je prováděná transformace výhodnější a který z národů na ní bude trátit. Transformaci chápou skrze národnostní tematiku pouze komunisté, když varují před nebezpečím „výprodeje státního majetku“ do zahraničí (především do Německa), zatímco ČSL naopak po celé sledované období silně prosazuje účast cizího kapitálu na restrukturalizaci čs. průmyslu. Stejně tak se

nepotvrdil můj předpoklad, že komunistické ekonomické koncepce raných 90. let se budou snažit navazovat na přestavbové projekty minulého desetiletí; mnohem větší úlohu hrálo v komunistickém politickém myšlení dědictví československé reformy 60. let.

Předložené závěry nejsou tím, oč jsem původně v práci usiloval, přesto však doufám, že přispívají k pochopení procesu postkomunistické transformace v Československu, který se co do charakteru a rozsahu změn, k nimž při něm došlo, bezpochyby řadí mezi nejvýraznější historické události moderních českých dějin.

Seznam použité literatury a pramenů

Prameny

Archiv Komunistické strany Čech a Moravy

fond Mimořádný sjezd KSČ 20. – 21. prosince 1989, Praha
fond Ustavující sjezd KSČM 31. března 1990, VŠP Praha
fond I. sjezd KSČM 13. – 14. října 1990, Praha
fond XVIII. sjezd KSČ 3. – 4. listopadu 1990, Praha
fond II. sjezd KSČM 12. – 13. prosince 1992, Kladno
fond III. sjezd KSČM 26. června 1993, Prostějov
fondy Zasedání Ústředního výboru KSČM, 1990 - 1992

Archiv Československé strany lidové / KDU-ČSL

fond č. 1 Sjezdy a celostranické konference

- V. sjezd 3. – 5. dubna 1990
- Mimořádný sjezd ČSL 29. září 1990
- 1. sjezd zemské ČSL březen 1991
- VI. sjezd KDU-ČSL 28. března 1992

fond č. 3 Zasedání předsednictva ČSL

fond č. 7 Odborné komise

fond č. 13 Organizačně-politické řady – programy, stanovy, směrnice

fond č. 17 Volební aktivita a výsledky všech voleb

- Volby 1990
- Volby 1992

fond č. 26 Propagační a kulturní akce, průzkumy veřejného mínění

Společná československá digitální parlamentní knihovna na stránkách Poslanecké sněmovny Parlamentu České republiky

Stenozáznamy schůzí, záznamy hlasování a sněmovní tisky (část Federální shromáždění České a Slovenské federativní republiky 1990 – 1992)
(k dispozici na <http://www.psp.cz/eknih/index.htm>)

Periodika

Haló noviny (opoziční deník)

Hospodářské noviny

Lidová demokracie (orgán Československé strany lidové)

Mosty (týdeník Komunistické strany Československa)

Republika (politické noviny)

Rudé právo (orgán ÚV KSČ), od 1.1 1991 podtitul Levicový deník.

Monografie a články

- ASH, Timothy Garton: *Rok zázraků. Svědectví o revoluci roku 1989 ve Varšavě, Budapešti, Berlíně a Praze*, Paseka, Praha 2009.
- BENEŠOVÁ, Hana: *Ve službách CIA a KGB* (rozhovor s Karlem Köcherem v časopisu Reflex), dostupné na http://www.reflex.cz/clanek/historie/52703/ve-sluzbach-cia-a-kgb.html?utm_source=reflex.cz&utm_medium=copy (datum posledního přístupu 11. března 2016).
- BURIAN, Michal: *Prognostici v takzvané sametové revoluci*, In: *Soudobé dějiny*, III. – IV. /1997.

- DAHRENDORF, Ralf: *Úvahy o revoluci v Evropě v dopise, který měl být zaslán jistému pánovi ve Varšavě*, Nakladatelství Evropského kulturního klubu, Praha 1991
- DAVIES, Norman: *Evropa. Dějiny jednoho kontinentu*, Prostor – Academia, Praha 2005
- DOLEJŠ, Jiří: *Levice mezi minulostí a budoucností*, Svoboda Servis, Praha 2010
- DRDA, Adam – DUDEK, Petr: *Kdo ve stínu čeká na moc*, Paseka, Praha – Litomyšl 2006
- EARLE, John S. – GEHLBACH, Scott G. – SAKOVÁ, Zuzana – VEČERNÍK, Jiří: *Mass Privatization, Distributive politics, and Popular Support for Reform in the Czech Republic*, Sociologický ústav AV ČR, Praha 1997
- ELLERMAN, David: *Lessons from Eastern Europe's voucher privatization*, In: *Challenge: The Journal of Economic Affairs*, July – August 2001
- FIALA, Petr – HOLZER, Jan – MAREŠ, Miroslav – PŠEJA, Pavel: *Komunismus v České republice. Vývojové, systémové a ideové aspekty působení KSČM a dalších komunistických organizací v české politice*, MUNI, Brno 1999
- FIALA, Petr: *Laboratoř sekularizace. Náboženství a politika v nenáboženské společnosti: český případ*, Centrum pro studium demokracie a kultury, Praha, 2007
- FIDELIUS, Petr: *Řeč komunistické moci*, Triáda, Praha 1998
- GJURIČOVÁ, Adéla – KOPEČEK, Michal – ROUBAL, Petr – SUK, Jiří – ZAHRADNÍČEK, Tomáš: *Rozdělení minulostí. Vytváření politických identit v České republice po roce 1989*, Knihovna Václava Havla o.p.s., Praha 2011
- HOBSBAWM, Eric: *Věk extrémů. Krátké 20. století 1914 – 1991*, Argo, Praha 1998
- HORÁČEK, Filip: *Klaus chtěl Škodovku prodat přes kupony, vzpomíná exministr Vrba (rozhovor s Janem Vrbou)*, 15. dubna 2011, dostupné na http://ekonomika.idnes.cz/klaus-chtel-skodovku-prodat-pres-kupony-vzpomina-exministr-vrba-py8-/ekonomika.aspx?c=A110415_153857_eko_profilu_fih
- HUSÁK, Petr: *Budování kapitalismu v Čechách. Rozhovory s Tomášem Ježkem*, Volvox Globator, Praha 1997
- JEŽEK, Tomáš: *Zrození ze zkumavky. Svědectví o české privatizaci 1990 – 1997*, Prostor, Praha 2007

- JOHNSON, Paul: *Dějiny 20. století*, Rozmluvy, Praha 1991
- JUDT, Tony: *Poválečná Evropa*, Nakladatelství Slovart, Praha 2008
- KAELBLE, Hartmut: *Sozialgeschichte Europas. 1945 bis zur Gegenwart*, Bundeszentrale für Politische Bildung, Bonn 2007
- KANTŮRKOVÁ, Eva: *Tajemství sametu. O zákulisí převratu 1989 s režisérem Jiřím Svobodou*, Akropolis, Praha 2013
- KLAUS, Václav a kol.: *Alarmistické, demotivující odsudky nebo vstřícný pokus o hledání optimální reformní strategie?* TOP Agency, Praha 1991
- KLAUS, Václav: *Chtěli jsme víc než supermarkety*, Fragment, Praha 2014
- KLAUS, Václav: *Kde začíná zítřek*, Euromedia group k.s., Praha 2009
- KLAUS, Václav: *Proč jsem konzervativcem?* TOP Agency, a.s., Praha 1992
- KLUSOŇ, Václav: *Akciová společnost; otázky její vnitřní struktury a uplatnění v období přechodu k tržní ekonomice*, Academia, Praha 1991
- KLUSOŇ, Václav: *Poznámky k privatizaci*, Ekonomický ústav ČSAV, Praha 1991
- KLUSOŇ, Václav: *Úvahy post-transformační*, Karolinum, Praha 2007
- KOMÁREK, Valtr: *Ohrožená revoluce*, Medzinárodná účastinná spoločnosť BRADLO, Bratislava 1991
- KOMÁREK, Valtr: *Mé pády a vzestupy*, Nakladatelství dopravy a spojů, Praha 1992.
- KOMÁREK, Valtr: *Prognóza a program*, Academia, Praha 1990
- KOPEČEK, Lubomír: *Éra nevinnosti. Česká politika 1989 – 1997*, Barrister and Principal, Praha 2010
- KOSELLECK, Reinhart – BRUNNER, Otto – CONZE, Werner (hg.): *Geschichtliche Grundbegriffe. Historisches Lexikon zur politisch-sozialen Sprache in Deutschland*, Erste Band, Ernst Klett Verlag, Stuttgart 1972
- KOVANDA, Karel: *Zápas o podnikové rady pracujících, 1968-1969*, Sešity Ústavu pro soudobě dějiny AVČR č. 48, Praha 2014
- KRAPFL, James: *Revolúcia s ľudskou tvárou. Politika, kultúra a spoločensví v Československ po 17. novembri 1989*, Kaligram, Bratislava 2009
- KREIDL, Martin: *Percepce příčin chudoby a bohatství*. Pracovní texty výzkumného projektu „Sociální trendy“, 7/1997, Sociologický ústav AV ČR
- KREJČÍ, Oskar: *Kniha o volbách*, Victoria publishing, Praha 1994
- KŘEN, Jan: *Dvě století střední Evropy*, Argo, Praha 2005

- KUNŠTÁT, Daniel: *Za rudou oponou. Komunisté a jejich voliči po roce 1989*, Sociologické nakladatelství SLON, Praha 2013
- LINEK, Lukáš – PECHÁČEK, Štěpán: *Základní charakteristiky členské základny KDU-ČSL*, Sociologický ústav Akademie věd České republiky, Praha 2006
- MACHONIN, Pavel – TUČEK, Milan a kol.: *Česká společnost v transformaci. K proměnám sociální struktury*, Sociologické nakladatelství, Praha 1996.
- MACHONIN, Pavel: *Česká společnost a sociologické poznání (Problémy společenské transformace a modernizace od poloviny šedesátých let 20. století do současnosti)*, ISV nakladatelství, Praha 2005
- MALÍŘ, Jiří – MAREK, Pavel a kol.: *Politické strany. Vývoj politických stran a hnutí v čs. zemích a Československu. II. díl 1938-2004, Doplněk*, Brno 2005
- MATĚJŮ, Petr: *Představy o distributivní spravedlnosti v transformující se společnosti: Vývoj představ o distributivní spravedlnosti v České republice v letech 1991-1995 v mezinárodní komparativní perspektivě*. SÚ AVČR, Praha 1997.
- MAYER, Françoise: *Češi a jejich komunismus. Paměť a politická identita*, Argo, Praha 2009.
- MĚCHÝŘ, Jan: *Pramen vody živé, poněkud zkalené*, In: *Soudobé dějiny*, II.-III./1998
- MLČOCH, Lubomír: *Úvahy o české ekonomické transformaci*, Vyšehrad, Praha 2000
- MOŽNÝ, Ivo: *Česká společnost. Nejdůležitější fakta o kvalitě našeho života*, Portál, Praha 2002
- MOŽNÝ, Ivo: *Proč tak snadno...: některé rodinné důvody sametové revoluce: sociologický esej*, Sociologické nakladatelství, Praha 1991
- MYANT, Martin – DRAHOKOUPIL, Jan: *Tranzitivní ekonomiky. Politická ekonomie Ruska, východní Evropy a střední Asie*, Academia, Praha 2013
- MYANT, Martin: *Vzestup a pád českého kapitalismu. Ekonomický vývoj České republiky od roku 1989*, Academia, Praha 2014
- NAXERA, Vladimír: *Korupce v komunistickém režimu a v průběhu postkomunistické transformace. Studie korupčních, klientelistických a patronážních jevů z prostředí Československa / České republiky*, Nakladatelství Doplněk, Plzeň, 2015

- *Otázky hospodářské samosprávy. Almanach KSLP*, Klub samosprávného lidového podnikání, Praha 1996.
- PITHART, Petr: *Devětaosmdesátý*. Academia, Praha 2009
- PITHART, Petr: *Po devětaosmdesátém. Rozpomínání a přemýšlení*, Academia, Praha 2015
- POKLOP, Pavel: *KDU-ČSL*, diplomová práce obhájená na Katedře politologie, Fakulta sociálních studií Masarykovy univerzity v Brně, 2003
- POLÁŠEK, Martin – NOVOTNÝ, Vilém – PERROTINO, Michel a kol.: *Mezi masovou a kartelovou stranou. Možnosti teorie při výkladu vývoje ČSSD a KSČM v letech 2000 – 2010*, Sociologické nakladatelství SLON, Praha 2012
- *Program KSČM 2010 – 2014*, <https://www.kscm.cz/volby-a-akce/poslanecka-snemovna-pcr6/programove-cile-kscm/volebni-program-2010-2014> (datum posledního přístupu 4. března 2016)
- PULLMANN, Michal: *Konec experimentu: přestavba a pád komunismu v Československu*, Scriptorium, Praha 2011
- RANSDORF, Miloslav: *...není všem dnům konec*, Ottovo nakladatelství s.r.o., Praha 2006
- RICHTA, Radovan: *Civilizace na rozcestí*, Svoboda, Praha 1967
- ROLEČEK, Hynek: *Transformace a štěpení KSČ/M po roce 1989*, rigorózní práce obhájená na Ústavu politologie Filozofické fakulty Univerzity Karlovy, 2011
- RYCHLÍK, Jan: *Rozdělení Československa 1989 – 1992*, Vyšehrad, Praha 2012
- RYCHLÍK, Jan: *Češi a Slováci ve 20. století: spolupráce a konflikty 1914 – 1992*, Vyšehrad, Ústav pro studium totalitních režimů, Praha 2012.
- ŘÍČKA, Tomáš: *Vliv hospodářské politiky na právní řád České republiky v období transformace*, disertační práce, Katedra politologie a sociologie PF UK, Praha 2011
- SEDLÁK, Jaromír: *Muž nad stolem*, Nakladatelství BVD s.r.o., Praha 2010
- SCHEJBAL, Jaroslav – HANDL, Erich: *Kuponovka nebyla privatizační oklikou* (rozhovor s Dušanem Třískou), 2. května 2006, dostupné na <http://euro.e15.cz/profit/dusan-triskabr kuponovka-nebyla-privatizacni-oklikou-879860> (datum posledního přístupu 11. března 2016).
- *Statistické údaje, které jsme nesměli znát*, Federální statistický úřad, Státní nakladatelství technické literatury, Praha 1990

- SUCHÝ, Petr: *KDU-ČSL po roce 1989*, diplomová práce obhájená na Katedře politologie, Fakulta sociálních studií Masarykovy univerzity v Brně, 1998
- SUK, Jiří: *Konstituční, nebo existenciální revoluce? Václav Havel a Federální shromáždění 1989/1990*, Sešity Ústavu pro soudobé dějiny 47/2014, Praha
- SUK, Jiří: *Labyrintem revoluce. Aktéři, zápletky a křížovatky jedné politické krize*, Prostor, Praha 2009
- ŠAFAŘÍKOVÁ, Vlasta a kol.: *Transformace české společnosti 1989-1995*, Doplněk, Brno 1996
- ŠEVELA, Vladimír: *Český krtek v CIA. Cesta Karla Köchera z StB přes americké tajné služby do Prognostického ústavu*, Prostor, Praha 2015
- ŠULC, Zdislav: *Stručné dějiny ekonomických reforem v Československu (České republice) 1945-1995*, Doplněk, Brno 1998
- ŠULC, Zdislav: *Vize a skutečnost české transformace (K historii sporů o strategii přechodu k tržní ekonomice 1989 – 1999)*, Národohospodářský ústav J. Hlávky, Praha 2002
- ŠULC, Zdislav: *Zjeviště i zákulisí české politiky a ekonomiky*, Doplněk, Brno 2011
- ŠVEJNAR, Jan: *Strategie ekonomické přeměny Československa*, Lidové noviny, Praha 1990. Anglická verze TÝŽ: *A Framework for the Economic Transformation of Czechoslovakia*, PlanEcon, Volume V, Number 52, December 1989.
- *Ten years after. Reflections on the Decade since the Velvet revolution. An international Conference Held at Prague Castle, November 17. – 18. 1999*, EastWest Institute, Praha 2000
- THER, Philip: *Die neue Ordnung auf dem Alten Kontinent. Eine Geschichte des neoliberalen Europa*, Suhrkamp Verlag, Berlin 2014
- TRÍSKA, Dušan – KLAUS, Václav a kol.: *Kupónová privatizace. Sborník textů, Centrum pro ekonomii a politiku, publikace č. 13/2002*
- TRÍSKA, Dušan: *25. výročí zrodu české cesty privatizace*, dostupné na <http://www.institutvk.cz/ostatni-texty/dusan-triska-25-vyroci-zrodu-ceske-cesty-privatizace> (datum posledního přístupu 11. března 2016)
- VANĚK, Miroslav: *Veřejné mínění o socialismu před listopadem 1989*, Maxdorf, Ústav pro Soudobé dějiny AVČR, Praha 1994
- *Volební program Československé sociální demokracie*, 1992

- WEIGL, Jiří a kol.: *Dnešní polemika o včerejší privatizaci*, Institut Václava Klause, publikace č. 3 / 2013, Praha
- ZELENÝ, Milan: *Československo očima exilového ekonoma*, Alternativy, Polarita, Praha 1990
- ZELENÝ, Milan: *Ještě je čas. Obávám se o osud této země*, Alternativy, Praha 1991
- ZELENÝ, Milan: *Neučte se z vlastních chyb*, Ottovo nakladatelství, Praha 2007
- ŽÁČEK, Pavel: „Sachergate“: první lustrační aféra In: *Paměť a dějiny*, č. 1 / 2007, s. 50
- ŽÁČEK, Pavel: *Demontáž a očista bezpečnostních struktur. Počátek roku 1990 z pohledu federálního ministerstva vnitra*, In: *Paměť a dějiny*, č. 1 / 2010, s. 59
- ŽÁČEK, Pavel: *Oni nevěřili mně, já nevěřil jim* (rozhovor s Richardem Sacherem), In: *Paměť a dějiny*, č. 1 / 2010, s. 50